

CHATEAUBRIAND
A
KERESZTÉNYSEG SZELLEME.

Országos Széchényi Könyvtár

A kőszegi rk. tanítónőképző Intézet
tanári szakkönyvtára.

2

V.A 68.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ZDENEK F.

könyvkötészele

Nyiregyháza.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A

KERESZTÉNYSÉG SZELLEME.

IRTA

M. LE VICOMTE DE
CHATEAUBRIAND.

FRANCFIÁBÓL FORDITOTTA

GUBICZA ISTVÁN.

Második kiadás.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1881.

NYOMATOTT A „HUNYADI MÁTYÁS“ INTÉZETBEN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

267572

A MÉRKÖNYVTÁRI KÖZPONTTÓL
NEM
ADHATÓ
EL!
S. 1011/IN/10

R
2

R
1965

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
N. Növedéknapló
1954. évi 434/1 SZ.

MÉLTÓSÁGOS

GRÓF WENCKHEIM FRIGYESNÉ

SZÜLETETT

KIGYÓSI ÉS SZÉKUDVARI

WENCKHEIM KRISZTINA

GRÓFNŐNEK,

A KERESZTÉNY-SZERETET LEÁNYÁNAK,

AZ ÁRVÁK ANYJÁNAK

MÉLY TISZTELETTEL

a fordító.

ELŐSZÓ ¹⁾

a z I. k i a d á s h o z.

Midőn Franciaországban a forradalom fejét fölüté, s e vérszörnynek a társadalom és kereszténység leg-nemesebb képviselői ezrenként dobattak oda áldozatul; midőn Krisztus templomai bezárattak vagy oltárai a szemérmertlenség által megszenségtelenítették; midőn az Ur házához vezető ösvények begyepesedtek s a hívők ajkairól csak titokban lebbent el egy-egy fohász a szomorúak Vigasztalójához; midőn divattá lett a hitetlenség „és általánosan elismert dolog, hogy a kereszténység nem egyéb, mint oly rendszer, melynek bukása már rég ohajtandó vala: „a véráldozatok egyik sarja, mint hajdan Ker. János a pusztában, Amerika ős-erdeiből emelé föl merész szavát, s egy új-kori látnokként „*A Kereszténység Szelleme*“ című munkájában oly bátran, oly megragadóan, oly költői hangon hirdeté ősei vallását, dicsőíté a kereszténység tanait és intézményeit, hogy Franciaország fölkel, mint egy ember, és hívő lett, mint egy confessor.

„A szentírás beszéli, hogy az emberek ős-apja a vizözön után hárkájából egy galambot bocsátott ki, mely az esti szürkületkor megtért s olajágot tartá szájában, jelképül, hogy az Isten haragja lecsöndesült és a vizek leapadtak. A forradalom vérözöne után, mely

¹⁾ Szerző által az 1828-iki kiadáshoz irt s az 1866-iki kiadásba is fölvelt előszót fontos okok miatt mellőzendőnek véltem.

mindent elborított, „*A Kereszténység Szelleme*“ volt a galamb, mely kibocsáttatott a világba az iszonyuan bűnhődött, bánatos népnek a hit és remény olajágát nyujtván át.enyhitésül.“

A forradalom az álbölcselet által lassanként előkészített véres dráma volt. Az encyklopedisták communistikus és minden tekintélyt gunyoló szelleme dúlta a nemzetet. E szellemet a vasmarku Napoleon nem fojthatta meg, csak lelánczolta, „*A Kereszténység Szelleme*“ pedig, mely a legszentebb érzelmeiben sértett s hiu reményeiből kegyetlenül kiábrándult közvélemény hatalomszava volt, száműzé. Szülőföldről ez új-kori Saturnus, mely önfiait is felfalá, a „*pusztulás iszonyatosságait*“ nagyván maga után, távozott s bekalandozá egész Európát. Ki merné tagadni, hogy e félelmes szellem, mely meggyalázta a világ legnemesebb nemzetét, mind nagyobb területet hódít maga részére azon országban is, melynek polgárai soha nem okulnak mások szerencsétlenségén; mert „*a magyar ember csak saját kárán tanul.*“ Az események figyelmes szemlélője szomoruan fogja tapasztalni, hogy nálunk az *ugy nevezett intelligentia* — tisztelet a kivételeknek — szégyenli magát katolikusnak nevezni; arról pedig, hogy a hol apától öröklött vallása, sz. István, sz. László, Nagy Lajos, a Hunyadiak, Széchenyi, Deák, szóval — ha szabad e kifejezéssel élnem — nemzetünk félisteneinek vallása guny tárgyul tétetik, annak védelmére kelne, szó sincs; sőt ha talán különben hinne is, nehogy bigótnak tartassék, maga is a gunyolódk közé vegyül; — mert „*félvilágosodott (?) ember nem ad az ily ostobaságokra semmit.*“ — Akadnának talán, kevesen, kik szeretnék védeni, de nem tudják; mert vannak jó irányu magyar tudományos műveink, melyekben a rideg ész kérlelhetetlen logikával bebizonyítja a keresztény vallás igazságait, — de ki olvas most ilyeneket? Olyan pedig, mely a mellett, hogy kellemes szórakozást nyújt, észrevétlen oktat és meggyőz, teljességgel nincsen.

E hiányt óhajtánám én pótolni *A Kereszténység Szellemének* magyar kiadásával. Egy könyvet ohajtának olvasónőink s általan a lelkesedni tudó fiatal nemzedék kezeibe adni, mely merengő, mint Eötvös *Karthausi*-ja, gyöngéd és megható, mint Jókai *Kárpáti Zoltán*-ja, szívhez szól, mint a mennydörgés szava, a patak moraja és az erdők sohaja; egy könyvet, mely nem hajtja a hajadon arczába a vért, midőn ábrándos óráiban lapozgatja; — mert szomorú tény, mit ugyan, mint minden erkölcstelent, szégyenlünk bevallani, hogy ma csak olyanok hevernek a diszasztalokon. ¹⁾

Mi a fordítást illeti, igyekeztem a munka szellemébe hatolni, a szerzőnek magas röptü gondolatmenetét fölérni s kifejezéseit lehetőleg hiven visszaadni. Azonban, daczára szellemi erőm teljes megfeszítésének, nagyon érzem, hogy a sást merész emelkedésében követni képtelen valék s hogy Chateaubriand-t csak egy másik Chateaubriand fordíthatná úgy, hogy az minden kritika ítélőszéke előtt bátran megálljon; annál inkább, mert e mű — irányát értem — inkább kötetlen beszédben irt költemény, mint szép próza.

Hogy mégis e gyöngé erőmet fölülmuló munkára vállalkozni elég merész valék, oka az, mivel évekig hasztalan váraкоztam jobb tehetségekre, kik magokat azzal megtisztelték volna, hogy a franczia irodalom e remekét, s miként magát a gyanutlan „Hon“ kifejezé, „a romantikus irodalom legértékesebb gyöngyét, melyet a felekezeti szükkeblüségtől ment s a kath. dogmákkal (fájdalom!) teljesen meghasonlott modern egyén is nagy gyönyörrel olvashat“, — a magyar irodalom hasonló termékekben oiy szegény földére átültessék.

---

¹⁾ Alig telt el egy év, s a mit annyira óhajtottam, de remélni nem mertem, beteljesedett: nők, kik előbb Ponson du Terrail szemérmetlen regényeit olvasták, élvezettel lapozgatták *A kereszténység Szellemét*.

Táplál a remény, hogy Chateaubriand e korszakot alkotó műve, melyet a civilizált nemzetek valamennyien, sőt némelyek már több kiadásban is birnak, hazámban is a megérdemelt figyelemben fog részesülni, s hozzáértők által jóakaró szakismerettel fog megbíráltatni; mit annál nagyobb köszönettel veszek, minél jobban érzem a hiányokat s minél őszintébben óhajtom, hogy az elkövetett hibák kijavíttatván, „A Kereszténység Szelleme“ a maga eredeti tökéletessége- és fönségében tündököljön sz. István országában is.

Még az igazság érdekében s egyszersmind köszönetemet a szives közreműködésért nyilvánosan lero- vandó, meg kell jegyezmem, hogy a szövegben előforduló verseket **Radnai Farkas** barátom tette át magyarra. Isten velünk! ¹⁾

B. Szarvas, Husvét napján 1876.

A FORDITÓ,

---

¹⁾ Szerzőnk életének rövid ismertetését e kiadásban azért véltem mellőzhetőnek, mert a nagy író és államférfiu viszontagságteljes és amerikai kalandokban gazdag életét, ha Isten időt és erőt ad hozzá, külön füzetben szeretném megírni.

ELSŐ RÉSZ.

DOGMÁK ÉS TANOK.

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ KÖNYV.

HITTITKOK ÉS SZENTSEGEK.

I. FEJEZET.

B e v e z e t é s.

Mióta a kereszténység e földön megjelent, három féle ellenséggel áll folytonos harcban: az eretnekek, álbölcsek- és azon látszólag ledér emberekkel, kik mosolyogva rombolnak le mindent. A hitvédők diadalmasan megfeleltek a szörszálhasogatások- és hazugságokra, de a gúnynyal szemben már nem voltak ily szerencsések. Antiochiai sz. Iguác, sz. Irén, Lyon püspöke, Tertullian, *Az Elévülestről* irt és Bossuet által isteninek nevezett művében, erősen megtámadják az újítókat, kik fenhéjázó magyarázataikkal megrontották a hit egyszerűségét.

A rágalmat Quadratus és Aristides, athéni bölcsészek, utasították vissza legelőször. Védírataikból, az elsőnek egy Özsébnél fentartott töredékén kívül, semmit sem ismerünk. Az utóbbiról, mint műremekről, említést tesz sz. Jeromos és Caesarea püspöke.

A pogányok istentagadásról, vérfertőzésről és bizonyos förtelmes lakomáról, melyben — mint mondák — újonszült gyermekhust esznek, vádolák a keresztényeket. Quadratus és Aristides után sz. Justin lépett sorompóba a keresztények ügye mellett; irálya minden szónoki diszt nélkülöz, és a történelem bizonyítja, hogy a mily egyszerűen irt a vallás mellett, épp oly csendben ontá érte véré. Athenagoras védelmében több

szellem van; de hasztalan keresnők nála akár Justin eredetiségét, akár az *Apologeticus* szerzőjének tüztét. Tertullian Afrika Bossuetje; kár, hogy a barbarismusoktól nem tudott jobban ovakodni. Theophil, Autolyk barátjához irt három könyvében, élénk képzelő tehetséget és szép képzettséget árul el; Minucius Felix *Oktáv*-ja gyönyörű képben egy keresztényt és két bálványimádót állit élénk, kik a tenger partján sétálva beszélgetnek a vallásról és Isten természetéről.

Arnób, a szónok, Laktancz, Özséb és sz. Cziprián megannyi bajnokai a kereszténységnek; kik azonban több gondot forditanak a bálványozás képtelenségeinek, mint a kereszténység szépségeinek föltüntetésére.

Origenes az álbölcseket támadja meg, s úgy lát-szik, hogy képzettsége, érvelése és irányja előnybe hoz-zák ellenfelével, Celsussal szemben. A görög Origenes különösen kedves; néha ugyan nála is találkoznak némi hebraismussal és egyéb idegenszerűségekkel; mi gyakran megszokott történni oly emberekkel, kik több nyelvet beszélnek.

Az egyház Julián császár alatt volt az üldözés legveszélyesebb nemének kitéve; többé nem az erő-szak, hanem a megvetés fegyvereit használták ellene. Előbb kifoszták az oltárokat; azután megtilták a hi-veknek a tudományok előadását és hallgatását. De a császár érezvén a keresztény intézmények előnyét, mi-dőn azokat eltörlé, egyuttal utánozni is akarta: zárdá-akat és kórházakat emelt; s az evangéliumi isteni tisz-telet mintájára, a templomokban predikáció-féléket tartatván, megkísérlé a vallást és erkölcsöt egyesíteni.

Az álbölcsek, kik Juliánt környezék, elkeseredett rohamot intéztek a kereszténység ellen; sőt maga a császár sem tartá rangjához méltatlan vállalatnak a *galileusok* ellen sikra szállani. Műve nem jutott el hozzánk, de sz. Czirill, alexandriai pátriárcha, idéz be-lőle néhány töredéket a maga czáfiratában, melyet a császár vádpontjaira szerkesztett, s melyet maig is bi-runk. Midőn Julián komoly, Czirill győz; de mihelyt

amaz gúnyhoz folyamodik, ez elveszti előnyeit. Julián irányja élénk, könnyed, szellemes; Czirillé indulatos, bizarr, homályos és erőltetett. A teljes erőben levő egyháznak, Juliántól egész Lutherig, nem volt többé hitvédőkre szüksége. Midőn a nyugati szakadás keletkezett, az új ellenekkel új védők is tűntek föl; habár meg kell vallani, hogy — mint Montesquieu is megjegyzi — kezdetben, legalább a mi a modort illeti, a protestánsok bizonyos fensőbbiséggel bírtak a katolikusok fölött. Maga Erasmus is gyöngé volt Lutherrel szemben, és Béza Tivadar irányát bizonyos könnyedség jellemzi, a mi ellenfeleinél igen gyakran hiányzott.

De mihelyt Bossuet a küzdhomokra szállott, a diadal nem lehetett sokáig kétes: az eretnökség hydarája ismét földre terítettett. *L'Histoire des Variations* és *L'Exposition de la Doctrine catholique* halhatatlan becsü két mű, melyek nemzedékről nemzedékre szólnak.

Természetes, hogy a szakadás hitetlenségre vezet, s az eretnökséget istentagadás követi. Kálvin után jó Bayle és Spinoza, kik Clarke- és Leibnitzben méltó ellenekre találtak. Abbadie jeles védíratot szerkesztett a vallás érdekében, főleg módszere és okoskodása figyelemre méltó. Kár, hogy irányja gyöngé, bár a gondolatok gyakran meglepően szépek. „Ha az ó-kor bölcsészei — mond Abbadie — imádták az erényt, az utoljára is alig volt egyéb, mint szép bálványimádás.“

Még diadalmasan lengett az egyház zászlaja, midőn Voltaire újra földidézte Julián korát. Ez az ember szánandó ügyességgel bírt arra, hogy egy szeretetre méltó, szeszélyes népnél divatszertüvé tegye a hitetlenséget. Örjögő táborába toborzott minden önszeretetet. A vallás ellen irányult minden fegyver: a pamphlettek úgy, mint az in-foliók, az epigrammák úgy, mint a sophismák. Mihelyt valamely vallásos könyv megjelent, első dolguk volt nevetségessé tenni a szerzőt; ellenben azon műveket, melyeket barátai körében maga Voltaire ítelt el legerősebben, tele torokkal magasztalták: a

mester oly magasan állott tanítványai fölött, hogy gyakran meg nem állhatta, hogy ne mosolyogjon vallásellenes rajongásuk fölött. Ekközben a romboló rendszer tova harapózva kiterjedt egész Franciaországra. Befészkelte magát a vidéki egyetemekbe, melyek aztán a rossz izlés és titkos tervek megannyi tüzhelyeivé lettek. Magas rangú nők, komoly bölcsészek tarták a hitetlenség tanszékeit elfoglalva. Végre *általánosan elismert dolog lett*, hogy a kereszténység nem egyéb, mint oly barbár rendszer, melynek bukása, az emberi szabadság, a fölvilágosodás előhaladása, az élet kellemei és a művészetek elegantiája érdekében, már rég ohajtandó vala.

Nem is említve az örvényt, hova ez elvek által jutottunk, ezen evangéliumellenes irány közvetlen következménye inkább negélyzett, mint őszinte visszatérés volt Róma és Göröghon isteneihez, kiktől az ó-kor esodáit származtaták. ¹⁾ Nem szégyelték visszakivánni azon istentiszteletet, mely az emberi nemet minden szeméremből kivetkezett, ostoba csordává, vadállattá aljasította. Innen már csak egy elmaradhatatlan lépés volt az izléstelenség azon fokáig, hol XIV. Lajos századának íróit kicsinylőleg lenézték, mint olyanokat, kik csak azért nem emelkedhettek a tökély e magaslatára, mert vallásosak valának. Nem merték ugyan őket egyenesen megtámadni, — ez ügyetlenség lett volna ily óriási alakokkal szemben — indirecte azonban mindent elkövettek, hogy tekintélyüket megingassák. Kezdek a közönséggel elhitetni, hogy *titokban* ezek is hitetlenek voltak, vagy legalább sokkal nagyobb emberek lettek volna, *ha oly szerencsések, hogy napjainkban élnek*. Nem volt szerző, ki ne áldotta volna sorsát, hogy a Diderot-k és D'Alambert-ek századában született, azon században, mely az emberi bölcsesség okmányait betürendben osztályozva

---

¹⁾ XIV. Lajos százada jobban ismerte és jobban szerette a hajdant, mint mi, és mégis keresztény volt.

megörökíté az *Encyklopediában*, az ész és tudományok e szörnyü Babelében.

Nagy tudományu, jeles tehetségü férfiak mindent elkövettek, hogy e vészes áramlatnak utját vágják; hasztalan: szavok elveszett a tömegben, és diadalukról nem vett tudomást azon nyegle világ, mely ekkor Francziaország kényura volt, s melyet éppen ez okból nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

Ugyanaz a végzet, mely Julián alatt az álbölcsek részére dönté el a diadalt, most újra mellettök lépett föl. A keresztények védői oly hibába estek, mely egyszer már csaknem vesztöket okozá: nem vették észre, hogy ma már nem egyik vagy másik dogma megvitatásáról van szó, hanem magok a kereszténység alapjai támadtatnak meg. Jézus Krisztus küldetéséből kiindulva s következményről következményre haladva, igaz, hogy minden kétségen fölül bebizonyíták a hit igazságait, de ez a XVII. században, midön az alapelv fölött senki sem kétségeskedett, igen jó okoskodási rendszer, ma semmit sem ér. Éppen ellenkező irányt kelle venni: következményről az okra mutatva nem azt kellett bebizonyítani, hogy a kereszténység nagyszerü, mert Istentől van, hanem Istentől van azért, mert nagyszerü.

Másik nagy hiba volt, hogy az álbölcsekkel komolyan akartak szóba állani, holott e fajt soha sem lehet meggyőzni, mert soha sincs igazsága. Feledék, hogy ezek nem jó akarattal keresik az igazságot, s rendszerökhöz is csak azért ragaszkodnak, mert zajt ütnek vele, készek levén azt véleményökkal együtt, bármely pillanatban megváltoztatni. Minthogy pedig ezt észre nem vették, igen sok időt és munkát haszontalanul fecséretek el. Nem az álbölcseket, hanem az általök elámitott világot kelle a vallással kibékéltetni. E haszonlesők megszédíték a közönséget, állitván, hogy a kereszténység a barbárság méhében fogamzott istentisztelet, képtelenség dogmaiban, nevetéses szertartásaiban, ellensége a tudománynak és mű-

vészeteknek, józan észnek és izlésnek egyaránt; oly istentisztelet, mely csak vért ontott, rablánczra fűzte az embereket, s a jólét és fölvilágosodás felé haladásában századokkal visszavetette az emberi nemet: be kelle tehát bizonyítani, hogy ellenkezőleg a keresztény vallás a valaha létezett vallások mindnyája között a legköltőibb, leghumánusabb, kiválóan barátja a szabadságnak, tudománynak és művészeteknek; hogy a világ mindent neki köszön, a földműveléstől az elvont tudományokig, a szerencsétlenek számára emelt kórházaktól a Michel-Angelo által épített és Raphaël által díszített templomokig. Meg kelle mutatni, hogy mi sem fenségesebb mint erkölcsei, mi sem szeretetre méltóbb, mi sem fényesebb, mint dogmái, tanítása és istentisztelete; meg kelle mondani, hogy fölemeli a lángészt, megtisztítja az izlést, kifejleszti az erényes szenvedélyeket, erőt ad a gondolatnak, nemes alakokat nyújt az írónak és tökéletes mintákat a művésznek; hogy nem szégyen Newtonnal és Bossuet-vel, Pascallal és Racinnal hinni; végre a képzelődés minden varázsát, a szív minden érdekeit segélyül kelle híni azon vallás mellett, mely ellen előbb fegyverül szolgáltak.

A fönnebbiekben látja az olvasó munkánk főbb vonalait. A védíratok minden más neme már ki van merítve, és ma talán eredménytelen is volna. Ki olvas most theologikus munkát? Nehány jámbor lélek, kiket nem szükség meggyőzni, néhány igaz keresztény, kik különben is meg vannak győződve hitök igazságairól.

De nem veszélyes-e a vallást tisztán emberi szempontból tárgyalni? — És miért volna? Tán nem állja ki vallásunk a világosságot? Sőt ellenkezőleg: mennyei származásának legmegdönthetlenebb bizonyítéka éppen abban rejlik, hogy bátran megáll az ész legszigorubb és legrészletesebb kutatásaival szemben. Csak nem akarjuk talán, hogy örökké szemünkre hányják, hogy dogmáinkat szent homályba burkoljuk, nehogy csaláson érjenek bennünket. Vagy kevésbbé igaz leend-e a kereszténység, ha szépségének egész teljében áll előt-

tünk? Le a kislelkü félelemmel! ne hagyjuk a vallást csupa vallási túlzásból elveszni. Elmultak azok az idők, mikor elég volt azt mondani: *Higyjetek és ne kutasatok*; kutatni fognak, akár tetszik, akár nem; és gyáva hallgatásunk növelvén a hitetlenek diadalát, csökkenteni fogja a hívők számát.

Ideje, hogy tudja meg a világ, mi valódi értéke, mi alapja van azon, már igazán az unalomig ismételt szemrehányásoknak, hogy a kereszténység nem egyéb, mint *képtelenség, butuság és hitványság* összesége; ideje megmutatni, hogy távol attól, mintba eltörpitené a gondolatot, csodálatos ruganyosságot ad a léleknek, s épp oly mennyei varázst gyakorol a szellemre, mint Virgil és Homér istenei. Érveink legalább azon előnnyel birandnak, hogy mindenkinek hozzáférhetők, és csupán jó akarat kell hozzá, hogy részünkre doljon el a vita. Hasonló munkákban eddig talán nagyon is csekély figyelemmel voltak arra, hogy az olvasó nyelvén szóljanak; pedig a tudóssal tudósnak, a költővel költőnek kell lenni. Isten nem tilt el a virághintett utról, ha az hozzá vezet; az eltévedt bárány nem mindig a legrögösebb és legmeredekebb ösvényen tér vissza az akolthoz.

Bátran ringajuk magunkat azon hitben, hogy az általunk jelzett modor, kevésbé ismert viszonyok közt, meglepő szépségben tünteti föl a kereszténységet, mely oly magasztos a világ bölcsőjeig visszamenő emlékeiben, kimondhatatlan titkaiban, imádandó szentségeiben, érdekes történelmében, égi moráljában, gazdag és bájoló pompáiban . . . A költészet terén akarjátok őt követni? Tasso, Milton, Corneille, Racine, Voltaire csodákat fognak felmutatni. Az irodalomban, ékesszólásban, történelem- vagy bölcsészetben? Bossuet, Fénelon, Massillon, Bourdaloue, Baco, Pascal, Euler, Newton és Leibnitz általa ihletett szellemeivel találkoztok. A művészetekben? mennyi műremek! Ha istentiszteletét vizsgáljátok, mit nem beszélnek azok a vén góth templomok, csodás könyörgések és lélekemelő szertar-

tások! Papsága közt találjátok kivétel nélkül azon fáradhatatlan férfakat, kik Róma és Göröghon nyelvét műremekeikkel együtt számotokra fentartották; ott Thébais remetéit, a szerencsétlenek számára alapított menhelyeket, China, Canada, Paraguay hitküldéreit; hogy a lovagrendeket ne emlitem, honnan a későbbi lovagok! Őseink erkölceit, a régi szép idők képét, költészetet, magát a regényirodalmat, az élet titokszerű dolgait, mindent, de mindent fölidézünk, hogy szóljanak mellettünk. Felfogjuk a bölcső első mosolyát s a sir utolsó köncseppjét; majd Kármel és Libanon csúcsain lakunk a maronita szerzetessel, majd a beteg ágyánál virasztunk *a szeretet-leányával*. Itt két indus nő vonja magára, Amerika ős-erdeinek mélyén, figyelmünket, amott a zárda csendében imázó szűz sohajai hatnak füleinkbe. Homér Milton mellett, Virgil Tasso oldalán jelen meg; Memphis és Athén romjai a keresztény emlékek maradványaival, Ossian sirja temetőinkkel fognak szép ellentétet képezni; Saint-Denis-ben meglátogatjuk a királyok hamvait; s midőn az Isten létének dogmájáról kellend szólnunk, csupán a természet csodaszerűségéből merítjük érveinket; végre mindent megkisértünk, hogy a hitetlen szivét megindítsuk; bár nem hizeleghetünk magunknak, hogy birjuk a religió azon csodatevő vesszejét, melynek érintésére a sziklából is élő vizek forrása tör elő.

Négy részből fog e mű állani, s mindenik rész ismét hat könyvre oszlik. Az első rész szól a dogmákról és tanokról.

A második és harmadik részben megmutatjuk a kereszténység *költőiségét*, vagyis minő viszonyban áll a vallás a költészettel, irodalommal és művészettel.

A negyedik rész az istentiszteletet foglalja magában, vagyis mindazt, mi az egyház szertartásait, világi és szerzetes papságát illeti.

Ezenfölül gyakrabban összehasonlítjuk az evangéliumi istentisztelet tanát és dogmáit egyéb istentiszteletek tana- és dogmaival, s hogy olvasóink minden

osztályának eleget tegyünk, olykor érinteni fogjuk a vallás titokszerű és történeti oldalát is.

Most, miután az olvasó már bírja e mű egyetemes átnézetét, kezdjük meg a *dogmák és tanok* tárgyalását; s hogy a keresztény hittitkokat annál könnyebben felfogjuk, vizsgáljuk először a titokszerű dolgok természetét.

II. FFJEZET.

A hittitok természetéről.

Alig van az életben valami oly szép, oly kedves és nagyszerű, mint a titokszerű dolgok. Keblünknek, előttünk is megfeythetetlen legcsodásb érzelmei: a szemérem, szűz szeretet és igaz barátság telvék titokszerűségekkel. Mondják, hogy a szerető szivek csak mintegy félig nyitott ajtón közlekednek egymással. Az ártatlanság, mely bizonyos értelemben nem egyéb, mint szent tudatlanság, nem a legmegfeythetlenebb titok-e? A gyermek azért oly boldog, mert semmit sem tud; az agg azért oly szájalomra méltó, mert mindent tud, — szerencse, hogy csak a maga számára: hol az élet titkai végződnek, kezdődnek a haláléi.

Amit az érzelmekről mondtunk, ugyanaz áll az erényekről is: a legangyaliabbak, melyek közvetlen Istentől származnak, minő a felebaráti szeretet, elrejtik magokat az emberi tekintetek elől, mint maga a forrás, melyből fakadnak.

Tekintsük az emberi szellemet, s úgy találjuk, hogy a gondolat gyönyörei szintily titokteljesek. A titok valami oly isteni természetű, hogy Ázsia első emberei csak jelképekben beszéltek. S melyik tudományhoz térnek vissza szüntelen az emberek? nemde ahhoz, mely mindig hagy valami sejteni valót s végtelen látkörre irányozza a figyelő tekintetét. — Ha a puszták sivatagján eltévedtünk, bizonyos ösztönszerű idegenkedést érzünk a síkság iránt, hol a szem egy tekintettel mindent belát, s a rengetegegbe, religióink bölcsőjébe,

vágyakozik lelkünk, azon rengetegekbe, melyeknek homálya, csendje és moraja telvék titokszerűségekkel, ezen magányokba, hol az egyház ösatyáit hollók és méhek táplálták, hol e szent emberek annyi gyönyört élveztek, hogy felkiáltanának: „Uram, elég! meghalok a boldogságtól, ha nem mérsékled örömeimet!” Végre vajjon ki áll meg egy újabb-kori emlék előtt, melynek eredete mindenki előtt ismeretes? De ha az Oceán közepén, lakatlan szigeten, véletlenül egy bronz szoborra bukkan az utas, melynek meztelen karja azon tájakat mutatja, hol a nap nyugalomra száll, s melynek hullám- és időroncsolt talapzata hierogliphekkel van tele írva, mily gazdag anyag az elmélkedésre! Minden elrejtett, minden ismeretlen a természetben. Maga az ember nem a legnagyobb titok-e? Honnan tör elő a fény, mit létnek nevezünk, s minő éjben oltatik ki e láng — — ki tudná megmondani? Isten a Születést és Halált, e két leplezett fantomot állítja pályánk határpontjaira; egyik éltünk megmagyarázhatatlan pillanatát adja, mit a másik ugyanakkor már enyészettel fenyeget.

Nincs tehát abban semmi különös, tekintve az ember titokszerűek iránti hajlamát, hogy nem volt nép, mely vallásába megfejthetetlen mysteriumokat nem vegyített volna. A Sellák¹⁾ Dodona galambjainak csodás turbékolását tanulmányozták; India-, Perzsia-, Ethiopia-, Scythia-, a gallok- és Skandináviának megvoltak a magok barlangjai, szent hegyei, szentelt tölgyei, s innen hallatta a brahmin, magus, gymnosophista²⁾ vagy druida a Halhatatlanok kétértelmű jóslatait.

Isten mentsen még a gondolattól is, hogy e babonás titokszerűségeket az igaz vallás titkaihoz, vagy a Mindenható örökké változatlan terveit azon *istenek* változékony homályához hasonlítsuk, melyeket *em-*

¹⁾ Sellák: Jupiter papjai Dodonában, görögül *Ξελλοί*. F.

²⁾ Mezitláb járó indus bölcsész F.

beri kezek faragtak. Csak azt akartuk megjegyezni, hogy *hittitkok* nélkül vallás nem is képzelhető, mert ezek és az *áldozat* teszik az istenitisztelet lényegét. Isten maga a természet nagy titka. Egyiptomban az istenség előtt függöny lebegett s a sphinx ott ült templomainak küszöbén.

III. FEJEZET.

Keresztény hittitkok.

S z. H á r o m s á g.

Mi a hittitkokat illeti, első tekintetre a keresztény vallásnak kell előnyt adnunk az ó-kor minden vallása fölött. Ezek hittitkai semmi viszonyban sem voltak az emberrel, legföljebb a bölcsészek üres reflexioinak vagy a költők énekeinek tárgyát képezék. Ellenben a mi hittitkaink ránk vonatkoznak, természetünk titkait foglalják magokban. Itt már többé nem valami hiábavaló, fontos osztályzásról, hanem az emberi nem üdvéről és boldogságáról van szó. Ember, ki naponként annyira érzi tudatlanságát és gyarlóságát, elvetheti-e Jézus Krisztus hittitkait? Ez a szerencsétlenek osztályrésze!

A keresztények első hittitka, a sz. Háromság, végtelen mező bölcsészeti tanulmányokra, akár az Isten tökélyeit tekintve, akár ezen, hajdan keleten igen elterjedt dogma ős-nyomait kutatva. A legfonákabb okoskodás: elvetni azt, a mit korlátolt eszünk föl nem foghat. Az élet legegyszerűbb tárgyaiból kiindulva könnyű volna bebizonyítani, hogy semmit sem tudunk, és mi akarnánk a Bölcsesség *függönyei* mögé tekinteni!

A sz. Háromságról sejtelmük volt már az egyiptomiaknak; a romai *Circus maior* nagy obeliskjének görög fölirata következő volt:

Μέγας Θεός, nagy Isten; *Θεογένητος*, Istenszült, és *Παμπεργγής*, fénytenger. (Apolló, szellem.)

„A pontusi Heraklides és Porphyrius Serapis egy hires jóslatáról tesznek említést:“

Πρῶτα Θεὸς, μετέπειτα λόγος, καὶ πνεῦμα σὺν αὐτῶ;
. . . *Σύμφρατα δὴ τρία πάντα, καὶ εἷς ἐν ἑόντα.*

Isten a kezdet, aztán az Ige, és a Szellem: három együtt-nemzett és újból egyesült Isten.

A magusoknál szintén megvolt a sz. Háromság egy neme Metris, Oromasis és Araminis, vagy Mitra, Ormuzd és Arimán név alatt.

Plato műveinek több helyén ugytűnik föl, mint ha a sz. Háromságról szólana.

„Nemcsak azt vitatják, mondja Dacier, hogy ismerte az Igét, Isten örök fiát, hanem hogy ismerte a szent lelket is, és így némi fogalommal birt a sz. Háromságról; mert az ifju Dénesnek így ír:

„Nyilatkoznom kell Archedémus előtt arról, mi legbecsesebb és legistenibb, mit ön annyira ohajt tudni, hogy egyenesen ezért küldé őt hozzám, mert — mint mondja — ön azt hiszi, hogy nem elég világosan fejtettem ki nézeteimet az első okfőt illetőleg; de tudnia kell, hogy csak rejtélyes kifejezésekkel irhatok, hogy ha netán levelem szárazon vagy vizen elfogatnék, az olvasó ne értsen belőle semmit. Minden dolog fejlődését környezi, mindnyájan érte vannak, ki minden jónak egyedüli oka, második a másodfokúak- és harmadik a harmadfokúakra nézve.“

Epinomisban és másutt ös-ok gyanánt a legfőbb jót, az Igét vagy értelmet és lelket állítja fel. A legfőbb jó az Isten; . . . az Ige vagy értelem, a legfőbb jó fia. kit az magához hasonlónak nemzett; végre a lélek, ki az Atya és Fiu közt kapcsul szolgál a Szentlélek.“

Plato e sz. Háromságról szóló tant a lokrisi Timontól, ez pedig az itáliai iskolától kölcsönzé. Marsile Ficin egy észrevételében Plato fölött, Jamblik, Porphyr, Plato és a tyrusi Maximus nyomán kimutat-

ja, hogy már a pythagorikusok is ismerték a Hármas szám kitűnő voltát; ugyanazt jelzi Pythagoras ezen symboluma:

Πρότιμα τὸ σχῆμα, καὶ βῆμα, καὶ Τριώδολον.

Honorato inprimis habitum, tribunal et Triobolum.

Az indusoknál hasonlóan ismert volt a sz. Háromság.

„Legnevezetesebb és legmeglepőbb, mit e nemben láttam — mondja Calmette atya — a következő, sz. könyveik egyikéből, *Lamaastambamból* vett szöveg, mely így kezdődik: Az Ur, a jóság, a nagy Isten, szájában van a szó. (E kifejezés személyt jelent). Azután beszél a Szentlélekről ezen kitétellel: *Ventus seu Spiritus perfectius*; végzi a teremtéssel, mit csak egyedül egy Istennek tulajdonít.“

A mi Tibetet illeti:

„Ime Tibet vallására vonatkozó észleleteim: az Istent *Konciosá*-nak nevezik, s úgy látszik, hogy némi fogalommal birnak az imádandó sz. Háromságról, mert majd *Koncikocick*, egy Istennek, majd *Koncioksum*, három Istennek hívják. Valami olvasófélét is használnak, melyen e szavakat szokták kimondani: *om*, *ha*, *hum*. Ha valaki azok jelentését kérdi, azt felelik, hogy *om* értelmet vagy kart, azaz hatalmat jelent; *ha* szót; *hum* szívet vagy szeretetet; s hogy e három szó együtt adja az Isten fogalmát.

Otaítiben az angol hittérítők szintén akadtak a szigetlakók dogmái között némi nyomaira a sz. Háromságnak.

Különben mi azt hisszük, hogy magában a természetben is találkozunk a sz. Háromságot bizonyító fizikai érvel. Ő a mindenségnek ős-typusa vagy — ha úgy tetszik — isteni vázlata. Vajjon nem lehetséges-e, hogy a külső, anyagi alak részesüljön az őt fentartó, benső, szellemi erőnek tulajdonaiban? Hisz már Plato az anyagi tárgyakat, mint Isten gondolatainak árnyait képzelé magának. A *hármas szám* látszik a

természetben vezérszerepre hivatva lenni. *Három*, semmitől sem származván, nemzi a többi törteket, miért is méltán nevezi azt Pithagoras: *anyátlan* számnak.

Mi több, a sz. Háromság homályos hagyományait könnyen felfödözhetjük a polytheismus meséiben is.

Hárman voltak a Grácziaák, hárman a Párkák, kik mint az élet és halál, vagy mint az isteni bosszu jelképei szerepeltek az alvilágban. Végre a világegyetem fölött levő összes hatalom három, lényegben egyesült testvér-isten kezében volt letéve.

A bölcsészek három részre oszták az *erkölcsi* embert; és a sz. Atyák az emberi lélekben hitték a szellemi sz. Háromság képét fölismérhetni.

„Ha szenvedélyeinknek — mond Bossuet — csendet parancsolva s rövid időre magunkba szállva lelkünk mélyére, vagyis azon részünkbe tekintünk, hol az igazság trónol, ott látjuk az általunk imádott sz. Háromság képét. A gondolat, mely mint szellemünk csirája, mint értelmünk fia ébred bensőnkben, némi fogalmat nyújt az Isten Fiáról, ki mennyei Atyja értelmében öröktől fogva fogamzott. Azért neveztetik az Isten Fia Igének, hogy megértsük, miszerint ő atyja keblében született, nem a testi nemzés módja szerint, hanem akként, mint lelkünkben születik azon benső szó, melyet az igazság szemlélete által elménkben megfogamzani érzünk.“

„De lelkünk termékenysége nem végződik e pusztán benső szónál, ez értelmi gondolatnál, az igazság e bennünk képződött képénél. Szeretjük e benső szót úgy, mint az őt nemző értelmet, s e kettőt szeretve érzünk magunkban valamit, mi nem kevésbé becses, mint értelmünk és gondolatunk, mi az első és második fia, mi e kettőt egyesíti, mi e kettővel egyesül s velök csak egyetlen életet tesz.“

„S így — a mennyiben Isten és az ember közt bizonyos hasonlat és viszony van — mondom, így jó

létre az Istenben az örök szeretet, mely az Atyától származik, a ki gondolkodik, s a Fiutól, ki maga a gondolat, hogy az Atyával és gondolattal egyenlően boldog, egyenlően tökéletes természetet képezzen.“¹⁾

Ime egy remek commentar a Genesis ez egyetlen szavához „*Teremtsünk embert.*“

Tertullian *Apologeticus*-aban vallásunk nagy titka fölött így elmélkedik:

„Isten teremté a világot *szava, értelme és hatalma* által. Magok bölcsészeitek is megegyeznek abban, hogy a *logos*, ige vagy értelem teremtője a mindenségnek. A keresztények ehhez csupán azt adják, hogy az *ige* vagy *értelem* tulajdonképpeni lényege, vagyis azon lényeg, mely által Isten a világegyetemet létre hozta, *szellem*; hogy e *szónak vagy Igének* Isten által ki kelle mondatnia; hogy Isten azt kimondván, nemzé is egyszersmind: hogy következésképp az *Isten Fia*, valóságos *Isten* lényegének ugyanazonossága miatt. Ha a nap sugarait meghosszabbítja, ez által lényege éppen nem válik el tőle, hanem csak kiterjed. Épp úgy *szellem* az Ige a szellemtől, és *Isten* Istentől, mint egyik világosság meggyújtva a másik világosságtól; és így az, ki Istentől származik, szinte Isten, és ketten *szellemökkel* együtt csak egyet tesznek; különbözők ugyan tulajdonság, de nem szám szerint, sorrend, de nem természet szerint: a *Fiu* az Atyától származik, mint okozat az októl, de az okozat magában az okban marad. Tehát az Isten fény-sugara egy szűz méhébe szállott; testet vett föl; Istennel egyesített emberré lön. Ez a *szellem* által fentartott test, mely táplálkozik, növekedik, beszél, tanít és működik: ez a Krisztus.“

Ez az okoskodás oly világos, hogy a legegyszerűbb értelem is felfogja. Különben nem kell felednünk, hogy Tertullian Jézus Krisztus ellenségeinek beszél,

¹⁾ Bossuet, Hist. univ. II. par. p. 167, 168.

azoknak, kik nem csak az egyház tanát, hanem védőinek személyét is halálra keresték.

Nem fűzzük tovább e gondolatlánczot, nem fokozzuk tovább érveinket: átengedjük a tért azoknak, kik különösen tanulmányozák az itáliai felekezetet és a fensőbb keresztény theológiát.

Már mi a képeket illeti, melyekben e legnagyobb titok gyöngé érzékeink elé állittatik, alig vagyunk képesek felfogni, mért volna a költészetben nevetséges az a felhőtől övezett, félelmetes háromszög? Vagy midőn az Atya egy ősz alakjában, kezében az idők jográval, ábrázoltatik, oly silány kép-e a mythologia alakjaival szemben? Nem remek gondolat-e a Szentleket a szelidség, szeretet és ártatlanság jelvényében megtestesíteni? Midőn azonban Isten a maga igéjét milliók szívébe akarja átültetni, ekkor már a Szentlélek nem galamb, mely a béke szárnyait lebegteti az emberiség fölött, hanem látható Ige, tüznely, mely a föld minden nyelvén szól, melynek szónoiki hatalma birodalmakat emel föl és trónokat dönt meg.

Az Isten Fiának képét ecsetelendők, legyen szabad átvennünk annak szavait, ki őt dicsősége teljében csodálta: „Ő trónján ül vala, mondja az apostol; lábai mint az olvasztóban levő ércz, arcza mint a teljes erejében fénylő nap, szemei mint két lángtenger. Szájából kétélű kard jöve ki; jobb kezében hét csillag vala, baljában hét-pecsétes könyv. Ajkai előtt hömpölyög vala a világosság folyama. Isten hét szelleme, mint hét lámpa, erősen világít vala előtte, és zsámolyából szó hallatszék, hasonló a villámláshoz és mennydörgéshez.“¹⁾

IV. FEJEZET.

A m e g v á l t á s.

Mig a sz. Háromság a metaphysikai rend titkait, addig a *megváltás* az ember természetét, végczélja

---

¹⁾ Titkos látások könyve 1, 4.

és szive történetét foglalja magában. Mily nagyszerű látvány tárul elénk, ha kissé fölemelkedvén, magasabb szempontból nézzük, mint vonul e két, egymásnak kezet nyújtó hittitok az emberi nem történelmén keresztül: a szent homályban, mely őket körülveszi, Isten első terveit s a mindenség rendszerét látjuk nyugodni! A sz. Háromság dicsősége fénysugarával mintegy elvakítja szemeinket, s mi gyöngeségünk érzetében megszégyenülve vonulunk vissza. De a *megváltás* könyekre indít, s nehogy az Istenség fényénél, mint Saul, megvakuljunk, szemeinket egy perczre a keresztre irányozza.

E hittitokból első sorban az eredeti bűn tana bontakozik ki, hogy az embernek önmaga előtt is talányszerű lényét megfejtse. E minden népek hagyományában gyökerező igazság nélkül áthatatlan éj fődne bennünket. Hogyan fejtenők meg nélküle természetünk vétkes hajlamát, mely örök küzdelemben áll a lelkiismeret e szózatával: ember! az erény gyakorlatára teremtettél. Természetünk a nyavalyák és fájdalmak minden nemének gyökerét magában hordja: ezt ismét ki fogja nélküle megmagyarázhatni? ki fogja megmagyarázni a barázdákat termékenyítő verejték-csöppeket a könyeket, a bosszuságokat, az igaz elnyomatását, a bűn büntetlen sikereit és diadalát, mindezt — ismétlem — ki fogja megfejteni, ha nincs eredeti elfajulás? A hajdan bölcsészei, e tant elvetvén, kényszerítve érzék magokat a legnagyobb képtelenséget, a visszaemlékezés dogmáját állítani fel.

Hogy a végzetes igazságról, mely a megváltás titkának kiindulási pontját képezi, magunknak meggyőződést szerezzünk, elég az Éva fölött kimondott átokra gondolnunk, azon átokra, mely naponkint szemünk előtt megy teljesedésbe. Mennyi érv van a méh vajudása s az anyaság örömeiben egyszerre! Mily titokszerű és az ember kettős végzetét jelölő jóslat tükröződik vissza a gyermekét szülő asszony örömeiben és fájdalmaiban! Ha az ember két nagy rendel-

tetését már anyja méhében így jelképezve látjuk, lehetetlen csodálatra nem ragadtatnunk a Magasságbeli bölcsesége fölött, s még az átokban is egy Istenre nem ismernünk.

De minden egyebet mellőzve, nem látjuk e naponként a fiut atyjáért bünhődni? Nem látjuk-e, mint bosszulja meg magát az ősök fajtalansága ártatlan unokáikban? Mindez ismét nagyon is erős bizonyíték az eredeti bűn tana mellett. Azonban a jóság és könyörületesség Istene látván, hogy e bukás miatt elveszünk, szabadságunkra sietett. Ne eszünkötől, szivünkötől kérdezzük mi, gyarló és bűnös halandók, mint halhatott meg egy Isten? Ha a jó fiu e mintaképe, a hű barátok e példánya; ha ez az olajfák magánya, e keserű kehely, e vérverejték, e szelidség, e szellemi fönség, e kereszt, e kettészakadt függöny, e meghasadt szikla, a természet ez elsötétülése; ha végre ez az emberekért haldokló Isten nem indítja meg szivünket, nem gyulasztja lángra elménket, — nagyon féltő, hogy sivár lelkünkötől kiköltözött minden nemesebb érzés; akkor ne várjanak többé tőlünk csodákat, ne keressék a költő művében azt, mit a régiek *speciosa miraculá*-nak neveztek

„Eh, képek nem bizonyítanak, fogja tán valaki mondani. A fölvilágosodás századában élünk, mely mit sem enged meg érvek nélkül.“

Legyen, hogy a fölvilágosodás századát éljük, — pedig vannak, kik elég vakmerők ezt kétségbevonni, — ne higgyék, hogy a fönnébbi ellenvetéssel zavarba hoznak bennünket. Mikor komolyan akartak a kereszténység ellen érvelni, megféleltek az Origenesek, Clarke-ok és Bossuet-k. E rettenetes ellenektől szorongattatván, rést kerestek, s éppen azon methaphysikai vitákat vették a kereszténység szemére, melyekbe most minket akarnak bevonni. Azt mondták — mint Arius, Celsus, Porphyrius —, hogy vallásunk semmi egyéb, mint subtilis fogalmakból összeállított férczmű, mely semmit sem nyújt sem a képzeletnek, sem a szívnek, s melynek

követői csak *bolondok és bárgyuk* lehetnek. Ha akadt, ki ez utóbbi szemrehányásokat visszautasítván, bebizonyítja, hogy az evangéliumi istentiszteletnél mi sem költőibb, mi sem felel meg jobban a gyöngéd érzelemnek: — „Eh, felelek, ez ismét csak azt bizonyítja, hogy többé-kevésbé jól tudtok festeni.“ Tehát: ha festeni és hatni akarsz, *elveket és következményeket* kívánnak; érvelni próbálsz, csak *képek és érzelmek* kellene. Nehéz az ily ledér ellenekkel vívni, kik minden perczen más álláspontot vesznek. Mindazonáltal mégis megkísértünk pár szót kockáztatni a *megváltás* érdekében, megmutatandók hogy a kereszténység elmélete nem oly képtelenség, mint azt sokan elhivetni szeretnék.

Egyetemes hagyomány tanítja, hogy az ember egy sokkal tökéletesebb állapotban teremtett, mint a minőben most van, s hogy *bukásnak* kellett történnie. E hagyomány mellett szól minden idő és minden ország bölcsészeinek véleménye, kik képtelenek voltak az erkölcsi embert másképp megmagyarázni, mint azon föltevással, hogy volt egy eredeti, tökéletes állapot, melyet az ember önhibája miatt vesztett el.

Ha az ember teremtett, bizonyos célra teremtett; miután pedig tökéletesnek teremtett, szükségképp a cél is, melyet elérnie kellett, csak tökéletes lehetett.

De vajjon a bukás által megváltozott-e az ember célja? Legkevésbé sem, mert az ember nem lett újból teremtve; nem, mert az emberi törzs nem semmisített meg, hogy egy másiknak adjon helyet.

Igy az ember, engedetlensége által halandóvá és tökéletlenné levén, még mindig halhatatlan és tökéletes célt látott maga előtt. De hogyan fogja már most e célt tényleges tökéletlenségi állapotában elérni? Saját erejéből képtelen, s pedig ugyanazon okból, amint nem képes egy beteg azon gondolatmagasságra emelkedni, melyre az egészséges. E szerint aránytalanság

van az erő s az erő által fölemelendő súly között; segítőre van szükség: ime a megváltás.

„Ez az okoskodás — fogják mondani — megállhatna, ha csak az első emberről volna szó; de mi már csak képesek vagyunk rendeltetésünk elérésére. Mily igazságtalanság, mily képtelenség azt állítani, hogy nekünk tömegesen kelljen bűnhődni ős-apánk hibája miatt?”

A nélkül, hogy itt eldöntenők, valjon jogosan vagy jogtalanul tett-e Isten bennünket egymásért felelőssé, minden, a mit tudunk s a mit jelenleg tudunk elég, az, hogy e törvény létezik. Látjuk, hogy mindig az ártatlan fiu viseli a bűnös apára mért büntetést, s hogy e törvény oly mélyen gyökerezik a dolgok természetében, hogy egész a mindenség physikai rendszeréig ismétlődik. Midőn egy atya bujasága miatt megfenésedett gyermek jó a világra, kinek jut eszébe a természetet igazságtalanságról vádolni? Pedig hát végre is, mit tett ez ártatlan, hogy más bűnének büntetését kelljen viselnie? De a lélek betegségei épp úgy átszármaznak, mint a testéi, s az embernek legvégső sarjadékában is bűnhődnie kell az első véték miatt, melynek kovásza nemzedékről nemzedékre belé oltatott.

A bukás tehát úgy egyetemes hagyomány, mint a physikai és erkölcsi rossznak nemzés vagy átszármazás utján való örökösödése által be levén bizonyítva; másrészt pedig, bár maga az ember elfajult, végczélja épp oly tökéletes maradván, mint minő a bukás előtt volt: a megváltás, vagy bármi egyéb, az embert végczélja elérésére képesítő mód természetes következménye azon állapotnak, melybe az emberi természet süllyedt.

A megváltás szükségességét megengedvén, vizsgáljuk, hogy az észlények melyik osztályában találhatók fel azt; valjon az emberben vagy ember fölötti lényben kell-e keresnünk?

Nézzük először az embert. A megváltás fogalma föltételezi, hogy az ár legalább is hason értékű legyen

a megváltandó tárggyal. De föltehetjük-e, hogy halandó és tökéletlen ember sikerrel áldozza fel magát halhatatlan és tökéletes céljának visszaszerzéseért? Az ember, az ősbűnben részes ember, hogyan tehetett eleget a véték nemcsak reá eső részleteért, hanem az egész emberi neméért is? Hasonló önfeláldozás nem természet-fölötti erényt, nem végtelen szeretetet igényelt-e? Ugy látszik, az ég csak azért engedett 4000 évet lefolyni a bukástól a fölemelés idejéig, hogy maga az emberi nem is belássa, mily elégtelenek az ő tökéletlen erényei, mily gyöngék erői hasonló áldozat elviselésére.

Nem marad tehát egyéb hátra, mint a második föltevést elfogadni, t. i. hogy a megváltásnak ember-fölötti lénytől kelle származnia. De lássuk, vajjon jöhetett e az az Istent és embert közvevítő lényektől?

Remek gondolat Milontól, midőn fölteszi, hogy Isten a véték után fölhívta a megrémült eget, ki volna kész magát az ember üdvösségeért feláldozni? A menyyei hatalmak mélyen hallgatnak, s a szerafok, trónok, fejedelemségek hatalmasságok, angyalok és arkangyalok ezrei közül egy sem akad, ki elég erőt érezne magát engesztelő áldozatul felajánlani. A költő e gondolata szigorú theologiai igazság. Valóban, hol vették volna az angyalok azt az emberért lángoló, végtelen szeretetet, mely a keresztről visszasugárzik? Mi még hozzáteszszük, hogy a teremtett lények közül senki, lett légyen bár még oly tökéletes is, nem birt volna annyi lélekerővel, hogy hasonló áldozatot elviselni képes legyen. Nincs angyal, ki már lényének gyöngesége miatt is, elbirta volna azon fájdalmak súlyát, melyekben, Massillon szerint, Jézus Krisztus feje fölött egyesült mindazon *physikai szorongattatás*, mit a világ teremtésétől elkövetett bűnök büntetése föltételez, mindazon *erkölcsi gyötrelém* és *lélekfurdalás*, mit csak egy bűnös a véték elkövetése után érezhet. Ha maga az Isten Fia is keserűnek találta a kehelyt, miként emelhette volna azt egy angyal ajkaihoz? Soha

nem birta volna fenékiig *kiüríteni*, s így az áldozat sem lett volna *bevégezve*.

Kétségtelen tehát, hogy csak a három isteni személy valamelyike lehetett megváltónk; de ismét első tekintetre világos, hogy a három közül a Fiu az, ki erre természeténél fogva hivatva volt; ő, a mindenség parányait összetartó Szeretet, a végleteket egyesítő Középpont, a természet éltető Eleme, csak ő engesztelhetette ki Istent az emberrel. Igen, ez új Ádám, a természet embere Mária által, a morál embere Evangeliuma által, Istenember lényege által, ő szálla alá. Szüztől született, hogy ment legyen az eredeti büntől és szeplőtelen áldozatul mutathassa be magát; istállóban az emberek legalsóbb osztályának társaságában látott napvilágot, mert mi a kevélység által buktunk el: az ember zavarba jő, — s a függöny legördül.

Igy a cél, melyre az engedetlenség előtt könnyen eljuthatánk, ismét előttünk áll, de a hozzávezető út már többé nem a régi. Az ártatlan Ádám elragadó tájak közt vezető ösvényen ért volna oda: a bűnös Ádám utja rögös és meredek. Első apánk vétke óta a természet megváltozott, a megváltásnak pedig sem tárgya, sem célja nem volt újat teremteni, hanem a már létezőt végczéljához visszavezetni.

Az ember tehát, s vele minden, továbbra is megromlott maradt; és a mindenség királya, ki eredetileg halhatatlannak születvén, létváltozás nélkül az égi hatalmak boldogságára volt hivatva, mint Aranyszáju megjegyzi, nem élvezhette az Isten jelenlétének örömet előbb, hogysem *a sirok sivatagát* átutazta. Lelkét a megváltás megmenté a végmegsemmisüléstől; de testén, mely az anyag természetes gyöngeségével még a bűnökczta gyarlóságot is magában hordja, az eredeti ítélet egész szigorában végrehajtatik: elbukik, megrohad, feloszlik. Isten ősapáink vétke után, Fia kérésének engedvén, s nem akarván az emberi törzsöt megsemmisíteni, kigondolta a halált, mint fél-megsemmisülést, hogy érezze a bűnös a teljes megsemmisülés izo-

nyatosságát, melyre a mennyei szeretet csodái nélkül kárhoztatva volt.

Önhittség nélkül merjük állítani, hogy ha van valami világos a metaphysikában, úgy ez okfűzés bizonyosan az. Nincs abban egy elcsúrt szó, nincsenek osztályok és alosztályok, homályos vagy barbár kifejezések. A kereszténység nem áll ilyenekből, mint azt a hitetlenség rosszakaratu sarkasmusa elhíttetni akarja. Az Evangéliumot lelki szegényeknek hirdették és lelki szegények hallgatták; ez minden létező könyvek között a legvilágosabb: tanának székhelye nem az ész, hanem a szív; nem vitatkozni tanít, hanem jól élni. De azért nem mondhatni, hogy semmi titok sincs benne. Sőt éppen az az igazán kimondhatatlan a sz. Írásban, hogy mintegy folytonos vegyülete a legmélyebb titkoknak és legegyszerűbb igazságoknak; oly két tulajdon, melyek egyesüléséből származik a megható és fönséges. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy Jézus Krisztus műve oly meggyőzőleg, oly ékesszólóan beszél a szivekhez; nem kell csodálkoznunk, hogy vallásunk igazságai, bár még oly kevés tudományos rendszer lássék is rajtok, oly benső kapcsolatos erővel bírnak, hogy ha belőlök egyet megengedünk, kénytelenek vagyunk az egész tant elfogadni; sőt mi több, ha azt hiszed, hogy megmenekedtél, egy elvet, pl. az eredeti bűnt tagadva, csakhamar következményről következményre, lejtőről lejtőre rohanva, végre az istentagadás örvényében találsz magadat; ellenkezőleg, ha csak az Isten létét megengeded, előtted áll a keresztény vallás minden dogmái- és szertartásaival, mint azt Clarke és Pascal szépen megjegyzé. Ime ismét egy s szerintünk igen hatalmas érv a kereszténység ügye mellett.

Különben nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az, aki fölöttünk a csillag-rendszerek milliárdjait forgatja a nélkül, hogy csak egy is letérne utjáról, ily öszhangzatot tudott önteni az általa alapított istenitisztelet elveibe; nincs mit csodálkoznunk, ha az, kinek szavára visszatérnek az évszakok gyöngéd virágai és dörgő

villámai, a legfölrhetetlenebb titkokat s a legegyszerűbb igazságokat ugyanazon kérlelhetetlen logika körében mozgatja. Nehéz megérteni századunk keresztényellenes rajongását. Ha igaz, mint azt eddig valamennyi böcsész tanította, hogy vallás nélkül az ember nem élhet, minő istenitisztelettel akarják apáink hitét helyettesíteni? Sokáig fenn lesz még azon napok rémes emlékezete, melyekben a vérférfiak a kereszténység romjain erényeknek emeltek oltárokot. Egyik kézzel vérpadokat állítottak, a másikkal templomaink homlokzatán biztosíták Isten számára az örökkévalóságot, az ember számára pedig a halált; s ugyanazon templomok, hol előbb a mindenség által ismert Isten imádtatott s a szomorúak vigasztalója, a B. Szűz tiszteltetett, ugyanazon templomok, mondom, az igazságnak szenteltettek föl, melyet senki sem ismert, s az észnek, mely eddig egy könyvet sem szánt föl.

V. FEJEZET.

A m e g t e s t e s ü l é s .

A megtestesülés titka az egek királyát egy istállóban, azt, *ki szórja a villámokat, polyába takarva, kit a mindenség befogadni nem képes, egy asszony méhében zárkózva állítja élénk.* Bezzeg fel tudta volna az ó-kor e csodaszerűséget használni! Minő képeket hagytak volna nekünk Homér és Virgil a jászolban született Istenről, a böcsőhöz siető pásztorokról, a csillag által vezérelt mágusokról, a pusztába leszállott angyali karról, az újonszülöttet imádó szűz-anyáról, szóval az ártatlanság, kellem és nagyság mind e szép vegyületéről.

Eltekintve attól, a mi hittitkainkban közvetlen és szent. függönyeik mögött a természet kedves igazságait pillanthatjuk meg. Az ég ezen titkai, titokszerűségeket itt nem is említve, jelképei lehetnek a világ

erkölcsi és anyagi törvényeinek; mi míg egy részről nagyon méltó volna Isten dicsőségéhez, másrészt könnyen megértenők, miért akarta ő magát, minden egyéb általa választható mód fölött, éppen e hittitkokban ki nyilatkoztatni? Jézus Krisztus (pl. vagy az erkölcsi világ) egy szűz méhében születvén, megtanít az anyagi világteremtés csodájára, s mintegy megmutatja, hogyan alakult a világ-egyetem az égi szeretet kebelében. Azonkívül nem volna köröttünk tárgy, melybe e hittitkok példázatai és alakzatai vésvé nem volnának. Valóban mindig kellem szüli az erőt: a folyam forrásból ered, az croszlán kezdetben épp oly tejjel táplálkozott, mint a bárány, és az emberek között is a Mindenható azoknak ígérte a menny dicsőségét, kik a legalázatosabb erényeket gyakorolják.

Nagyon szánandók azok, kik az *angyalok szűz Királynéjában* csak a sötétség és butaság titokszerűségeit látják. Nekem ugy tetszik, hogy elég meghatót lehetne mondani e halandó nőről, ki a megváltó Isten halhatatlan anyjává lön; ezen Máriáról, ki a nőnem két legistenibb hivatásának: a szüzességnek és anyaságnak mintaképe; az ős Jákob ez ifju leányáról, ki a nyomor súlya alatt roskadozó emberiség segélyére siet, s atyjainak törzseért saját fiát ajánlja fel engesztelő áldozatul. E gyöngéd közbenjáró az Isten trónja előtt, neme erényeinek ellenállhatatlan bájaival egy szivet tár fel, mely részvéttől lángol odaadó bizalmunk iránt, s könyörgésével lefegyverzi a fölingerült Istent. Csodálatos hitágazat, mely semmiségünk s Isten fölsége közé a szépséget állítván, az Igazság szigorát könyörületre változtatja.

Az egyház énekei hónál fehérebb ártatlanság trónján ülve festik a B. Szűzet; e trónon ragyog ő mint egy *tirkos értelmű rózsa*,¹⁾ vagy *hajnali csillag*, a *kegyelem napjának előhírnöke*;²⁾ a legszebb angyalok

1) Rosa mystica, — 2) stella matutina.

szolgálják, hárfák és mennyei dicsénekek hangjai zen-
gik körül ; az emberek e leányában mindenki *a bűnösök oltalmát* ¹⁾, *a szomorúak vigasztalóját* ²⁾ tiszteli ; ő
nem ismeri az Ur haragját. ő csupa jóság, csupa rész-
vét, csupa irgalom.

Mária az ártatlanság, gyöngeség és balsors isten-
sége. Templomainkba sereglett imádói szegény matró-
zok, kiket hajótöréstől szabadított meg, rokkant ag-
gok, kiket hatalmas karja azon pillanatban ragadott
ki a halál körmeiből, midőn e hon elleneinek vasa
vitéz éltöket kioltandó vala, ifju nők, kiknek fájdal-
mára *a betegek gyógyítója* írt hozott. Ezek képe elé
sietnek csecsemőkkel, s az újonszülött szive, mely még
az ég Istenét felfogni nem képes, megérti a karján
gyermekét tartó Istenanyát.

VI. FEJEZET.

A szentségek.

Kereszttség és Gyónás.

Ha a hittitkok nagysága előtt elménk megszé-
gyenülve vonul vissza, a csodálat egy egészen más
neme tölt el, ha az egyház szentségeit tekintjük. Ez
intézmény a polgári és erkölcsi ember tökéletes is-
meretét foglalja magában.

Azon szentségek között, melyeket egyházunk
fainak fel szokott adni, első a kereszttség, melyben sz.
Pál szerint az *ember magára ölti Krisztus Jézust*. E szent-
ség emlékeztet bennünket azon romlottságra, melyben
születtünk, a fájdalmas anyai méhre, mely hordozott, a
szorongattatások- és nyomorra, mely reánk e világon vá-
rakozik ; figyelmeztet, hogy bűneink fiainkon fogják ma-
gokat megbosszulni, hogy egymásért felelősek vagyunk.
Rettentő tanítás, mely, ha érdemleges figyelemre méltat-

¹⁾ Sefugium peccatorum, — ²⁾ consolatrix afflictorum.

nák, maga elég volna arra, hogy megalapítsa az erény uralmát.

Nézzétek a hitújonczot Jordán habjaiban: a sziklák remetéje leönti fejét tisztító vizzel; a patriárchák folyama, csermelyeik tevéi, Libanon czédrusai, Jeruzsálem temploma figyelni látszanak, vagy inkább csodálni ezen új polgárt a sz. források fölött. Egy boldog, örömben uszó család veszi körül, mely nevében lemond a vétekről; valamelyik ősenek nevét veszi fel, ki ez örökös újjászületésben halhatatlanná lesz a szeretet által nemzedékről nemzedékre. Az apa siet gyermekét ismét karjaiba ragadni, hogy a nyugtalan nő ágyához vigye, ki függönyei mögött türelmetlenül számítja a keresztelő harang ütéseit. Körülfogják az anyai ágyat: meghatottság és vallásos érzelem könyei peregnek a szemekből; a gyermeknek új neve, ősenek régi neve ismételve hangzik szájról szájra; kiki a jelen örömeibe a multak emlékét vegyítvén, az aggot hiszi fölismerni az újonszülöttben, ki majd újra föléleszti a letűnt idők dicsőségét. Ime, mily remek képet nyújt a keresztség szentsége! De a mindig erkölcsi, a mindig komoly vallás e szertartásában van valami ironikus is, midőn a király biborba takart fia ugyanazon forrásnál mond le a sátánról és minden fényéről, melynél a rongyokba göngyölt koldus-gyermek ellene mond az ördögnek és minden pompáinak, melyekre azonban soha sem leend kárhoztatva.

Sz. Ambrusnál igen érdekes leírását találjuk azon szertartásoknak, melyek mellett a keresztség szentségét az egyház első századaiban kiszolgáltatták. Az ünnep ideje rendesen Nagyszombat volt; kezdetét vette a hitújoncz orr-lyukainak érintésével s füleinek e szavak között való megnyitásával *epheta, nyilatkozzál meg*. Aztán a szentek szentjébe vezették. A püspök, áldozár és szerpap jelenlétében lemondott az ördög minden műveiről. Nyugat felé fordulva, mely a sötétség képe, lemondott a világról, és kelet, mint a világosság jelképe felé, hogy kijelentse Krisztus

Jézussal kötött szövetségét. Most a püspök megáldá a keresztutat, melynek vize sz. Ambrus szerint jelenti a sz. Irás hittitkait: a teremtést, özönvizet, Vöröstengeren való átkelést, tűzfelhőt, Mára vizét, Námánt s a halastónál lévő inaszakadtat. Miután a víz a kereszt jelével megáldatott, a hitújoncz a sz. Háromság tiszteletére háromszor bemerítették annak jeléül, hogy *három van, mi a keresztségben bizonytságot tesz: a víz, vér és a lélek.*

Kilépvén a szentek szentjéből, a püspök az újjászülött ember fejét sz. kenettel illette, hogy őt az Ur választott népének- és papi nemzetségének polgárává avassa. Erre megmosták lábait, fehér ingbe, az ártatlanság öltönyébe öltöztették, s miután a bérálás szentségében elnyerte az isteni félelem, bölcsesség, értelem, tanács és erősség, tudomány és ájtatosság lelkét, a püspök emeltebb hangon az Apostol szavait intézé hozzá: *„Az atya Isten téged pecsétjével megjelzett, a mi Urunk Jézus Krisztus megerősített s letette kebledbe a Szentlélek zálogát.“*

Ekkor az új keresztény oltárhoz lépett, az angyalok kenyerében részesülendő, mondván: *Bemegyek az Ur oltárához, Istenhez, ki megvidámítja ifjúságomat.* Az arany edényekkel, csillárok-, virágokkal és selyem szőnyegekkel borított oltár láttára fölkiáltott a látnokkal: *„Asztalt készítettek számomra; az Ur az, ki táplál engem, eledelben bővelkedő helyet jelölt szolgáljának.“* A szertartást sz. mise zárta be. Mily magasztos ünnepnek kellett annak lennie, melyen az Ambrusok ártatlan koldusokat vezettek be azon helyek jogaiba, honnét kitiltották a bűnös császárokat!

Ha a keresztény élet ez első tényében nincs valami isteni vegyülete a theologia- és morálnak, mysteriumnak és egyszerűségnek, úgy többé semmi isteni sem leend a vallásban.

Magasabb szempontból tekintve, a keresztség, mint megváltásunk titkának jelvénye, azon fürdő, mely

a léleknek visszaadja ős-erejét. Ó, rég letűnt boldog idők, midőn az erdők homálya nem volt elég csendes, a barlangok oduja nem elég mély az isteni titkok fölött visszavonultan elmélkedő hiveknek! Mily egészen más gondolatok foglalkodtaták ez első keresztényeket, a világ újjáalakulásának tanuit, mint minők alatt mi görnyedezünk, mi a világban, de nem a hitben megvénült keresztények. Akkor a bölcsesség bérc-csúcsokon, barlangokban lakott az oroszlánokkal, s királyok zarándokoltak a vadonba, hogy a puszták remetéjének tanácsát kikérjék. Fájdalom, ma már nincs így! nincs többé János a pusztában, s a hitújoncز nem fogja többé érezni feje fölött a Jordán habjait, melyek lelkének szennyét messze tengerek mélyére temették.

A keresztség után következik a gyónás, s az egyház oly bölcseséggel, mely egyedül neki sajátja, azt azon korba helyezte, mely már a vétek tudatával bír; mert bizonyos, hogy a gyermek 7-ik évében meg tudja a jó és rossz fogalmát különböztetni. Mindenki, magokat az egyház iránt legellenségesebben érző bölcsészeket sem véve ki, ugy tekinté a töredelom szentességét, mint a bűn egyik legerősebb gáttorlaszát, mint a bölcsesség műremekét. „Mennyi kártérítést, mennyi hiba-helyrehozást eszközölt a gyónás a katolikusoknál!“ ¹⁾ Voltaire szerint „A gyónás a legjelesebb intézmény, fék a bűn ellen, s emlékezetet meghaladó kor találmánya. A régiek az isteni titkok ünneplését gyónással kezdték meg. Mi e bölcс szokást utánoztuk és megszenteltük, mint hathatós szert s legalkalmasabb módot a gyűlölettől elkeseredett szivek kiengesztelésére.“ ²⁾

Ez üdvös intézmény nélkül a bűnösnek kétségbe kellene esnie. Kinek keblén könnyítené meg lelkének terhét? Talán egy hü barátén? Ah! de hány számolhat közülünk az emberek igaz barátságára?! Vagy

¹⁾ Rousseau. Emil III. köt. 901. lap a jegyzetben.

²⁾ Encyklopediai kérdések III. k. 254. lap.

talán a puszták sivatagjára bizza titkait? A sivatag szüntelen visszakiáltja bűnét, szüntelen viszhangoztatja azon harsonákat, melyeknek kebelrázó hangját Nero, az apagyilkos, anyja sírja körül képzelte hallani. Midőn tehát természet és emberek ily részvétlenek, nem megható-e egy bocsánatkész Istenre találni! A keresztény vallás érdeme, hogy az ártatlanság és bánat nővérekké lettek.

VII. FEJEZET.

A z á l d o z á s.

Élte tizenkettedik tavaszán egyesül az ifju Teremtőjével. A kereszténység, miután a világ Megváltójának halálát Sion hegyeivel megkönyezé, miután a földszínét borító sötétséget emlékébe visszaidézé, kibontakozik a nyomasztó fájdalomból; a harangok megszólalnak, a gyászoló szentek leteszik fátyolaikat, örömjaj, Ábrahám és Jábok *allelujája* viszhangzik az egyház ívboltozatáról. Fehérbe öltözött leánykák, zöld lombbal bokrétázott fiuk lépdelnek az év első virágaival hintett uton, *s új éneket zengve* templomba térnek; szülőik követik őket; nemsokára leszáll Krisztus e gyöngéd lelkek számára. Az angyalok kenyere igazmondó nyelvekre tétetik, melyeket még hazugságbe nem szeunyezett, végre a pap iszik a Bárány véreből, *ki elveszi a világ bűneit.*

Isten ezen ünnepélyen a legvonzóbb alakban újít meg egy véres áldozatot. A hittitkok elérhetetlen föniségével a legkedvesebb jelenetek emléke egyesül. A természet feltámad Teremtőjével, és a tavasz angyala nyitja fel sírja kapuit, mint a viiágosság angyala hengeríté el a Megdicsőült sirkövét. A gyöngé áldozók s a fejlődni kezdő év egyesítik ifjuságukat, öszhangzatukat és ártatlanságukat. A kenyér és bor előhírnökei az érlelni készülő mezők ajándékainak s a mezei élet képeit tárják elénk; végre Isten leszáll e gyermekek

lelkébe, hogy azokat megtermékenyítse, épp úgy, mint ugyancsak ez időtájt lezár a föld keblébe, hogy annak virágait és gyümölcseit előteremtse.

De — fogják mondani — mire való ez a titokszerű áldozás, hol az *ész* az erkölcsiség legkisebb haszna nélkül *képtelenségnek* kénytelen hódolni. Megengedjenek, mielőtt e kérdésre felelnék, általában azt kell megjegyeznem, hogy minden keresztény szertartás nagy mérvben *előmozdítja az erkölcsiséget*, már csak azért is, mert *atyáink gyakorolták*, mert *anyáink keresztények voltak* bölcsőink fölött, végre, mert ez a vallás zengte gyász-dalait őseink hantjai fölött s esdett békét poraikra.

Azután föltéve, hogy az áldozás csak üres szertartás, mégis szánandó vakság kell ahhoz, hogy valaki be ne lássa, hogy oly ünnep, melyet általános gyónásnak és huzamosb erényes életnek kell megelőznie, csak jótékonyan hathat az erkölcsiségre: annyira, hogy ha valaki havonként csak egyszer méltán járul e szentség vételéhez, szükségképp a föld legerényesebb emberévé lesz. Tessék már most következtetést vonni egyesekről az összesre, egyénekről a népekre, s kitűnik, hogy az áldozás egy egész törvényhozás.

„Nézzétek ez embereket, — mondja a gyanutlan Voltaire — kik magasztos szertartás közepett, száz gyertya fényénél, érzékeiket elbájoló zene mellett, aranytól csillogó oltár lábainál magukhoz veszik az Istent! A képzelet leszegzi szárnyait, a lélek elbűvölni, kedves kéjben szendereg; az ember alig lélezkzik, leszakadnak a földiekhez fűző bilincsek, az ember egyesül Istennel, ő bennünk van, bennünk, testünkben, vérünkben. Ki merne, ki volna képes ezután csak egyetlen hibát elkövetni, vagy csak gondolatban is vétkezni! Kétségkívül lehetetlen volt hittitkot képzelni, mely erősebb köteléssel tartsa vissza az embereket az erények ösvényén.“ ¹⁾

¹⁾ Encyklopediai kérdések IV. k. Genf. F.

Ha mi magunk ily erélylyel, ily őszintén mernénk szólani, bizonyosan rajongónak tárthanának.

Az oltári szentség az utolsó-vacsorán alapított : s mi azon festői remekekre utaljuk olvasóinkat, melyeken Jézus Krisztus e szavakat mondva ábrázoltatik ; „*Hoc est corpus meum.*“

Négy dolgot kell itt megkülönböztetnünk.

1-őr. Az *anyag*i kenyérben és borban megszenteltetik az Isten kezéből nyert emberi táplálék. Ha az áldozás semmi egyéb nem volna is, mint a föld termékeinek telajánlása Annak, kitől nyertük, ez maga is nagyon elég arra, hogy Göröghon legszebb vallási szokásaival párhuzamba állíttassék.

2-or. Az oltáriszentség a zsidók Husvétjére emlékeztet, mely visszamegy egész a Fáraok koráig ; jelképezi a véráldozatok eltörlését, Ábrahám meghívását s az embernek Istennel kötött első szövetségét. Mindaz, ami az ó-korban, történelemben, törvényhozásban és sz. előképekben nagyszerű, a keresztények communiojában feltalálható.

3-or. Az oltáriszentség jelenti az embereknek egy nagy családban való testvérülését, az ellenségeskedés megszüntetését, a természetes egyenlőséget s egy új törvény alapítását, mely többé nem ismer sem zsidót, sem pogányt, s Ádám valamennyi gyermekeit ugyanazon egy szeretetasztalhoz hívja meg.

Végre a negyedik, mi az oltáriszentségben leglényegesebb, maga a hittitok : Istennek valóságos jelenléte a szentelt kenyérben. Itt kell, hogy a lélek pillanatra azon értelmi világ felé emelkedjék, mely előtte a bukásig nyitva állott.

Midőn a Mindenható az embert saját képére teremtette s belé az élet lelkét lehelte, vele szövetségre lépett. Isten és Ádám bizalmasan társalogtak egymással az Éden magányában. Ádám engedetlensége által megszegte a szövetség föltételét, mire ez semmis lön. Az Örök Lény nem közlekedhetett többé a Halállal, a

Szellem az Anyaggal. Tehát két különböző tárgy között nem lehetett érintkezési pont, csak egy közép által. Az első erőszak, mit az isteni szeretet önmagán tett, hogy hozzánk közeledjék, volt Ábrahám hivatása s az áldozatok rendelése, melyek, mint megannyi jelképek a világ Messiásának eljövetelét hirdették. A szabadító — miként azt a megváltásról irt fejezetben megjegyeztük — minket végcélunk elérésére képesítvén, újra visszahelyezett régi jogainkba, melyek közt minden esetre első helyet foglal az, hogy Teremtőnkkel közlekedhetünk. De e közlekedésnek többé nem volt helye közvetlen, mint egykor a paradicsomban; először, mert származásunkat szennyfolt földi, másodszor, mert testünk — most már a sirok polgára — sokkal gyöngébb, hogysem halál nélkül közlekedhetnék Istennel. Közvetítő módra volt tehát szükség, s ezt a Fiu hozta magával. Ő magát adta az oltáriszentségben az embereknek, ő lett azon fönséges út, melyen ismét találkozhatunk avval, kitől lelkünk származik.

De ha a Fiu eredeti lényegében marad, természetes, hogy továbbra is fenállandott azon válaszfal, mely minket Istentől elkülönzött; mert micsoda egyesülése van az ártatlanságnak a bűnnel, az örök valóságnak éltünk álmával? Az Ige tehát egy nő keblébe szállván, hozzánk hasonlóvá lenni méltóztatott. Ő az Atyában maradt szellemi lényege, de a testtel is egyesült *emberi alakja* által. Ő lett tehát a keresett középpont a vétkes gyermek s az irgalmas atya közt. Kenyér szine alá rejtvé magát, a test szemeiben érzéki tárgy, de a lélek szemeiben értelmi valóság marad. Hogy a kenyér alakját választotta, azért történt, mert a gabona nemes és tiszta jelképe a mennyei eledelnek.

Ha e magas, titokszerű theologia, melyet gyöngé tollunk csak körvonalaiban igyekezett ecsetelni, megrendítené olvasóinkat, emlékezzenek vissza, mennyivel világosabb ez mégis Pythagoras, Plato, Aristoteles, Carneades, és Epicur metaphysikájánál. Itt nincsenek elvont

eszmék, melyek számára a köznép előtt érthetetlen kitételeket kellene gyártani.

Az eddig mondottakat röviden egybefoglalván, kitűnik, hogy az oltáriszentség mindenek előtt lélek-emelő ünnepély; hogy erkölcsre tanít, mert csak tiszta lélekkel közelíthető meg; a föld javainak felajánlása a Teremtőnek, s hogy végre az Ember-Fia megható élet-történetének örök emléke. Az oltáriszentség első szövetségünk s a Husvét eredetével egygyé olvadva, a századok nyomán visszamegy az Édenbe, s mint létünkkel egykori intézmény, eltűnik az idők homályában; egyike a társadalmi vallásos ember természetéről birt eredeti eszméknek; az emberi nem ős egyenlőségének hű kinyomata; végre megőrökíti bukásunk, megváltásunk és Istennel való viszonttegyesülésünk emlékét.

VIII. FEJEZET.

B é r m á l á s. E g y h á z i r e n d. H á z a s s á g.

A nőtlenség fogadalma erkölcsi szempontból.

Vallásunk intézményeiben lehetetlen egy isteni kéz nyomait csodálva föl nem ismernünk, ha pl. azon időpontot tekintjük, melybe az egyház az embernek Teremtőjével való nagy menyekzőjét rendelte. Ez épp azon pillanat, midőn az ifju szív első szenvedélyei lánggra lobbannak, azon pillanat, midőn a legfőbb Lényt felfogni képes; ekkor Isten mérhetetlen szelleme felzaklatja ifju kedélyét, áthatja, betölti nyugtalan lelkének tehetségeit. De a veszély nő; új segélyre van szüksége a nagy világ utain zárándokló, tapasztalatlan idegennek. A vallás nem feledi; gyámolt tart fen számára: a bérálás szentsége siet támogatni ingadozó lépteit, hasonlóan az utas vándorbotjához, vagy azon jogarakhoz, melyek a régi királyoknál utódról utódra szálltak, s melyekre támaszkodva ítéltek Evander és Nestor, az emberiség ős pásztorai, nemzetök fölött. Meg kell jegyeznünk, hogy az élet összes erkölcsisége a bér-

málás szentségében foglaltatik; mert ki elég erővel bír Istenről nyílt homlokkal vallomást tenni, az szükségképp erényes leend, miután a vétek nem egyéb, mint Isten tényleges megtagadása.

Ugyanazon bölcsesség az *egyházi rendet* és *házasságot* közvetlen a bérálás után helyezte.

A gyermek emberré lesz, s a vallás, melynek szemei gyöngéd figyelemmel kísérték a természet fiát, nem hagyja magára a társadalmi egyént sem. Ha valahol, egy bizonyára itt van okunk a keresztények törvényhozójának bölcsességét csodálni. Ő, ha szabad e kifejezéssel élünk, csak két társadalmi szentséget rendelt; mert az életben, szorosán véve, csak két állapot van, t. i. a nőtlenség és házasság. Jézus Krisztus, a nélkül, hogy a mi korlátolt eszünk által kigondolt megkülönböztetésekre figyelemmel lenne, a társadalmat két osztályba sorolta. Ezen osztályoknak, az ókor mintájára, nem politikai, hanem erkölcsi törvényeket adott. Kelet régi bölcsei, kik oly bámulatos hirnevet hagytak maguk után, nem voltak a véletlen által összecsiszított emberek, kik impractikus alkotmánykérdések fölötti üres vitával töltik idejüket, hanem tiszteletre méltó, magánykedvelő, sokat utazott férfiak, kik lantjaikon az isteneknek dicsőenget zengedeztek. Ezen, idegen nemzeteknél szerzett tapasztalatokban gazdag, szent élet ajándékaival megáldott, isteni férfiak, lanttal kezökben, arany koronával ezüst fürteiken, egy platán árnyában ülve diktálták a boldog népnek törvényeiket. S miből állott az Amphionok, Kadmusok és Orpheusok alkotmánya? Elbájoló zene, mi *törvény* nevet nyert, tánczok, énekek, szentelt fák, kezükön gyermekeket vezető aggastyánok, sirdomb fölött kötött házasság: szóval vallás és Isten mindenben. mindenütt. Ugyanazt tette, csak hogy sokkal magasztosabb módon, a kereszténység.

Azonban az emberek soha sem tudnak az elvek fölött megegyezni: a legbölcsebb intézmények gáncsolókra találtak. Így legközelebb megtámadták az egy-

házi renddel egybekötött nőtlenségi fogadalmat is. Némelyek mindenütt fegyvert keresvén a vallás ellen, azt magában a vallásban vélték feltalálni: ezek az egyház régi fegyelmét akarák újból érvényre emelni, mely szerintök megengedi a papok nőülését; mások elégnék tartották a keresztény szüzességet egyszerűen nevetségessé tenni. Feleljünk előbb a komoly szellemeknek és az erkölcsi ellenvetésekre.

Mindenek előtt tudnunk kell, hogy már az 1139. II. later. zsinat VII. kánona a katolikus papság nőtlenségét egy jóval régibb kor intézményeként említi: idézhetnők 1123-ból a laterani ¹⁾, 895-ből a tibri ²⁾, 909-ből a troli ³⁾, 633-ból a toledói ⁴⁾, és 451-ből a chalcedoni ⁵⁾ zsinat némely ide vonatkozó rendeleteit. Baronius ⁶⁾ bizonyítja, hogy a nőtlenség fogadalma általános volt a hatodik század papjai közt. Az első tours-i zsinat egyik canona kiközösít minden áldozárt, szerpapot és alszerpapot, ki nejét a rendek fölvétele után is megtartja: „Si inventus fuerit presbyter cum presbytera aut diaconus cum sua diaconissa, aut subdiaconus cum sua subdiaconissa annum integrum excommunicatus habeatur.“ ⁷⁾ Sz. Pál kora óta a szüzesség a keresztényre nézve mindig legtökéletesebb állapot gyanánt tekintetett.

De föltéve, hogy az ősegyház eltúrte a papok nőülését, — mit egyébiránt úgy történetileg, mint canonilag nehéz volna bebizonyítani, — ebből még nem következik, hogy az ma is megengedhető az egyházi férfiaknak. A mai viszonyok ily újításnak, mely alapjaiban rendítene meg minden egyházi fegyelmet, határozottan ellene vannak.

A vallás első éveiben, a küzdelem és diadalmak szép napjaiban, a kevésbbé számos, erénynyel vértezett

---

¹⁾ Canon XXI. — ²⁾ Cap. XXVIII. — ³⁾ Cap. VIII. — ⁴⁾ Can. LII. — ⁵⁾ Can. XVI. — ⁶⁾ Baronius. A. LXXXVIII. Nr. 18. — ⁷⁾ Can. XX.

keresztények testvériesen együtt éltek, ugyanazon örö-
mököt éldelték, ugyanazon szorongattatásban osztoztak
valamennyien az Úr asztalánál. Na jól van, a pásztor-
nak e szent gyülekezetben, mely családját képezé,
mért ne lehetett volna szorosabb értelemben vett csa-
ládja, hisz gyermekei miatt nem kelle többi juhaitól
megválni, mert ezek nyája egy részét képezék; nem
árulhatta el nekik a bűnös titkait, mert nem volt bűn
mit titok fődött volna s a gyónás fenhargon, nyilváno-
san történt a *halál bazilikáiban*, hova a hívők, vértan-
uik hamvai fölött, imára szoktak egybegyülni. ¹⁾ E
keresztényeket oly pappal áldá meg az ég, mint
aminőket mi elvesztettünk. Ez inkább papok és szer-
zetesek, mint hívők gyülekezete volt: a keresztség va-
lamennyit Jézus Krisztus hitvallói- és papjaivá avatta.

Sz. Justin, bölcsész. első *Apologiájában* bámu-
latra ragadó dolgokat beszél kora keresztény hi-
vőinek életéből. „Vádolnak — ugymond — hogy az
állam békéjét zavarjuk; hisz hitünk főágazatainak
egyike, hogy mi sincs elrejtve Isten szemei előtt, ki
egy napon szigoru ítéletet fog tartani jó és rossz csele-
kedeteink fölött. De tudd meg, hatalmas császár, hogy
az ellenünk fogamatba vett kínzások csak megerősítenek
istentiszteletünkben, mert ezen üldözéseket mind meg-
jósolta a mi Mesterünk, a fölséges Istennek, a min-
denség ura- és atyjának Fia . . . . .
. . . Vásárnap mindazok, kik a városban vagy falukon
laknak, egy meghatározott helyre gyűlnek össze. Felol-
vastatik a sz. Írás; egy *öreg* (pap) buzdítja a népet
a hallott szép példák követésére; fölkelnek és ismét
imádkoznak; kenyeret és bort ajánlanak fel; a főpap
hála-imát mond, s a körülállók felelik: *Amen*. A
szentelt eledelek egy része kiosztatik, a többit pedig
a szerpapok a távollevőkhöz viszik. Most könyörado-
mányok gyűjtetnek; a gazdagok azt adnak a mit akar-
nak. A püspök ezen alamizsnát úgy tekinti, mint az

¹⁾ Sz. Jeromos.

özvegyek, árvák, betegek, foglyok, utazók, szóval minden szükségben szenvedők birtokát; mert ezek gondozása a püspökre van bízva. Hogy mi vasárnap tartjuk összejöveteleinket, oka az, mert e napon teremté Isten a világot és Fia is ugyan e nap támadt fel, hogy megerősítse tanítványait azon hitben, melyet elétek adtunk.

„Tiszteljétek e tant, ha jónak találjátok; vessétek el, ha megvetendőnek ítéletek: de ne adjátok csupán ezért a bakók kezébe azokat, kik semmi rosszat sem cselekedtek; mert nem kételkedünk kimondani, hogy Isten ítéletét egy sem kerüli ki közületek, ha konokul megmaradtok igazságtalanságtokban; különben történjék bármi, legyen meg az Úr akarata. Nemes és dicső emlékű atyátok, Adrián császár okmányának jogérvénye folytán lovagiasságtokra is hivatkozhatnánk; de mi többre becsültük ügyünk igazságába vetett hitünket!“...

Justin *Védirata* meglepte a világot. Aranykört tüntetett föl az egyetemes romlottság közepett, új népet ismertetett a régi birodalom földalatti üregeiben. Ezen erkölcsöknek annál szebbeknek kelle föltűnniök, mert bár eddig ismeretlenek, teljes öszhangzatban voltak a természettel s ennek törvényeivel, míg a társadalom többi részével kirívó ellentétet képeztek. S hogy a hívő élete sokkal meghatóbb, sokkal érdekesebb a költők által megénekelte mesevilág nagy embeleinél, természetes oka az, mert a hitrege alakjai szerencsés élet, boldogság közepett állnak elénk, míg ezek a kinok gyönyöreinek tengeréből tekintenek felénk. Nem az erdők és berkek árnyában, vagy a csermely partján, hanem börtön-falak sötétében vér- és könnypatak közepett ragyog az erény egész fönségének és hatalmának dicskörében. Mily isteni a vallás midőn a pásztor életveszély közepett, kised nyája körében, földalatti üregek mélyén, a sirok éjének csendében, elhaló lámpafénynél mutatja be áldozatát egy üldözött Istennek!

Az első keresztények ártatlanságát egész erejében

kelle föltüntetnünk, hogy bebizonyítsuk, mily képtelenség lenne napjainkban a papok nősülése, ha már azon szép időkben is alig türetett el.

Valóban, a hívők száma szaporodván, a romlottság az emberekkel tova terjedvén, mint szentelhetette volna magát a pap ugyanegy időben családjá és egyháza gondjainak egyaránt? Hogyan maradhatott volna tiszta oly nővel, ki rég megszűnt az lenni? Protestáns országokra hivatkoznak talán, de nem gondolják meg, hogy ott a külső isteni tisztelet nagy részt eltöröltetett; hogy alig jelen meg a pap hetenként kétszer-háromszor templomában; hogy majdnem minden viszony megszakadt a pásztor és nyája között, s hogy az gyakran nem egyéb, mint leányai szórakoztatására e-té-lyeket és bálokat adó világfi. A mi pedig néhány evangéliumi egyszerűséget negélyző, komor felekezetet illet, kik *vallást* akarnak *istentisztelet* nélkül, reméljük ezeket nem fogják ellenünk felhozni. Végre, hol a papok nősülése be lett hozva, ott az erkölcsi intézmények legnemesbike, a gyónás, eltöröltetett s el is kelle töröltetnie; mert nagyon természetes, hogy senki sem meri titkait oly embernél letéteményezni, ki az övéinek öröül egy asszonyt választott. Joggal félünk oly papban bizni, ki Istennel kötött szövetségét felbontván, eltaszítja magától a Teremtőt, hogy nőül vegye a teremtményt.

Most már nincs más hátra, mint a népesedés általános törvényéből meritett ellenvetésekre felelni.

Nekünk ugy tetszik, hogy az új-szövetség kötéskor a természet törvényei közül első sorban annak kelle eltöröltetnie, mely a bizonyos határokon túlmenő szaporodásnak kedvezett. Más volt Jézus Krisztus, más Ábrahám; ez az ártatlanság korában, akkor jelent meg, midőn a föld lakókban szűkölködött; ellenben Jézus Krisztus az általános romlottság közepett, akkor jött el, midőn a föld elveszté magányait. Ma tehát már a szemérem bezárhatja a nők keblét; a második Éva, behegesztvén az első által ütött sebeket, földre

hozta az égi szüzességet, hogy megizleltesse velünk a tisztaság és öröm azon boldog állapotát, mely az anyai méh ős-fájdalmait megelőzte.

A keresztények törvényhozója szüztől született s mint szűz halt meg: vajjon nem figyelmeztetni akart-e ez által is minket, hogy a föld nem kíván már jobban benépesedni; hogy ugy politikai, mint természeti viszonyaink nem a nemzedékek többszörösítését hanem ellenkezőleg az emberek létszámának leszállítását követelik. Ezen vélemény támogatására hivatkozunk a történelemre, mely azt tanítja, hogy az államok nem emberek hiányában, hanem azok nagy száma miatt veszttek el. A túlnépesedés nagy csapás a birodalmakra. Éjszak barbárai akkor tarolták le a földgömböt, midőn erdeik minden zugát betöltötték. Svájc kénytelen volt idegen nemzetekhez küldeni munkás lakóit épp ugy, mint termékenyítő patakjait. De ne menjünk oly meszsze, nem saját szemünkkel győződünk-e meg, hogy mióta Franciaország annyi munkást veszített, kultúrája sokkal virágzóbb? Mert fájdalom, mi nyomorult férgek, kik az öröm tengerébe hullott néhány csöpp méz körül dongunk, készek vagyunk egymást falni fel, ha vágyaink tárgyához nagy számunk miatt egyébként nem juthatunk. S hogy szerencsétlenségünk teljes legyen: a mily arányban szaporodunk, épp oly arányban fokozódnak vágyaink. E mindig kisebbedő földrész s e mindig növekedő szenvedélyek elmaradhatatlan következménye előbb-utóbb egy borzasztó forradalom.

Különben nevetséges tényekkel szemben rendszerre hivatkozni. Lakatlan sivatag-e azért Európa, mert benne nőtlen katolikus papság van? Sőt mi sem előnyösebb a társadalomra, mint a zárdák, mert a szerzetesek helyben fogyasztván el terményeiket, bőséggel árasztják el a szegények kunyhóit. Hol lát az ember Franciaországban jól öltözött, munkás parasztokat, kiknek arczáról jólét és megelégedés sugárzik, ha nem néhány gazdag apátság birtokain? Különben ez minden nagy fekvő birtoknak elmaradhatatlan üdvös oldala,

s mik voltak az apátságok, ha nem nagy uradalmak, melyeknek tulajdonosai állandóan otthon laktak. De ez nagyon messze vezetne; különben is e tárgyra, a szerzetes rendekről értekezvén, vissza fogunk még térni. Mindamellett azonban bátran elmondhatjuk, hogy a papság, béke- és egyességre intvén a házastársakat, gátat vetvén a feslettség tovaharapózásának, és az egyház villámait dörgetvén a városokban divó gyermektelenségi rendszer ellen, — nagy mérvben előmozdítja a népesedést.

Végre, azt hiszem, minden államnak szüksége van oly férfiakra, kik a világtól fönséges jellemök és hivataluk által elkülönítve, nők-, gyermekek- s egyéb, a világhoz nyüzgő békóktól menten, a műveltség, tudomány és erkölcsi tökély terjesztésére s a nyomor enyhítésére szenteljék életöket. Mily csodákat mutatnak fel papjaink és szerzeteseink e hármasság társadalmi szempontból! Adjatok nekik családot, s e tanulmány, munkásság és szeretet a házára nézve elveszett, vagy legjobb esetben a család szűk körébe lesz temetve, s szerencse, ha nőspapjaitok ez erények helyett az ellenkező bűnök hőseivé nem lesznek.

Ezt akartuk a moralistáknak mondani a papi nőtlenségre vonatkozólag. De lássuk, hátha találunk valamit a költők számára is. Itt már egészen más okokra, más tekintélyekre és más irányra van szükség.

IX. FEJEZET.

— Folytatás. —

A z e g y h á z i - r e n d r ől.

A régi bölcsek nagy részt nőtlenségben éltek; ki nem tudja, mily tiszteletben állott a szüzesség a gymnosophisták, braminok és druidák előtt? Magok a vad népek is égi állapotnak tekinték azt, s e tekintetben minden idők és országok népei teljesen egyetértének. A régieknél az égiekkel való bensőbb közle-

kedésre felavatott papoknak és papnőknek nem volt szabad házasságra lépni, s minden fogadalmukon ejtett legcsekélyebb folt is rettentő bűnhődést vont maga után. Az isteneknek csak ünöket áldoztak, melyek soha nem voltak anyák. A mi a hitregében fenséges és kedves volt, a szüzességet nem nélkülözheté: Vénus, Urania és Minerva, a lángész és bölcsesség istennői, szüzek voltak. A Barátság egy hajdon volt s a Luna vonásaiban személyesített Szüzességen titokszerű szemérem ömlik el, midőn nemes alakja az éj harmatos pázsit-szőnyegén elhalad.

De nem kevésbbé szeretetre méltó a szüzesség, ha egyéb viszonyok közt szemléljük. A természet három országában ez a kellem kútfeje s a szépség tökélye. A költők, — kikhez itt szónk van, — maguk a költők fognak önmaguk ellen érveket nyújtani. Vagy nem szövik-e be, minduntalan, mint különös kellemet, a szüzesség eszményképét leírásaik és tárgyfestéseik keretébe? Fölismerik a rét virágaiban, a tavasz rózsáiban, a tél hópolyheiben, s azért helyezik azt az élet két véghatárán a gyermek ajkaira s az aggastyán fürteire. Bevegyítik a sirok titkaiba, s beszélnek egy őskorról, mely magtalan fák szellemének (manes) áldozott, vagy azért, hogy a halál magtalan, vagy mivel a túlvilágban nincs nemi különbség, s a lélek egy halhatatlan szűz leány. Végre azt mondják, hogy azon állatok, melyek értelmiségünket legjobban megközelítik, a szüzesség szentelt edényei. Avagy nem ismeritek-e föl első pillanatra a méhek köpűiben azon zárdákat, melyekben a vesták erényvirágokból mennyei mézet gyűjtenek?

Mi a szépművészetet illeti, ennek is a szüzesség adja meg fő-kellemét, s a Muzsák neki köszönik örök ifjuságuk rózsáit. De főképp az ember az, kiben a szüzesség egész fönsége teljében nyilatkozik. Sz. Ambrus három külön álló értekezésben szól a szüzességről; kimeríti ékesszólási tehetségének egész erejét és kellemeit, s e látszólagos hiúság mentségeül felhozza,

hogy szavainak kelleme által akarta a szűz lelkeket megnyerni. ¹⁾ A szüzességet *minden szennyfolttól való mentességnek* nevezi, s kimutatván, mennyivel előnyösebb ennek csende a házas élet gondjainál, így szól a szűzekhez: „A szemérem, mely arczotokat színezi, csodálatos szépséget áraszt reátok. Mint a vadon rózsái, elrejtőzván az emberek szemei elől. bájaitok nincsenek kitéve hamis bírálataiknak; mindamellet a szépség becse fölött vitatkozandók, néha ti is küzdhomokra szállotok, de nem a test, hanem az erény szépsége fölött: azon szépség fölött, melyet a betegség el nem torzít, a kor el nem hervaszt, sőt maga a halál sem ragadhat el tőletek. Isten az egyedüli bíró e versenyküzdelemben, mert ő a szép lelkeket szereti még undok testben is. . . . Egy szűz nem ismeri sem a nehézség kellemetlenségeit, sem a szülés szörnyü fájdalmait. ²⁾ Ő az ég ajándoka, környezetének öröme, a tisztaság papnője az atyai házban s ártatlan áldozat, mely naponként felajánlja magát anyjáért.“

Az emberben a szüzesség főnséges jellget ölt. Midőn a sziv viharai által ostromoltatva ellenáll, valóban istenivé lesz. „A szűz lélek — mondja sz. Bernát — azzá lesz erénye által, a mi egy angyal természetéé által. Nagyobb boldogság van az angyal, de több hősiesség az ember *tisztaságában*.“ A szüzesség a szerzeteseknél emberbaráti szeretetté lesz, példa a *Redemptoristák* és *Ispotályosok* fájdalmaink enyhítésére szentelt valamennyi rendje; a tudósnál tanulmánynyá, a magányba vonultnál elmélkedéssé lesz; a lélek- és ész-erőnek lényeges jellemvonása, s nincs szellemi munkával foglalkozó ember, ki előnyét ne érezte volna; ez a képességek elseje, mert folyton ifju erőben tartja a lelket, a lélek pedig lényünk nemesebb része.

De ha valahol, úgy bizonyára Isten szolgálatában

¹⁾ De virginitate Liber II. Cap. 1. Num. 4.

²⁾ E két sor a Michel-féle kiadásból hiányzik ugyan, de minthogy a régiebbekben kivétel nélkül befoglaltatik, magam is fölvettem. Ford.

nélkülözhetetlen a szüzesség. „Isten a dolgok valódi mértéke, — mondja Plato — s nekünk minden erőnket arra kell fordítanunk, hogy Istenhez hasonlókká legyünk.“ Már most, ha ez minden embernek első s főkötelessége, mennyivel inkább kötelessége a papnak, ki az oltár szolgálatára avattatott fel. „Nem egy birodalom kormányzatáról, nem egy hadsereg vezényletéről van itt szó, — mondja Aranyszáju — hanem hivatásról, mely angyali erényt követel. Egy pap lelkének tisztábbnak kell lenni a nap sugarainál.“ „A keresztény pap — mondja sz. Jeromos — tolmács Isten és az ember között.“ Kell, hogy a pap isteni személyiség legyen; kell, hogy körötte erény és titokszerűség uralkodjék; hogy a templom szent homályába visszavonultan szólót hallják, de teljesen föl ne fogják; kell, hogy komoly, ünnepélyes és vallásos hangja látnoki szólamokat hangoztasson, vagy béke-hymnusokat zengjen az oltár szekrényének szent rejtekéből; hogy az emberek közt ritkán s ekkor is csak mint a szerencsétlenek vigasztaló angyala jelenjen meg; ezt kívánja egy paptól azon kegyelet és bizalom, melyben a hívők ezrei előtt áll. De csakhamar el fogja veszíteni mindkettőt, ha őt a hatalmasok küszöbénél, egy nő karjai közt, vagy csak más neműekkel való bizalmas társalgásban találják; ha a bűnökben, melyek miatt másokat korhol, maga is részes; ha végre csak pillanatra is gyaníttatni engedi, hogy ő is ember, mint a többi emberek.

A tiszta életü aggastyán egy neme az istenségnek: Priamus, vén, mint Ida hegye, és fehér, mint Gargara tölgye. Priamus, palotájában, ötven fiai középett, megható képét nyújtja az atyaság eszményének; de a nő- és gyermektelen Plato egy hullámstromlott sziklacsúcs fölé emelt templom lábainál ülve s tanítványainak az Isten létéről beszélve, mégis csak istenibb alak: ő nem földi lény, inkább azon s z e l l e m e k h e z, azon fensőbb értelmiségekhez látszik tartozni, kikről irataiban értekezik.

És így a szüzesség a lények láncolatának legkisebb gyűrűjétől az emberig, az embertől az angyalokig, az angyaloktól az Istenig, kiben elvész, mindenütt feltalálható. Isten mindig egyedül tündököl az örök-kévalóság nagy ürében, mint képmása, a nap, az idők terméjében.

Bátran mondhatjuk tehát, hogy a költők és legfinomabb izlésű szellemek semmi észszerű kifogást sem tehetnek a papok nőtlensége ellen, midőn a szüzesség szerepel a legrégibb események emlékeiben, a barátság gyönyöreiben, a sir titkaiban, a bölcső ártatlanságában, az ifjuság kellemeiben, a szerzetesek emberbaráti szeretetében, a papok és aggok szentségében, az angyalok, sőt magában az Isten lényében is.

X. FEJEZET.

— Folytatás. —

A h á z a s s á g.

Európa ma is az egyháznak köszöni azon kevés jó törvényt, a mivel még dicsekedhetik. Alig adja magát elő eset a polgári törvényhozás terén, melyre a canon-jog, ezen öt százados tapasztalat, az Innocentiusok és Gergelyek lángeszének e nagyszerű teremtménye ne számolt volna. A legbölcsebb királyok és császárok, mint Nagy Károly, Nagy Alfréd, nem tehetek okosabbat, mint hogy a polgári törvénykönyvbe átvették az egyházi codex egy részét, melyben Mózes törvénye, az evangelium és a római jog csodálatos öszhangzatban egyesülnek. Mily hajó ez az egyház! mily terjedelmes! mily csodálatra méltó!

Midőn Jézus Krisztus a házasságot szentségi méltóságra emelte, ebben, mint egy nagy képletben, élénk akarta állítani azon viszonyt, melybe egyházával lépett. Ha meggondoljuk, hogy a házasság azon közép-pont, mely körül a társadalom nagy oeconomiája forog; kételkedhetünk-e még, hogy annak szentségi jellegre volt szüksége. Nem lehet annak bölcseségét eléggé

csodálnunk, ki ezt a vallás pecsétjével megjelölni el nem mulasztá.

Az egyház e nagy életkérdés kellő megoldásában ritka elővigyázat- és tapintattal járt el. Meghatározta azon rokonsági fokozatot, melyben a felek összekelése megengedhető. Egyszerű származási táblát fogadván el, a törzstől oldalágon csak a 4. fokban enged házasságot, míg a polgári törvényhozás kettős származási tábla szerint a 2. fokban; így rendelé azt Arkadius törvénye *Justinian Institutióiban*.

De az egyház, szokott bölcségével, e szabályrendeletnél az erköcsi szokások fokozatos fejlődésével folyton lépést tartott.¹⁾ A kereszténység első századaiban egész a hetedik fokig terjesztetett ki a házassági tilalom; némely zsinat pedig, mint a toledo-i a VI. században, ugyanazon család tagjai közt minden egyesülést a végtelenig tiltottnak nyivánit.

Azon szellem, mely e törvényeket diktálta, valóban méltó vallásunk tisztaságához. A pogányok e tekintetben jóval mögöttünk maradtak. Rómában unokatestvérek közt meg volt engedve az egybekelés; és Claudius, hogy Agrippinát nőül vehesse, törvényt hozott, melynek értelmében nagybátya és unokahúg házasságra léphettek; Solon mostoha testvérek közt szabadnak nyilvánítá a házasságot.²⁾

---

¹⁾ A canoni törvénynek, az egyház keblébe időnként belépő góth, vandal, angol, frank, burgundi népek erkölceinek megfelelőleg, változnia kellett. Concil. Duziac. 844.

²⁾ Suet. *In Claud.* Itt helyre kell igazítanunk ama tévedést, mintha e törvény, épp úgy, mint az unokatestvérekre vonatkozó, az ulpiáni töredékek (V. és VI. cz.) által terjesztetett volna el. — Különben tudnunk kell, hogy a *keresztényeknél* a pápának, bizonyos körülmények között joga van a canoni törvény alól fölmenteni. Minthogy nincs oly egyetemes törvény, mely minden előfordulható esetet felöleljen, a fölmentések és kivételek e forrása ritka bölcseséggel lett kitalálva. Hogy az ó-szövetség testvérek között is megengedé a házasságot, ez a népesedés előmozdítására hozott általános törvények kifolyása volt, melyeknek azonban, mint fönnebb említők, Jézus Krisztus által el kelle töröltetniök.

Egyházunk még ezen elővigyázati rendszabályoknál sem állapodott meg. Miután a *sógorságot* illetőleg egy ideig a Leviticushoz ¹⁾ ragaszkodott, végre házassági *bontó* akadályul nyilvánítá a sógorságot mindazon fokozatokban, melyekben a *rokonság* miatt érvényes házasság nem köthető. Mi több, gondja volt egy oly esetre is, mely előtte minden törvényhozó figyelmét kikerülte. t. i. ha a férfi tiltott viszonyban élt valamely nővel. Rendelte, hogy ily esetben a férfi nem nőülhet az asszony családjából második fokon alul. Ez az egyházban a legrégebb idők óta érvényben levő, de csak a trienti zsinatban formulázott törvény oly remek találmány, hogy a francia codex, a zsinat összes határozatait elvetvén, ez egyet megtartotta.

Különb, midőn az egyház a rokonok között levő akadályokat ennyire szaporította, erkölcsi és szellemi czélokon fölül politikait is tartott szem előtt, mely oda irányult, hogy a családi birtokok megoszoljanak és a nagy javadalmak több kézre kerülvén, többet jövedelmezzenek.

Az egyház egész monstanig megtartja az eljegyzést is, mely szokás eredete a legrégebb kor századaira esik vissza. Aulu-Gelle szerint Latium népei ismerték, a rómaiak szintén elfogadták, kiket aztán a görögök követtek; már az ó-szövetségben is tiszteletben tartatott, az újban pedig József eljegyeztetett Máriával. E szokás célja: a házasulandóknak időt engedni, hogy egymást az esküvő előtt megismerhessék.

Nálunk, falun, az eljegyzés még a maga régi kellemében tartaték meg. Az őszi hónapok valamelyik szép reggelén, elindult a fiatal paraszt legény leendő ipának laka felé. Két fuvolás nyitá meg az ünnepélyt, lovagkori románczokat vagy zarándok-dalt játszva hangszerreiken. Mintha a góth sirokból kikelt mohos századok csatlakoztak volna kíséretül ez új nemzedékhez, ősi szokásaikkal és vén emlékeikkel. A lelkész áldá-

¹⁾ Mózes III. könyve. F.

sának vétele után a nőjegyes szalagokkal körített guzalyt tett az oltárra, mire a menet visszaindult: a földes-ur és neje, a lelkész és városbíró, a jegyesek, a meghívott matrónák és földművesek asztalhoz ültek, mely gazdagon meg volt rakva disznóhus és kövér borjuszelettel. Az ünnepet valamelyik közeli csürben rögtönzött körtáncz zárta be, t. i. az urasági kastély bájos angyala fuvolaszó mellett egy balladát járt el a völégénnyel, míg a nézők új gabnakévékre telepedve gyönyörködtek a jeleneten, visszaidézzvén Jethró leányainak Booz aratóinak, Jákob és Ráchel eljegyzésének szép emlékeit.

A kézfogót kihirdetés követi. Ezt a régieknél teljesen ismeretlen szép szokást az egyház hozta be. Eredetét a XIV. századon túl kell keresnünk, mert már III. Innocentius pápa dectretaléjában említi, s ugyanazon pápa a lateráni zsinat által az egész egyházra kötelező törvényül mondatja ki. A trienti zsinat e törvényt megújítja és megerősíti. Célja, megakadályozni a titkos házasságot s időt adni a felek között netán fenforgó akadályok kitudására.

Végre következik a keresztény házasság, mely az eljegyzéstől különböző, sokkal meghatóbb szertartások közt történik. Az esküvőnek komoly, ünnepélyes, csendes, és mégis magasztos ténye figyelmezteti az embert, hogy új pálya küszöbén áll. Az áldás szavai (ugyanazon szavak, melyeket Isten maga mondott az első emberpár fölött) benső, mély megilletődéssel töltvén el a férfi-kebelt, értésére adják, hogy az élet legfontosabb feladata vár reá; hogy miként Ádám, ugy ő is, egy család fejévé szenteltetik föl, s vállaira nehezedenek az emberi hivatás édes, de sulyos terhei. A nő nem kevésbé komoly intelmet nyer. Szemei elöl eltűnik a gyönyörök képe, hogy helyet adjon a kötelességek szigoru alakjának. Mintha e szózat hangzanék föl a szentély mélyéből: „Ó Éva! tudod-e mit tevéel? Tudod-e, hogy többé nincs számodra más szabadság, mint az, mit a sir fog nyujtani? Tudod-e mit tesz az, halandó

méhedben egy Isten képeére teremtett, halhatatlan embert hordozni? A pogányok hymene nem volt egyéb, mint botrány- és vigsággal telt, üres szertartás, mely érintetlen hagyta az észet és szívet egyaránt, s képtelen volt arra, hogy csak egyetlen egy komoly gondolatot ébresztszen: a kereszténység érdeme, hogy a házasság ismét visszanyerte eredeti méltóságát.

Ugyan ő volt, ki előbb, mint a bölcsészet, a két nem szaporodásának számarányát tanulmányozván, belátta, hogy az embernek csak egy neje lehet s azt haláláig meg kell tartania. Az elválás az egyházban ismeretlen, kivéve talán azon néhány apró illyr néptörzset, kik hajdan Velenceze jobbágyai voltak, s görög szertartást követtek. Ha az emberi szenvedélyek felláznak e törvény ellen, ha nem méltatják érdemleges figyelemre azon zavart, mit az elválás a családban előidéz, megnehezítvén az örökösödést, elölvén az atyai érzelmeket, megmételvezvén a szívet, polgári ágyassággá a'jasítván a házasságot, úgy azon pár szó, mit itt mondandók vagyunk, kétség kívül nem lesz elég erős jobb meggyőződést kelteni.

A nélkül, hogy e tárgy fejtegetésébe mélyebben bocsátkoznánk, csak egyet jegyzünk meg: ha azt hiszik, hogy az elválás által boldogabbakká teszik a házaseleket (ez nagy érv szokott ma lenni), óriási tévedésben vannak. A ki nem tudott boldog lenni első ne-jével, kit nem tudott menyasszonyához fűzni annak szűz öve, vagy első anyasága, kinek szenvedélyeit a családi iga meg nem szelidítette, ki szívet nem tudta a menyegzői ágy függönyei mögött feledni, az soha nem lesz boldog egy második nővel; arra ugyan hasztalan számítottok. Ő maga mit sem nyer e változtatással: a mit összeférhetetlen természetnek tartott, alig volt egyéb, mint saját állhatatlan jellemének bűnös hajlama és érzéki vágyainak nyugtalansága. Megszokás és hosszabb idő-tartam sokkal szükségesebb a boldogsághoz, sőt magához a szeretethez is, hogysen gondolnók. Csak akkor lehet az ember igazán boldog ra-

gaszkodásának tárgyában, ha sok napot, főleg, ha sok borús napot élt át vele. Ismerniök kell egymást lelkök mélyéig: kell, hogy a titokszerű lepel, mit a szentegyházban rájuk borítottak, általuk a legparányibb redőkig fölemeltessék, míg a világ szemei előtt örökre hozzáférhetetlen maradjon.

Hogyan, tehát a legkisebb szeszély elég volna, hogy magamat nőm- és gyermekeimtől örökre elszakítva lássam, s le kelljen mondanom még a reményről is, hogy öreg napjaimat velök töltssem el csendes örömben! Ne mondják, hogy épp e félelem ösztönöznöni fog, hogy jobb férj legyek. Soha! az ember csak a biztos jóhoz ragaszkodik, és nem szeretheti igazán azt, mit minden perczben elveszithet.

Ne adjunk a Hymennek szerelmi szárnyakat, ne esináljunk a szent realitásból tűnékeny fantomot.

Még egy van, mi boldogságtok szálaít az új frigyben egy pillanat alatt össze fogja tépni: oda is követni fog mardosó lelkiismeretetek szózata; szünet nélkül össze fogjátok hasonlítani a két nőt, az elvesztettet azzal, kit találtatok. és — ne ámítsátok magatokat! — a mérleg a mult dolgok felé fog billenni: így teremté Isten az emberi szivet. Az érzelmek e küzdelm megmérgezi örömeiteket. Enyelegni fogtok új gyermeketekkel, és arra fogtok gondolni, kit a természet törvénye ellen magatoktól eltaszítottatok. Szivetekre szoritjátok az új nőt, és szivetek azt fogja mondani, hogy ez nem első már. Minden egységre törekszik az emberben, és boldogtalan, ha önmagát megosztja; mert valamint Isten, ki őt a maga képére alkotá, úgy lelke is folyton azon van, hogy egy pontban egyesítse a multat, jelent és jövőt.

Ime, ezt akartuk mondani az *egyházirend és házasság* szentségeiről. Hogy mily nagyszerű képeket nyujt e két társadalmi szentség, fölösleges megjegyeznünk. Hol van a képzelet, mely hiven varázsolja maga elé azon jelenetet, midőn egy pap lemond a világ örömeiről, hogy részese lehessen a szerencsétlenek

fájdalmainak, vagy midőn egy fiatal leány a magány csendének szenteli napjait, hogy feltalálja szive csendét, vagy végre midőn a jegyesek sirig tartó szerelmet ígérnek egymásnak az oltár zsámolyánál.

A keresztény nő nem egyszerű halandó, az egy rendkívüli, titokszerű, angyali lény: test férjének testéből, vér az ő véreből. A férfi, vele egyesülvén, csak lényének kiegészítő részét veszi vissza; nő nélkül lelke úgy, mint teste egy bevégzetlen egész; ő az erő, ez a kellem; ő küzd meg a haza földének göröngyei-, és elleneivel; de nem ért a házi, apró bajok intézéséhez, hiányzik a nő, ki étket és ágyat készítsen számára. Kellemetlenségei vannak, ott van éjeinek társa, hogy azokat megédesítse; napjai szomorúak, nyugtalanok, zavartak: ágyában ártatlan karok várják, s ő feledi a bajokat. Nő nélkül érdes, műveletlen, mogorva volna. A nő koszorut fon körülé az élet virágaiból, mint az erdők borostyánai, melyek illatos füzereikkel ékítik az őstölgyek derekát. Végre a keresztény férj és neje együtt élnek, együtt születnek újjá, együtt hálnak meg, együtt nevelik egyesülésök gyümölcsét; együtt térnek vissza a földre, és még a sírok határán tul is föllelik egymást.

XI. FEJEZET.

A z u t o l s ó k e n e t.

De éppen e sírok küszöbén, egy új világ csendes révpartján tűnik föl a kereszténység egész fönységében. Ha az ős-isteni tiszteletek nagy része megszentelte a holtak hamvait, egy sem gondolt arra, hogy a lelket elkészítse azon ismeretlen partok felé, honnan nincs többé vi szatérés.

Jertek, legyetek tanui a legszebb látványnak, mit csak a föld felmutathat; nézzétek, mint hal meg a hívő! Ez az ember többé nem a világ embere, nem tartozik többé országához, megszűnt minden viszonya a világgal. Rá nézve az idő szerint való számítás be-

végződött, s kezdődik az örökkévalóság nagy érája. Egy pap ül ágya mellett, és vigasztalja. E szent szolgálja a haldoklóval lelkének halhatatlanságáról értekeznek; és e fönséges jelenet, melyhez hasonlót az egész ó-kor csupán csak egyet mutathat fel haldokló bölcsészeinek legnagyobbikában, e jelenet ismétlődik naponként a legszegényebb keresztény haldokló szalmaágya mellett.

Végre elérkezik az utolsó pillanat; szentség nyitá fel ez igaz előtt a világ kapuit, szentség fogja be is zárni mögötte. A vallás ringatta őt az élet bölcsőjében, az ő szép énekei és anyai keze altatja el a halál bölcsőjében is; keresztséget készít e második születéshez, de nem vizet választ anyagul, hanem olajt, az égi romolhatatlanság jelvényét. A szabadító szentség lassan-lassan széttépi a test kötelékeit, a hívő lelke testéből kimenekülvén, egy pillanatra, úgy látszik, mintha arczára ült volna. Már hallja a szerafok énekét, s kész elrepülni azon tájak felé, hová őt az égi Remény, az Erény és Halál leánya hívja. E közben leszáll a béke angyala s arany joggal érintvén az igaz fáradt szemeit, örökre bezárja a világosság elől.

Ő meghalt, és senki nem hallá utolsó sóhaját; meghalt, s midőn már rég nincsen, barátai még mindig mély csendben állják körül ágyát, mert azt hiszik, hogy csak szendereg. Ime ez a keresztény halála!

MÁSODIK KÖNYV.

ERÉNYEK ÉS ERKÖLCSI TÖRVÉNYEK.

I. FEJEZET.

Bűnök és erények a vallás elve szerint.

A régi bölcsészek közül többen megkisérlék az erények és bűnök osztályzását; de a vallás bölcsesége még e tekintetben is messze túlszárnyalta az embereket.

Vegyük csak a kevélységet, melyet az egyház a bűnök közt első helyre tesz. Ez a sátán bűne, a világ legelső bűne. A kevélység oly annyira forrása minden rossznak, hogy a lélek különböző betegségeinek mindenikénél szerepel: az irigység mosolyából, a bujaság kéjeiből, az számíttatja a fősvénység aranyait, ott villog a harag szemeiben és nyomában jár a röstség kényelmeinek.

A kevélység ejtette el Ádámot; a kevélység adott Kain kezébe testvérgyilkos buzogányt; a kevélység emelte föl Bábelt és döntötte le Babilont; a kevélység miatt bukott Athén s vele Görögország; a kevélység döntötte meg Cyrus trónját, osztá fel Sándor birodalmát, végre a matt roskadt össze Róma a világ súlya alatt.

Még szomorubb következményeket idéz elő e bűn az élet egyes viszonyaiban. Főlemeli fejét maga az Isten ellen is!

Az istentagadás okai után kutatva, azon szomorú meggyőződésre jutunk, hogy azoknak, kik az ég ellen láznak, nagy részt vagy a természet vagy a társa-

dalom ellen van valami panaszkodás. (Kivéve talán a világ által megszedített néhány fiatal embert és az írókat, kiknek nincs más céljuk mint lármát ütni.) Csodálatos! kik megfosztva látják magukat azon hitvány javaktól, melyeket a véletlen szeszélye szerint ad vagy elvesz, nem képesek-e kárpótlást találni az Istenhez való közeledésben? Ő a kegyelmek valódi forrása; Isten a legnemesebb értelemben oly valódi szépség, hogy nevének szeretettel való említése képes a természet mostoha gyermekét bizonyos tekintetben isteni boldogság részesévé tenni, mint azt Sokratesről állítják. Hagyjuk az istentagadást azoknak, kikben nem levén elég nemes érzés arra, hogy fölül emelkedjenek a sors igazságtalanságain, káromlásaikkal csak a legérzékibb részében csiklandozott ember első bűnét ismétlik.

Ha az egyház az emberi sülyedés lépcsőzetének legalsóbb fokára helyezi a kevélységet, nem kevésbé ügyesen osztályozza a többi fő-bűnt is. Nem kell hinni, hogy azon sorozat, melyben jelenleg vannak, önkényüleg lett megállapítva; elég csak kissé jobban megfigyelnünk, s belátjuk, hogy a vallás finom tapintattal száll le a bűnöktől, melyek a társadalmat támadják meg általán, azon bűnökhöz, melyek magára a vétkesre esnek vissza: Igy pl. az irigység, fösvénység, bujaság, és harag közvetlen a kevélység után jönnek, mert ezen bűnök rendszerint idegen személy ellen irányulnak és kizárólag csak az emberekben találhatók: míg a torkosság és röstség, melyek leghátul jönnek, egyéni és utálatos hajlamok, melyek gyönyörük végkielégítését önmagukban keresik.

A kereszténység által előtérbe hozott erényeknél s azok osztályozásánál ugyanazon mély természeti ismeret áll előttünk. Mielőtt Jézus Krisztus a földre szállott, az ember lelke egy chaos volt: az Ige hallatá szavát, és azonnal minden rendbe jött az erkölcsi világban, éppen mint egykor ugyanazon szóra rend lett az anyagi világban; ez volt a mindenség erkölcsi te-

remtése. Az erények, mint megtisztult égi testek, emelkedtek föl a boltozatra: némelyek világító napokként tündöklő fényök által vonták magokra a figyelmet; mások szerény csillagokként a szemérem szendésével homályba vonultak a nélkül, hogy magukat elrejteni képesek volnának. E pillanat óta csodálatos egyensúly állott be az erő és gyöngeség között: a vallás villámokat dörget a kevélység ellen, azon utálatos bűn ellen, mely erényekkel táplálkozik; felfödi őt szivünk redőiben is és üldözi minden átalakulásain keresztül; a szentségek mintegy szent táborba sorakozva mennek ellene; és a szőrzsákba öltözött, ágykán kötéllel övezett, homlokát hamuval behintett, lesütött, könyező szemekkel, mezitláb lépdelő alázatoság lett a hívő legelső erényévé.

II. FEJEZET.

A hitről.

És melyek voltak a Görögország bölcsészei által annyira ajánlott erények? Az erő, mértékletesség és okosság. Egyedül Jézus Krisztus taníthatta a világot arra, hogy a Hit, Remény, és Szeretet azon erények, melyek leginkább illenek az ember tudatlansága- és nyomorához.

Kétségkívül csodálatos észnek kellett annak lennie mely nekünk a Hitben minden erény kutfejét fődözte fel. Nincs hatalom, csak a meggyőződésben. Az érvelés nem lehet erős, a költemény nem isteni, a festmény nem szép, ha csak a lélek vagy szem, mely fölötte itél, meg nem győződött bizonyos igazságról, mely az érvelés, költemény, vagy kép mögé van rejtve. Néhány katona, vezérének ügyességében bizva, csodákat tehet. Sándort csak 35,000 görög követi a világ meghódítására; Lakedemon bizik Lykurgban, és Lakedemon lesz a legbölcsebb város; Babylon elhitesi magával, hogy nagy dolgokra van hivatva, és a nagyság

meggyalázza magát hiu, világi hitében; egy jóslat a földet a rómaiaknak adja, és a rómaiak birtokukba veszik a földet; Kolumbus az egész világon egy maga ragaszkodik hitéhez, hogy kell egy új világnak lenni, és az új világ kiemelkedik a habokból. A barátság, hazafiság, szerelem, szóval minden nemes érzelem csak válfajai a hitnek. A Codrusok, Piladesek és Regulusok csodákat tettek, mert *hittek*. És ime, innen fejthető meg, hogy azon keblek, melyekből kihalt a *hit*, kik a lélek ragaszkodását ábrándnak, a szép tetteket oktalanságnak tekintik, kik a vallásosságban csak beteges képzelődést látnak, mért nem vittek végbe s mért nem fognak végbevinni soha semmi nagyot, semmi nemest: nincs hitők csak az anyagban és a halálban, s azért érzéketlenek mint az, és jéghidegek mint emez.

A régi lovagkor nyelvén: *hitet tenni*, egy értelmű volt a vitézség minden csodáival. Roland, Duguesclin, Bayard *hivő* lovagok voltak, és Roncevaux, Auray és Brescia mezői, a mórok, angolok és lombardok unokái ma is emlegetik, mily férfiak voltak azok, kik *hittel* és *hódolattal* szolgálták *Istenöket*, *nőjüket* és *királyukat*. Említsük-e a vértanukat, „ezen hősokeket — mond sz. Ambrus — kik fegyver és legiok nélkül legyőzék a zsarnokokat, megszelidíték az oroszlánokat, megfoszták a tüzet égető-, s a kardot gyilkoló hatalmától? A hit maga, e szempontból tekintve, egy rettenetes erő, mely felforgatná a világot, ha gonosz czélokra használtatnék. Nincs oly merész terv, mit egy ember keresztül ne vinne, ha benső meggyőződéssel, föltétlenül alárendeli a maga akaratát egy másik akaratának. Mi viszont azt bizonyítja, hogy a legnemesebb erények Istentől elvontan, pusztá, erkölcsi meztelenségökben, nagyon közel állanak a legborzasztóbb bűnökhöz. Ha a bölcsészek figyelmét ez ki nem kerüli, mennyivel kevesebb fáradságukba került volna megállapítani az erény és bűn határait. A kereszténységnek nem kelle, mint Aristotelesnek, előbb egy fokozatot találni ki, s azon leleményesen egy erényt két bűn

közé helyezni; ő e nehézséget könnyü és biztos modon oldotta meg, midőn kimutatta, hogy az erények csak annyiban erények, amennyiben visszavihetők eredeti kútfejükre: Istenre.

Ezen igazságról könnyen meggyőződhetünk, ha a hitet, vallásos fogalmak közvetítésével, az emberek ugyanazon tetteire alkalmazzuk. Hit szül minden társadalmi erényt, mert a bölcsek egyhangu bizonyosága szerint kétségtelen, hogy a dogma, mely hitet követel egy Istenben, az erény jutalmazója- és a bűn bosszulójában, legerősebb támasza az erkölcsnek és politikának.

Végre, ha a hitet tulajdonképpen tárgyára alkalmazzátok, ha egészen a Teremtő felé fordítjátok, ha lelki szemeitek annak világánál szemléli a szent Várost, a valódi lények birodalmát, ha lelketek általa szárnyakat ölt, melyek segítségével az élet küzdelmei, bajai fölé emelkedtek, be fogjátok látni, hogy a szent könyvek nem túloznak, midőn csodákról beszélnek, melyek véghezvitelére csak hit szükséges. Ó vigasztaló, égi hit! Te nemcsak hegyeket vagy képes áttenni, te nekünk sokkal több vagy, te könnyíted meg azon szörnyü terhet, mely alatt halandó vállaink roskadoznak.

III. FEJFZET.

A reményről és szeretetről.

A második isteni erényben, a Reményben, csaknem épp oly erő rejlik, mint a hitben: vágy a hatalom atyja; ki erősen óhajt valamit, elnyeri azt. „Keressetek — mond Jézus Krisztus — és találni fogtok; zörgessetek és megnyittatik nektek.“ Pythagoras hasonló értelemben nyilatkozik. „A hatalom a szükség mellett lakik;“ mert a szükség hiányt jelent, a hiány pedig vágyat ébreszt. A hatalom atyja, a vágy vagy remény, igazi termékeny szellem; benne oly nemző erő van, mely mindig eredménnyel működik, oly ki-

olthatatlan szomj, mely soha nem csilapodik. Ha valaki célját nem éri, oka az, mert nem elég hő vágygyal függött rajta; mert hiányzott nála a szeretet, mely előbb-utóbb megragadja óhajának tárgyát, az a szeretet, mely az Istenségben a világon mindent átölel, mindenben boldog a határtalan remény által, mely mindig kielégíttetik és mindig újra ébred.

Mindazáltal erőre nézve lényeges különbség van a hit és remény között. A hit forrása kívülünk van, idegen tárgytól jó hozzánk; ellenben a remény bennünk ébred és kifelé hat. Az első kötelesség gyanánt állíttatik elénk, a második vágyaink gyermeke; az engedelmesség, ez szeretet. Minthogy azonban hit szüli a többi erényeket, közvetlen az Istentől származván és bizonyos értelemben az Istenség lényének kisugárzása levén, a hit nemesebb, szebb, mint a remény, mely csak az ember lényének része; miért is az egyháznak azt kelle első helyre tennie az erények osztályozásánál.

De a reménynek, magában véve, igen figyelemre méltó tulajdonsága van, az t. i., hogy nyomorainkkal legközvetlenebb viszonyba lép.

Nem lehet kétség, hogy az égnek kelle kinyilatkoztatni azon vallást, mely a reményből erényt csinált. A szerencsétlenek e dajkáját az ember mellé, mint az anyát beteg gyermeke mellé állítja, hogy karjaiban ringassa, emlőire függeszse s oly tejjel táplálja, mely minden fájdalmat megenyhít. Ott viraszt az magános ágya mellett, elszenderíti őt bűvös dalaival. Nem csodálatos-e, hogy a remény, mit oly szívesen táplálunk és mely egészen természetes érzelemnek látszik, egy keresztényben erénynyé, a vallás által szigoruan követelt erénynyé lesz! Annyira, hogy bármit tegyen, élveznie kell hosszan, szüntelen azon üdítő forrás vizét, melynél ha csak ajkait megnedvesítheti, annyi szerencsétlen boldognak érezte volna magát, Mi több, *megjutalmaztatik, mivel remélt, mivel saját boldogságáért fáradozott.* Az élet csatáján folyton küzdő és minden pillanatban ellensége kezeibe eső keresztény bukásában

oly bánásmódra talál a vallás részéről, mint azon legyőzött hadvezérek, kiket a római senatus diadalünnepélylyel fogadott csupán azért, mert egy pillanatra sem estek kétségbe a haza sorsa fölött. De ha a régiek csodálták a férfit, kit reménye soha el nem hagyott, mit tartottak volna a keresztényről, ki a maga bámulatos nyelvén nem mondja, hogy *táplálja*, hanem *gyakorolja* a reményt?

Végre a mi a Szeretetet, Jézus Krisztus leányát, illeti, ez saját értelemben *kegyet, kellemet, örömet*, jelent. A vallás át akarván alakítani az emberi szívet s az erények szolgálatába szegődtetni érzelmeinket és gyöngédségünket, egy új *szenvedélyt* talált ki; nem nevezi azt szerelemnek, mely kitétel nem elég komoly, sem barátságna, mert ez a sirban elvész, sem részvétnek, mi oly közel áll a kevélységhez, hanem egy új szót talált föl a *Charitas*-t (szeretetet), mely mig a három elsőt magában egyesíti, amazok egyikével sem közös égi jelleggel bír. Ez által égre irányozza hajlamainkat, megtisztítván és a Teremtőhöz viszonyítván azokat; ez által tanít minket azon csodálatos igazságra, hogy az embereknek — úgy szólván — Istenben, vagy inkább Istenen át és Isten által kell önmagokat szeretniök, ki átszellemíti szerelmöket s nem hagy belőle egyebet, csak a balhatatlan lényeket melyen át velök közlekedni óhajt.

De ha a szeretet közvetlen az Örökkévalótól és az ő Igéjétől származott keresztény erény, egyszerűsmind szoros viszonyban áll természetünkkel is. És épp e folytonos öszhangzat ég és föld, Isten és az emberiség között, ismérve az igaz vallásnak. A hajdankor politikai és erkölcsi intézményei gyakran ellentmondásban voltak az emberi lélek érzelmeivel. Mig a kereszténység, a szivekkel öszhangban, soha nem ajánl elvont, eszményi, hanem mindig természeti szükségleteinkből folyó, mindenkinek egyaránt hasznos erényeket. A szeretetet, mint egy kimeríthetetlen forrást, az élet sivatagának közepére helyezte.

„A szeretet — mondja az Apostol — tűrő, kegyes: a szeretet nem irigykedik, nem cselekszik rosszul, nem fuvalkodik fel.“

„Nem nagyravagyó, nem keresi a magáét, nem gerjed haragra, nem gondol rosszat.“

„Nem örül a hamisságon, hanem az igazságon örvend.“

„Mindent elvisel, mindent elhisz, mindent remél, mindent elszenved.“

IV. FEJEZET.

Az erkölcsi törvényekről vagyis a
tiz-parancsolatról.

Mily megalázó büszkeségünkre, hogy az emberi bölcsesség alapelvei alig pár lapra szoríthatók: s még e lapokon is mennyi hiba! Minos és Lykurg törvényei nem élhették túl népek bukását; fenállanak ugyan ma is, de csak mint emlékek, mint a puszták pyramisai, a halálnak halhatatlan palotái.

Második Zoroaster törvényei.

A nem teremtett, vég és határ nélkül való idő teremtője mindennek; leánya volt a beszéd, és e leányától született *Orsmus*, a jónak, és *Arihman*, a rossznak istene.

Hívd segélyül az égi bikát, a fű és ember atyját. Legtöbbet érő munka az, ha saját földed jól műveled.

Imádkozzál tiszta gondolattal, szóval és cselekedettel.

Tanítsd öt éves fiadat a jó és rossz megismerésére.

Törvény sujtsa a hálátlant.

Haljon meg a gyermek, ki atyja iránt háromszor engedetlen volt.

A törvény előtt tisztátalan a nő, ki másodizben férjhez megy.

Büntesd a mértékhamisítót.

Vesd meg a hazugot.

Az év kezdetén és végén tarts tiz napi ünnepet.

Indus törvények.

A mindenség Wisnu.

Minden, a mi volt, ő; minden, a mi van, ő; minden, a mi lesz, ő.

Emberek, legyetek engyenlők.

Szeresd az erényt önmagáért; mondj le munkád gyümölcseről.

Halandó, légy okos, és erős lész, mint tízezer elefánt.

A lélek Isten.

Vald be gyermekeid hibáit a napnak és az embereknek, és tisztítsd meg magad a Ganges vizében.

Egyiptomi törvények.

Fő és egyetemes Isten az áthatlan homály.

Oziris a jó isten, Tiphon a rossz isten.

Tiszteld szüleidet.

Kövesd atyád mesterségét.

Légy erényes; a tó birái ítéletet fognak mondani halálod után tetteid fölött.

Mosd meg testedet nappal kétszer és éjjel kétszer.

Kevéssel élj.

Ne nyilatkoztasd ki a titkokat.

Minos törvényei.

Ne esküdjél az istenekre.

Fiatal ember ne bírálgasd a törvényt.

A törvény előtt becsstelen, kinék barátja nincsen.

A házasságtörő nő fejére tétessék lenkoszoru és adassék el.

Nyilvánosan étkezzetek; életmódotok legyen egyszerű, tánczotok harcziás.

(Lykurg törvényeit nem idézzük, mert részhen ismétlései Minoséinak.)

Solon törvényei.

Haljon meg a gyermek, ki atyját el nem temeti, valamint az is, ki őt éppen nem védi.

A házasságtörő zárassék ki a templomból.

A részeg elüljáró igyék büroklevet.

Halál a gyáva katonára.

A törvéay engedélyéből megölhető a polgár, k belviszály közepett semleges marad.

Aki meg akar halni, jelentse be a birónak, és haljon meg.

A szentségtörő haljon meg.

Nő, légy kalauza vak férjednek.

Az ember erkölcsök nélkül nem kormányozható.

Róma kezdetleges törvényei.

Becsüld meg a csekély szerencsét.

Az ember legyen munkás és harcziás.

Hagyd a bort az öregeknek.

Halál a földművesre, ki ökrét megette.

A gallok vagy druidák törvényei.

A mindenség örökkévaló, a lélek halhatatlan.

Tiszteld a természetet.

Védelmezd anyádat, hazádat a földet.

A tanácsban adj szót a nőnek.

Tiszteld a jövevényt, és tedd félre részét aratás idején.

A bectelen temettessék el a mocsárban.

Ne emelj templomot és ne bizd a mult idők emlékeit másra, csak saját emlékező tehetségedre.

Ember szabad vagy: légy birtok nélkül.

Tiszteld az öreget, és ellene fiatal ember ne tanuskodjék.

A hős halála után megjutalmaztatik, a gyáva megbüntettetik.

Pythagoras törvényei.

Tiszteld a halhatatlan isteneket, kik a törvény által elfogadtatnak.

Tiszteld szüleidet.

Ugy élj, hogy emléked szégyen ne érje.

Ne engedj álmod jőni szemeidre, mielőtt letelt napod cselekedeteit lelkedben háromszor meg nem vizsgáltad.

Kérdezd magadtól: Hol voltam? Mit tettem? Mit kellett volna tennem?

S így egy szentül lefolyt élet után, midőn tested visszatér az elemekbe, halhatatlan és romolhatatlan lész, s többé nem fogsz meghalhatni. ¹⁾

Ime, kevés eltéréssel, ilyen mindaz, mi az anyyira magasztalt hajdan bölcseségének emlékeiből összegyűjthető. Egyik olyan valaminek képzele Istent, a mi sötét, homályos. Kétségkívül, de az erős fény miatt, mint sötétség borul a szemre, ha egyenest nézünk a napba. Másik becstelennek nyilvánítja az embert, kinek barátja nincsen; e törvényhozó szerint tehát becstelen csaknem minden szerencsétlen?! A harmadiknál az öngyilkosságot törvény szentesíti; végre e bölcsék némelyike csaknem egészen elfeledkezik a legfőbb lényről. És mily határozatlan, összefüggés nélküli, üres, köznapi dolgok gyűjteménye ez

---

¹⁾ Ezekhez csatolhatnók még Plató „Köztársaságának“ vagy inkább tizenkét törvénykönyvének kivonatát, mely nézetünk

erkölcs-mondatok ! Az Akadémia és Csarnok bölcsei ¹⁾ nagy részt oly ellenmondó elveket hirdetnek, hogy gyakran ugyanazon könyvből bebizonyítható, hogy a szerző hitt is, nem is, Istenben, hogy elismerte, majd megint tagadta a positiv erény létét, hogy a szabadság az emberiség legfőbb java, s egyszersmind a kényuralom a legtökéletesebb kormányforma.

Ha ily megdöbbenő, óriási eszmezavar és nyugtalanság közepett látunk föltűnni egy erkölcsi törvénykönyvet ellenmondások és hiba nélkül, mely megszünteti habozásunkat, megtanít arra, hogy hinnünk kell Istenben, hogy minő viszonyban állunk embertársainkkal ; ha e törvénykönyv határozott hangon, egyszerű, de eddig ismeretlen nyelven szól hozzánk, nem kell-e önként azt következtetnünk, hogy e törvények csak az égből származhattak ? Mi birjuk ez isteni parancsolatokat ; és minő parancsolatok ezek egy bölcsre, minő kép egy költőre nézve !

Nézzétek ez embert, ki leszáll az égő magaslatokról ; kezeiben mellére fektetett kőtáblát tart, homlokát két fénysugár (kíti, arcza ragyog az Ur dicsőségétől, léptei előtt Jehova villámai : a láthatáron kibontakozik a Libanon örökös hótakarója- és égbenyuló czedrusaival. A hegy lábánál Jákob ivadéka földre borúlva rémültében elfödi arczát, nehogy az Istent lássa és meghaljon. Majd lassanként elhal a dörgés moraja, és szózat hangzik :

„Halld, ó Izrael, én vagyok Jehova, a te *Isteteneid*. ²⁾ ki téged kihozott Egyiptom földéről, a szolgaság házából.

---

szerint minden műve között a legremekebb, nemcsak azon szép kép miatt, melyben három agg a forrás felé tartva társaioq, hanem főképp e párbeszédén átvonuló eszmemenet és felfogási magasztosságért. De e parancsolatok soha nem mentek át a gyakorlatba, s így mi tartozkodunk rólok szólani. Mi a Korant illeti, a mi benne igaz van, az csaknem egészen a mi sz. könyveinkből kölcsönöztetett ; különben az egész nem egyéb, mint rabbinikus férczmű.

¹⁾ Stoikusok.

²⁾ A tiz parancsolatot szóról szóra a zsidó eredeti után

1. Idegen isteneid ne legyenek én előttem.

2. Kezeiddel ne készíts semmiféle bálványt, se képet arról, mi a *csodálandó felső vizekben* van, vagy a föld fölött, vagy a vizekben a föld alatt. Ne imádd a képeket, se ne szolgálj nekik, mert én vagyok Jehova a te *Isteneid*, az erős Isten, a féltékeny Isten, megbüntetvén az atyák gonoszságát és azok gonoszságát, kik engem gyűlölnék, fiaikban harmad és negyediglen, és irgalmasságot cselekedvén ezerszer azokkal, kik engem szeretnek és megtartják parancsolataimat.

3. Jehovának, a te *Isteneidnek* nevét hiába ne vegyed; mert nem tartja ártatlannak azt, ki az ő nevét hiába veszi.

4. Megemlékezzél, hogy a szombat napot megszenteljed, Hat nap munkálkodjál és tedd meg minden dolgaidat, a hetediken pedig Jehovának, a te *Isteneidnek* napja vagy, ne tégy akkor semmi dolgot, se te, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálód, se tevéd, se vendéged, *ki kapud előtt vagy*, mert hat nap alkotta Jehova a *csodálandó felső vizeket*, ¹⁾ a földet és tengert és mindazt, mi azokban van és a hetediken megnyugodott: azért megáldotta és megszentelte azt Jehova,

5. Atyádat és anyádat tiszteljed, hogy hosszú életü légy e földön *es a földön túl*, melyet Jehova a te *Isteneid* adott te néked.

adjuk ezen kifejezés kedvéért *Isteneid*, Elohim, mit eddig egy fordítás sem vett föl.

Chateaubriand e kitételben valószínűleg a személyi többséget, a sz. Háromságot látja kifejezve. A német I. kiadás megtartá a többes számot, de a II. Dr. König freiburgi tanár által átdolgozott kiadásban egyes szám van, s a tanár ur hosszan indokolja eljárását s a többes használatának helytelenségét igyekszik kimutatni. Mi nem érezzük magunkat feljogosítva az eredeti francia szövegtől eltérni. Nézetünk szerint valamint szerzőnk, úgy a tanár ur is téved, mert *Elohim* valószínűleg semmi egyéb, mint pluralis majestaticus; (főnségi többes szám,) amint ma is a királyi rendeletek bekezdése így hangzik: „Mi I. Ferencz József“ stb. Ford.

¹⁾ Ez a fordítás távolról sem dicsekedhetik azzal, hogy az

6. Ne ölj.

7. Ne paráználkodjál.

8. Ne orozz.

9. Ne szólj felebarátod ellen hamis tanuságot.

10. Ne kivánd felebarátodnak házáat, se felebarátodnak feleségét, se szolgáját, se szolgáló leányát, se ökrét, se szamarát és semmit. a mi felebarátodé.

Ezek azon törvények, melyeket az Örökkévaló nemcsak Sinai kövébe, hanem magába az emberi szívbe vésett. Első tekintetre meglepő azon egyetemes jelleg, mely által ez isteni tábla minden megelőző emberi törvényektől különbözik. Itt van megírva minden népnek, minden éghajlatnak, minden időeknek törvénye. Pythagoras és Zoroaster a görögökhöz és médekhez, Jehova minden emberhez szól; erről ismerhető fel a mindenható Atya, ki öröködik a teremtés fölött, s kinek kezéből származik a buzaszem, mely a férget táplálja, és a nap, mely ennek utját megvilágítja.

Bámulatra méltó továbbá a zsidók erkölcsi törvénye, igazsággal teljes egyszerűségében. A pogányok ajánlották, hogy tiszteljük életünk szerzőit: Solon halált mond a rossz fiura. És mit tesz az Isten? életet ígér a gyermeki kegyeletnek. E parancsolat magából az emberi természet forrásából van merítve; Isten parancsot hoz a gyermeki szeretetről, de szót sem tesz az atyai szeretetről; tudta, hogy a fiut, kiből atyjának emlékei és reményei egyesülnek, ez utóbbi gyakran túlságig fogja szeretni: de a fiunak megparancsolja, hogy szeresse atyját. mert ismerte a fiatal kor állhatatlanságát és büszkeségét.

A tizparancsolatban, mint a Mindenható egyéb műveiben, a benső értelem erőteljességével mindenütt

eredeti szöveg magasztosságáról helyes fogalmat adjon. *Shumaim* a bámulat fölkiáltásának egy neme. Mintha a nép az égboltozatot szemlélvén fölkiáltana: Nézzétek a csodálatos vizeket, melyek fejünk fölött boltozatként függnek! nézzétek e kristály és gyémánt kupolákat! A francziában nem adható vissza egy törvény fordításánál azon költészet, mi itt csupán egy szóban van letéve.

A dőlt betűk a Vulgátóból hiányzó, vagy kevésbé szó szerint fordított részeket jelentik. Ford.

karöltve jár az alak fönsége és kelleme. A brahmin hosszadalmasan írja körül az Isten hármias jelenletét, *Jehova* neve azt egyetlen szóban fejezi ki, *a lenni* igének három ideje művészi szerkezettel egyesül e szóban *Jehova*: *havah* volt; *hovah* levő, vagy van; és *je*, mely az ige három gyökbetűje elé téve jövőt jelent, lesz.

Végre a régi törvényhozók kiejölek ugyan a nemzeti ünnepek időszakait, de Izrael nyugnapja magának az Istennek nyugnapja. A héber és örököse, a pogány, köznapi munkáik óráiban a világ teremtésének fokozatos egymásutánját tarták legkevésbbé szem előtt. Még az annyira költői Görögországnak sem jutott soha eszébe, hogy a földműves vagy iparos foglalkozását viszonyba hozza azon nagyszerű pillanatokkal, midőn Isten teremté a világosságot, kijelölé a napnak pályáját és lelket öntött az emberi kebelbe.

Isten törvényei, mily kevésbé hasonlítok az emberekéhez! Örökké valók levén, mint a forrás, melyből származtatok, nyom nélkül tűnnek el fölöttetek a századok; ti daczoltok a századokkal, az üldözésekkel, sőt még a népek romlottságával is. Ez a politikai törvényhozások kebelében szervezett, (de azok sorsától mégis független) vallási törvényhozás valóságos csoda. Mig a birodalmak megdőlnék, vagy átalakulnak, mig a hatalom a végzet szeszélye szerint kézről kézre megy; addig a szerencse állhatatlansága közepett hü maradt néhány keresztény tovább is ugyanazon Istent imádja, ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik anélkül, hogy félnie kellene, hogy a forradalmak, balsors, rossz példák széttephetik a régi kötelékeket. A hajdankor melyik vallása nem veszté el erkölcsi befolyását, midőn elveszté papjait és és áldozatait. Hol vannak Trophoius barlangjának és az eleusina Ceresnek titkai? Nem bukott-e Apollo Delphivel, Baal Babylonnal. Serapis Thebével és Jupiter a Capitoliummal? Egyedül a kereszténység látta nem egyszer romba dőlni azon épületeket, hol istentiszteleteit tartotta anélkül, hogy

bukásuk által csak meg is ingattatnék. Jézus Krisztusnak nem voltak miúdig templomai, de minden templom az élő Isten számára, ugy a halottak sírcsarnokai, mint a sziklák barlangjai és főleg az igazak szive; Jézus Krisztusnak nem voltak mindig porfir oltárai, czédrus és elefántcsont szószékei, jólétnek örvendő szolgálói: de minek is? . . . egy kő a pusztában elég az ő titkainak ünneplésére, egy fa törvényeinek hirdetésére, egy tövis-ág erényeinek gyakorlására.

HARMADIK KÖNYV.

A SZ. IRÁS IGAZSÁGA. AZ EMBER BUKÁSA.

ELSŐ FEJEZET.

A mózesi hagyománynak előnye minden egyéb teremtéstörténet fölött.

Vannak igazságok, melyeket senki nem von kétségbe, bár mellettök közvetlen érvek föl nem hozhatók: a kevélység szellemének lázadása és bukása, a világ teremtése, az ember eredeti boldogsága és vétke ezen igazságok közé tartoznak; lehetetlen elhinni, hogy valamely képtelen hazugság egyetemes hagyománynya váljék. Nyissátok fel második Zoroaster könyveit, Plato és Lucian párbeszédeit, Plutark erkölcsi értekezleteit, a chinaiak évkönyveit, a zsidók Bibliáját, a skandinávok Eddáit; menjetek Afrika négereihez, vagy India tudós papjaihoz: mindnyájan elbeszéli nektek a rossz isten bűnének történetét; mindnyájan leírják az ember boldogságának igen rövid, és az elvesztett ártatlanságát követő nyomor hosszú tartamát.

Voltaire valahol azt állítja, hogy a világ eredete s az azt képző physikai és erkölcsi elemekről hozzánk jutott *Hagyományok* legrosszabb másolása az, mit a Biblia elbeszél. Hogyan, tehát különbnek tartja e Egyiptom teremtéstörténetét, Thébe papjainak óriási szárnyas tojását? Mózes után a legrégebb történetíró¹⁾ egész komolyan így beszél:

¹⁾ Sanchoniaton. Ford.

„A mindenség ős eleme sötét, viharos lég volt; szél támadt a sötét légből és zavargó chaosból. Ezen ős-anyag végtelen volt, és sokáig nem volt sem határa, sem alakja. De midőn a szél szerelmes lett saját elemeibe, létrejött egy vegyület, és e vegyület nevezetett vágnak vagy szerelemnek.

„E vegyület, teljessé levén, kezdete lett minden dolognak; azonban a szél nem akará elismerni saját művét, a vegyületet. Ez, atyjának szelével, nemzé *Mot*-ot vagyis az *iszapot*, melyből származott a világ összes nemzedéke.“ ¹⁾

Ha a görög bölcsészeket tekintjük: Thales, a joniai felekezetalapítója, a vizet tartá egyetemes nemző elemnek. Plato azt állítja, hogy Isten rendezte ugyan a világ egyetemet, de nem teremtheté; „Isten — ugymond — a mindenséget a benne örök idők óta létező minta szerint alakítá. A látható tárgyak csak árnyai az egyedül való dolgoknak, Isten eszméinek. Azon fölül Isten a maga életéből lelket adott a lényekbe, s így belőlök egy harmadik elem származott, mely anyag és szellem egyszersmind; ezen elem neve: *a világ lelke*.

Aristoteles a világ eredetéről épp úgy vélekedett, mint Plato, csakhogy, a lények lánczolatában szép rendszert képzelt; és tényről tényre haladva bebizonyította, hogy kell egy legfőbb mozgató erőnek lenni.

Zeno azt tartja, hogy a világ saját benső ereje által rendezte magát; hogy a természet azon minden, mely magában foglal mindent; hogy e minden két fő elemből áll, egy cselekvő- és egy szenvedőből, melyek nem különválva, hanem együtt léteznek, hogy a két elem alá van rendelve egy harmadik fő elemnek, a *vaksorsnak* (fatum); hogy Isten, az anyag és a vaksors csak egy egészet tesznek; egyszersmind ők képezik a gépezet kerekeit, mozgását és törvényeit, s mint *részek* engedelmeskednek ugyanazon törvényeknek, melyeket önmagok, mint *egész*, állapítanak meg.

---

¹⁾ Phoeniciai elmélet. Ford.

Epikur bölcselete szerint a mindenség örök idők óta létezik; s csak két dolog van a természetben t. i. test és ür.

A testek a benső, mozgó erővel és sulylyal biró parányoknak, vagyis az anyag végtelen kis részecskéinek felhalmozódásából származnak. Ürbenforgásuk függélyes volna, ha bizonyos törvény következtében kerüléket (ellipsis) nem irnának le.

Epikur kénytelen volt az elhajlási mozgást felállítani, hogy kikerülje a fatalisták rendszerét, mely a parányok függélyes mozgásán alapszik. De hypothesis képtelenség; mert ha a parány elhajlása törvény, ugy ezen elhajlás szükségképpen történik, mint ilyen pedig tetszés szerint való eredményt nem eszközölhet.

A föld, ég, álló és mozgó csillagok, kövénnyek, ásványok és állatok, ide értve az embert is, e parányok esetleges találkozásából és tömörüléséből származtak, s midőn a nagy gömb teremtő ereje elpárolgott, az élő fajok nemzés által örökíték meg magokat.

Az állatok esetleg alakult tagjainak nem volt semmi sajátlagos rendeltetésök; a fül nem azért nyert homoru alakot, hogy a hangot, a szem nem azért domborut, hogy a sugarakat felfogja; hanem e szervek esetleg alkalmasak levén bizonyos működésre, az állatok egyéb érzékek fölött éppen azokat használták a főnnebbi célokra.

Miután előadtuk a bölcsészet kosmogoniáit, főlőseges a költőkérő szólni. Ki nem ismeri Deucalion és Pyrrha, az arany- és vaskor meséit? Mi a föld egyéb népeinél elterjedt hagyományokat illeti: Indiában egy elefánt tartja a világot; Peruban a nap teremtett mindent; Kanadában a *nagy nyul* a világ atyja; Grönlandban az ember kagylóból jött ki, végre Skandinávia látta létrejöni Askust és Emlát; Odin adott nekik lelket, Hoenerus észet; Loedur pedig vért és szépséget.

Askum et Emlam, omni conatu destitutos,

Animam nec possidebant, rationem nec habebant,

Nec sanguinem, nec sermonem, nec faciem venustam ;
Animam dedit Odinus, rationem dedit Hoenerus :
Loedur sanguinem addidit et faciem venustam.

E különböző teremtéstörténeti rendszerek két csoportra oszthatók ; egyikbe tartoznak a gyermekmesék, másikba a bölcsészeti, elvont nézetek. Ha választani kellene, mégis okosabb volna az előbbieket felé hajolni.

Ha egy kép eredetijét a másolatok csoportja közt akarnók fölismerni, figyelniük kellene, melyik árulja el a részek öszhangzata és tökélye által a mester lángeszét. Így vagyunk a Genesissel, benne ismerjük föl a népek hagyományaiban lemásolt képek eredetijét. Van-e valami természetesebb és mégis magasztosan nagyszerűbb, könnyebben felfogható és az emberi értelemmel öszhangzóbb, mint hogy a Teremtő, alászállván az ősi éjbe, egy szavával létrehozza a világosságot? Pillanat alatt ott függ a nap az égen, az óriási azur boltozat központján, láthatatlan lálóival körülövezi a bolygókat s forgásukban zsákmány gyanánt maga körül visszatartja ; tengerek és erdők megkezdik hullámzásukat a földgömbön, és először emelik föl szavaikat, hogy hirdessék a mindenségnek a nagy menyekzöt, melynek papja az Isten. nászágya a föld, ivadéka az emberi nem leend ¹⁾

II. FEJEZET.

A z e m b e r b u k á s a ; a k i g y ó ; e g y z s i d ó s z ó .

Bámulat fog el, ha a sz. iratok egy másik igazságát olvassuk. „Az ember — ugymond — meghal,

²⁾ A kalkuttai társadalom emlékiratai megerősítik a Genesis előadását. Szerintök a mythologia három ágra szakad, melyek egyike Indiára, a másik Görögországra, harmadik Észak-Amerika vadjaira terjeszkedik ki ; de e mythologia egy igen régi, Mózesnek tulajdonított hagyományban vész el. — A kik Indiát ujabban beutazták, mindenütt nyomaira akadtak a sz. iratokban előadott tényeknek. Miután a tudomány sokáig kétségbe vonta ez okmányok történeti jellegét, a tapasztalat kényszeríté, hogy azt föltétlenül elismerje.

mert megmérgezte magát az élet gyümölcsével;“ az ember elvész, mert megízlelte a tudás gyümölcsét, mert nagyon közelről ismerte meg a jót és rosszat, mert megszűnt hasonló lenni az evangéliumi kisedhez. Tegyük föl, hogy Isten más, a lélek bármelyik hajlamára vonatkozó tilalmat ad, mi lett volna az isteni törvényhozás bölcsessége- és mélységéből? Minden más tilalom alig lett volna egyéb, mint Istenhez méltatlan szeszély, s Adám engedetlenségéből semmi erkölcsi következmény nem volna levonható. Így azonban az egész világtörténelem az ősatyánknak adott törvényben leli magyarázatát. Isten képessé tette őt az ismeretek megszerzésére: ezt nem is tagadhatá meg, mert az ember értelemmel és szabad akarattal született; de megjósolta neki, hogy ha nagyon sokat akar tudni, a *dolgok ismerete* halált hozó lesz rá és utódaira egyaránt. A népek politikai és erkölcsi lételének és az emberi szívnek legmélyebb titkai e csodálatosan végzetes fának hagyományában vannak letéve.

Az isteni bölcsesség tilalmának mindjárt egy rendkívül csodálatos következménye áll előttünk. Az ember elesik, és a kevélység démona okozza bukását. A kevélység elkölcsönzi a szerelem szavát, hogy őt megszédítse és . . . egy asszony az, kiért Adám egyenlő akar lenni az Istennel: a szív két főszenvédélyének, a szerelemnek és hiúságnak meglepő leleplezése!

Bossuet, „*Istenhez való Emelkedéseiben*“, melyekben gyakran ráismerünk a „*Gyászbeszédek*“ szerzőjére, a kigyóról beszélvén, azt mondja, hogy „az angyalok oly alakban társalogtak az emberekkel, minőt Isten nekik megengedett, és így néha állatok képében is. Éva tehát éppen nem volt meglepetve, midőn a kigyót beszélni hallotta, valamint nem akkor, midőn magát az Istent látta érzeki alakban megjelenni. De — folytatja Bossuet — miért akarta Isten, hogy a kevély angyal éppen ezen alakot vegye föl inkább, mint bármelyiket? Nem szükséges ugyan tudnunk, de a szíriás mégis értésünkre adja, mondván: „a kigyó ra-

vaszabb vala a föld minden állatainál;“ azaz leghivebb képmása volt az ördögnek gonoszságában, cselszövő természete- és végre bűnhődésében is.“

Századunk elvet ugyan nagy garral mindent, ami csodaszerű, azonban mi, kiknek gyakran volt alkalmuk a kigyót tanulmányozni, határozottan állítjuk, hogy benne könnyen fölismerhető azon veszélyes szellem, azon ravaszság, melyről a szent iratokban szó van. E kiismerhetetlen hullóban minden titokszerű, bámulatos, meglepő. Mozdulatai egyetlenegy állatéhoz sem hasonlítanak; az ember nem tudná megmondani, hogy tulajdonképpen minő szerv segítségével teszi át magát egyik helyről a másikra, mert sem uszonyai, sem lábai nincsenek, és mégis gyorsan fut, mint az árnyék, bűvészien eltűnik, megjelen, majd ismét láthatatlan, hasonlóan a sötétben forgatott kard villámaihoz. Majd gyűrükbe szedi magát és lángnyelvét öltögeti, majd fölegyenesedik és farkahegyén függélyes állásban megy, mint valami bűvölet. Körbe fonja magát, csigavonalban emelkedik és süllyed, gyűrűit hullámként görgeti, föltekерőzik a fák ágain, tova siklik a rétek füvei alatt úgy, mint a víz felületén. Szinei épp oly határozatlanok mint mozdulatai: a világosság különböző árnyalata szerint változnak s a csábítás ácsilláma- és csalékony változataival birnak.

Még sokkal csodálatosabb egyéb tulajdonságiban. Nehogy fölismertessék, mint a gyilkosságban beszenyvezett ember, vérfoltos ruháját magától elveti. Saját-szerű képessége, hogy a kis szörnyeket, szerelmének gyermekeit, méhébe, honnan kijöttek, ismét elrejtetheti. Alszik egész hónapokon át, ellátogat a sirokba, ismeretlen helyeken lakik, mérget vegyít, mely megdermeszti, égeti vagy a magáéhoz hasonló színűre festi áldozatának bőrét. Itt két fenyegető főt mutat, amott csörgő műszerét hallatja; süvölt, mint a bérczi sas, vagy bög, mint egy bika. Azon végzetes befolyás következtében, melyet sorsunkra gyakorolt, természetes, hogy mintegy összeforrott vallás-erkölcsi fogalmaink-

kal: iszony vagy csodálat tárgya, az emberek engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetnek iránta. vagy meghódnak lángesze előtt; a hazugság atyjául tiszteli, az okosság hozzá akar hasonló lenni, az irigység keblén. a szónoklat vesszején hordja. A pokolban ő fegyverzi föl a fúriák ostorait, mennyországban az örökkévalóság jelképe. Figyelemreméltó még azon gonosz tulajdonsága, melylyel az ártatlanságot elcsábítja: tekintete megbüvöli a légben röpködő madarat, s a sövény harasztja közt a bárány átengedi neki tejét. De kellemes hangok által ő is elbüvölhető, s a pásztornak csak fuvólájára van szüksége, hogy megszelídítse.

1791. júliusban az Onontaguok nemzetsége néhány családjának társaságában utaztam be Felső-Kanadát. Valamelyik nap, a Génésie patak partján, egy nagy síkság közepén időzván, hirtelen egy kigyó jelent meg sátorunkban. Volt köztünk egy kanadai, ki igen jól fuvolázott. Mulattatni akarván minket, új találmányu fegyverével a kigyó felé tartott. Ellesége kézeledtére a hulló csiga alakba teherözik, fejét meg lapítja, pofáját s ajkait összevonva méregfogait és véres torkát mutogatja; kettős nyelve villog, mint két csapkodó láng, szemei, mint két izzó üszök; dühtől felfujt teste emelkedik és lohad, mint a kovács fuvója, kifeszült bőre pikkelyes lesz és fénytelen; farkát, melyből baljóslatu moraj hangzott felénk, oly ropant gyorsasággal rezgeté, hogy inkább könnyü gőznek tünt föl. Ekkor a kanadai elkezd furulyázni; kigyónk a meglepetés egy mozdulatával, előrenyujtott fejét hirtelen visszakapja. Amint a bűvös hatás mind jobban erőt vesz rajta, szemei lassanként elvesztik vadságukat, farkrezgése csöndesedik, a rémes moraj halkabb lesz, majd egészen elhal. Az elbájolt kigyó csigavonalai kevésbbé emelkedettek lesznek, s észrevétlen egész teste központi köralakban elterül a földön; reszkető bőrének kék, zöld, fehér, arany-szin árnyalatai visszaverődnek, és fejét negédesen forgatván, gyönyörködve figyelő állásban marad mozdulatlanul.

E pillanatban a kanadai egyhangu, kedves dallamot fúva néhány lépést tesz előre. A hulló tarka nyakát leereszti és fejével utat nyitván magának a füvek közt, tova kuszik az őt csalogató zenész nyomdokán, megállván, ha az megállt, és ismét követvén, ha az távozni indult. Így vezetett ki a szörny sátorunkból egy csoport vad és európai bámuló között, kik alig hittek szemeiknek. A zene e csodájára csak egyetlen szava volt a meglepett közönségnek: a csodálatos kigyó eltávozott!

A kigyó természetén tett jelen tanulmányhoz, mely a sz. Írás mellett bizonyít, még pár megjegyzést kell csatolnom egy zsidó szóra vonatkozólag. Nem meglepő s egyszersmind mély bölceletre mutató jelenség-e, hogy az *ember* egyetemes neve zsidóul *lázt*, vagy fájdalmat jelent? *Enosh*, *ember* ezen igétől származik *anash*, *veszélyesen beteg vagyok*. E nevet nem Isten adta ősapánknak, ő egyszerűen *Ádámnak*, *vörös földnek* vagy *agyagnak* nevezte. Csak a bűn után vehette föl Adám ivadéka e nevet: *Enosh*, *ember*, mely oly szomoruan jellemző nyomorainkra, s mely az ékesszólás bizonyos nemével szüntelen emlékeztet a bűnre és büntetésére. Talán maga Ádám, neje szorongattatása- és fájdalmainak tanuja, lelki gyötrelmei egyik pillanatában, karjaiba ragadá elsőszülöttét, Kaint, s égre emelvén felsóhajtja: *Enosh! ó fájdalom!* Szomorú fölkiáltás, mely oly szerencsétlen, de találó nevet adott az emberi nemnek!

III. FEJEZET.

Az ember eredeti állapota. Új érv az eredeti bűn mellett.

A keresztségről és megváltásról szóló fejezetben felhoztunk egypár erkölcsi érvet az eredeti bűnre vonatkozólag. Azonban ily fontos tárgyat nem szabad csak úgy melleleg érintenünk. Pascal azt mondja: „Je-

len állapotunk csomójának szálai ezen örvényből indulnak ki s oda térnek vissza annyira, hogy e hittitok nélkül az ember sokkal megfoghatatlanabb volna, mint a minőnek látszik maga e hittitok.

Nekünk úgy tetszik, hogy a világ rendéből egy újabb bizonyíték meríthető eredeti elfajulásunkra nézve.

Egy tekintet a világra meggyőzhet, hogy bizonyos általános, de egyszersmind részletes törvény következtében a lények kiegészítő részei, belső és külső mozgásuk, tulajdonságaik stb. szoros viszonyban vannak egymással. Így az égi testek bámulatós öszhangban forognak egymás körül, s azon fölül minden test, a nélkül, hogy magán erőszakot tenne, vagy az egyetemes rendet zavarná, saját pályakörében mozog. Továbbá ugyanazon egy gömb ad nekünk világosságot és meleget, s e két tulajdonsága nem különböző, hanem ugyanegy légkörben nyilvánul. A nap, éppen mint az Isten, kinek jelképe az égen, elválhatatlanul egyesíti önmagában a termékenyítő és világító elemet.

Az állatokban ugyanazon törvény észlelhető: *eszméik* — ha ugyan azoknak mondhatók. — mindig öszhangzatban vannak *érzelmeikkel*, *eszök*, *szenvedélyeikkel*. Innen van, hogy az állatok értelme sem nem fejleszthető, sem nem korlátozható. Nem volna nehéz ezen öszhangzat törvényét föltüntetnünk a növényekben és ásványokban is.

Tehát minő megfoghatatlan végzet következtében van egyedül az ember ezen, a lények rendéhez, fentartásához, békéjéhez és boldogságához oly lényegesen szükséges törvény alól kivéve? Minél nagyobb öszhangzat észlelhető a természet többi részének tulajdonságai- és mozdulataiban, annál meglepőbb az ellentét az emberben. Örökös összeütközés van értelme és vágyai, esze és szive között. Ha a fölvilágosodás legmagasabb fokát érinti, az erkölcsiség legalsó lépcsőjére száll alá; ha szabad, rakoncátlan, ha szelidebb erkölcsökhöz szokott, lánczokat kovácsol magának. Ha mélyen aknázza a tudományok bányáját, kialszik képzelő

tehetsége; költő lesz, elveszti fejét: szóval szive mindig eszének és esze mindig szivének rovására fejlődik. Ha gazdagodik érzelmekben, szellemszegényné lesz, ha eszmeköre terjed, érzelmei kihálnak. Az erő szárazzá, érdessé, gorombává teszi! a gyöngeség kellemmel ruhazza föl. Az erény rendszerint bűnre viszi, és viszont a bűn mögött mindig egy erénye lappang. Ugyanazon viszontagságnak vannak alávetve a nemzetek is átlag véve: felfödöznek, majd megint elvesztik a világosságot; mintha a ránk boruló éj közepett az emberiség szelleme, fáklyával kezében, körülropködné a földgömböt: föltűnik a világ mind a négy táján, mint azon éji bolygó, mely szüntelen növekedik vagy fogy, s míg egyik népnél szemlátomást nagyobb lesz, a másikonál épp azon arányban kisebbedik.

Nagyon észszerűen gyaníthatjuk tehát, hogy az ember eredeti állapotában hasonló volt a teremtetés többi részeihez, s hogy ezen állapotban teljes összhangzat létezett az érzelem és gondolat, képzelet és értelem között; miről annál könnyebben meggyőződhetünk, ha tudjuk, hogy ezen összhangzat helyreállítása ma is nélkülözhetetlen föltét arra, hogy elvesztett boldogságunknak csak árnyékát is élvezhessük. S így, pusztá okfűzés s a többi lényekről vont következtetés alapján, előáll az eredeti bűn; mert legalább is nagyon valószínű, hogy az ember eredeti állapotában olyan, minőnek most látjuk, nem lehetett. Nem, mert nyílt ellenmondásban van a természettel: midőn minden egyszerű, ő kettős, titokszerű, homályos, változó, megfejtethetlen, szóval láthatólag oly állapotban van, mely valami véletlen szerencsétlenség következtében megzavartatott: egy leomlott és romjaiból újra épült palota, melyen egymás mellett láthatók a legremekebb és legtorzultabb darabok, láthatók szép oszlop-folyósók, melyek sehova nem vezetnek ki, magas ívcarnokok és törpe boltozatok, erős fény és vastag sötétség; szóval zavar és rendetlenség mindenütt, de leginkább a szentélyben.

Ha tehát az ember eredeti állapotában összhangzat volt, olyan, minőt egyéb lényeknél tapasztalunk, ezen összhangzat megzavarásához nem kellett egyéb, mint az ellensúly megváltoztatása. A szerető rész egy oldalon, a gondolkodó rész másikon képezték bennünk a megbecsülhetetlen egyensúlyt: Ádám a legfelvilágosodottabb és egyszersmind a legjobb volt, nagy volt gondolat gazdagsága, de épp oly nagy volt szeretete. Azonban minden, a mi teremtett, fokozatos fejlődésnek van alávetve; Ádám pedig a helyett, hogy beárta volna a századok forgásával az újabb *ismereteket*, melyeket csak újabb, kifejlettebb *érzelmekkel* párhuzamban foghatott volna fel, egyszerre akart mindent tudni! Jól jegyezzük meg: az ember lényének összhangzatát kétféleképp zavarhatta meg, t. i. vagy nagyon akarván *szeretni*, vagy nagyon sokat akarván *tudni*. Ő csupán ez utóbbi által vétkezett, s innen van, hogy sokkal több kevélye van a tudománynak, mint a szeretetnek; ez utóbbi inkább szánalomra, mint büntetésre lett volna méltó, és ha Ádám azért vétkezik, mert sokat akart *érezni* és nem azért, hogy sokat akart *tudni*, meglehet, hogy az emberiség képes lett volna önmagát megváltani és nem kellendett alászállani az Isten fiának, hogy magát értünk feláldozza. De másként történt! Ádám át akarta ölelni a mindenséget, nem szeretete-, hanem értelmével, és megérintvén a tudás fáját, igen erős fénysugárt engedett hatni értelme körébe. E pillanatban megbomlott az egyensúly, s az ember állandó belzavar áldozata lőn. A keresett világosság helyett sűrű sötétség borult szemeire; vétke nehéz függönyként ereszkedett alá közte és a mindenség között. Egész lelkében megzavarodott és fellázadt; a szenvedélyek hadat izentek az ítélőtehetségnek, az ítélőtehetség el akarta fojtani a szenvedélyeket, és ez iszonyu vihar közepett a halál szirtje kárörömmel látta bekövetkezni a legelső hajótörést.

Ezen véletlen szerencsétlenség volt oka, hogy az ember összhangzó, halhatatlan állapotában változás

állott be. E nap óta lényének alapelemei két ellenséges táborra szakadva küzdenek, s minden egyesülés lehetetlen. A feloszlás, vagy mondjuk inkább, a sir szeretete, mit az anyag felöltött, minden visszahelyezési törekvést sikertelenné tesz e földön; mert a mi éveink nem elég hosszúak arra, hogy a legkitartóbb iparkodás mellett is elérhessük eredeti tökéletességünk magaslatát. ¹⁾

De hogyan tarthatta volna el a világ a túlszaporodott emberiséget, ha ez nincs alávetve a halálozásnak? Ez inkább képzelőzés, mint komoly aggály tárgya lehet, s egyszersmind igen megfontolatlan kérdés, mely Istent, ki az eszközökben és módokban kimeríthetetlen, számadásra akarja vonni. Ki tudja, vajon az emberiség elszaporodott volna-e annyira, mint ma? Ki tudja, vajon egész nemzedékek, vagy legalább nagy részök nem maradt volna-e szüzességben? ²⁾ vagy a fölöttünk forgó csillagrendszerek milliói nem a mi számunkra valának e boldog menhelyül fenntartva, hova az angyalok által vitettünk volna át. Lehetetlen kiszámítani, hogy a tökéletes és folyton e földön élő ember a tudomány és művészet mily magaslatára küzdötte volna fel magát; ha az óriási ne-

---

¹⁾ Ezért nagyon hiányos az *anyag-tökéletesedés rendszere*. Nem gondolják meg, hogy az értelem folyton gazdagodva világosságban, a szív érzelmekben, vagyis erkölcsi erényekben, az ember bizonyos adott idő alatt ugyanazon ponton találván magát, honnan lebukott, szükségképp hulhatatlan lenne, mert benne a megoszlás alapelemei teljesen hiányozván, hiányoznék maga a halál eleme. A pátriárhák hosszú élete. s a prófétai lélek ajándoka a zsidóknál az emberi természet egyensulya többé-kevésbé sikerült helyreállításának tulajdonítandó. S így a materialisták, kik a *tökéletesedés* (perfectibilitas) rendszerét védik, nem is gyanítják, hogy e tan oly kevéssé *materialisticus*, hogy egyenesen a *spiritualismns* legfensőbb eszméihez vezet.

²⁾ E vélemény Aranyszáju sz. Jánosé. „Isten — ugymond — könnyen modját ejthette volna a szaporodás más, előttünk ismeretlen nemének. Az ő tronja előtt az angyalok megszámlálhatatlan legioi állanak, kik nem emberi módon születtek“

hézségek daczára is, ma már a lég birtoka fölött vitáz a madarrakkal, mit nem kísérlett volna meg halhatatlan pályája tartama alatt! Talán a lég természete, mely ma legyőzhetetlen akadálya a világváltoztatásnak, a vizözön előtt egész más lehetet. Különbén bármiként álljon is a dolog, egy bizonyos, hogy sem Isten hatalmához, sem az ember méltósága- és nagyságához nem méltatlan azon föltevés, hogy Ádám törzsének rendeltetése volt bejárni s életet vinni azon naprendszernek mindenikébe, melyek ma, a bűn következtében lakóiktól megfosztatván, nem egyebek, mint tündöklő pusztaságok.

NEGYEDIK KÖNYV.

A sz. Irás igazságainak folytatása. A Mózes rendszere ellen támasztott ellenvetések.

I. FEJEZET.

I d ő s z á m í t á s.

Mióta néhány tudós nyomán divatba jött azt hánytorgatni, hogy a természet és emberiség történelmében jelek vannak, melyek arra mutatnak, hogy a világ sokkal regibb eredetű, mint azt a Biblia állítja, azóta uton-utfélen idézik Sanchoniathont, Porphyrt, a sanscrit könyveket, stb. De valjon azok, kik e tekintélyeket föltétlen érvényre akarják emelni, megvizsgálták-e a forrás tisztaságát, melyből merítenek?

Először is, egy kis elbizakodás kell hozzá, ha valaki azt hiszi, hogy képes lesz velünk elhíttetni, hogy Origenes, Őzséb, Bossuet, Pascal, Fénelon, Baco, Huet, Newton, Leibnitz és sok mások, vagy tudatlanok, vagy együgyűek, vagy éppen talán oly romlott lelkűek voltak, hogy saját legbensőbb meggyőződésük ellen beszéltek. Ezen emberek pedig hittek Mózes történetének igazságaiban; és nem lehet tagadni, hogy a mi tudományunk az övék mellett számításba is alig jöhet.

De hogy az időszámításon kezdjük, modern tudósaink talán mosolyogva nyelték el azon óriási akadályokat, melyek láttára Scaliger, Petau, Usher, Grotius halálsápadttá lettek. Ők talán kinevetnének, ha azt

kérdőnk, mikor vették kezdetőket az olympiadok, s hogyan egyeztethetők ki az archontok, ¹⁾ ephorok, ²⁾ nemesek, consulok, királyok. pythiai, nemei és világi játékok szerint való különböző időszámítással; hogy egyeztethetők össze a nemzetek naptárai; minő számítási műtét következtében fog megdőlni Romulus tiz hó- és 354 napból álló éve Numáéval, mely 355, és Julius Césáréval, mely 365 napot foglal magában? Hogyan kerülhető ki az összeütközés, ha a fennebbi éveket egybevetjük az attikai közönséges, 354 napból, és szökő, vagy közbeszúrt, 384 napból álló évvel?

Itt még nincs vége az évekre vonatkozó bonyaldalmaknak. A régi zsidó évben csak 354 nap volt; hogy nap-évet nyerjenek, néha hozzá adtak az év végén tizenkét napot, máskor pedig Adar hónap végén egy egész, 30 napból álló hónapot. A mostani zsidó év tizenkét hónapot számít, és minden tizenkilenc évből hét tizenhármát. A syr év éppen így változik s 365 napra osztatik. A török vagy arab év 354 napot és minden tizenkilenc évben tizenegy intercalaris (közbeszúrt) hónapot vesz föl. A egyiptomi év tizenkét, harmincz napból álló hónapra osztatik, de az utolsóhoz öt nap adatik; ehhez egészen hasonló a yezdegerdiknek nevezett perzsa év.

Hogy az eltérés nagyobb legyen, az itt előszámlált időmérési rendszerek között nincs kettő, mely teljesen megegyeznék az év kezdete-, felosztása-, órái- és napjaira nézve. A zsidók (mint általában a keletiek) polgári éve a septemberi újholddal nyilik meg, ellenben az egyházi év a martiusi újholddal. A görögök az év első napját a nyári napfordulatot követő új holdtól számítják. Perzsia, China és India évének első hónapja, melyet ők a martiusi újholddal kezdenek, megfelel a mi juniusunknak. Azután vannak még csillagászati és polgári hónapok, melyek ismét felosztatnak

¹⁾ Kadmus után Attikában nem királyok, hanem archontok (előljárok) uralkodtak királyi hatalommal. F.

²⁾ Spártában a bel-államkormányzat élén álló személyek. F.

hold- és naphónapokra; továbbá még felosztatnak kalendakra, idusokra, dekaderek és hetekre; ami a napot illeti, van kétféle: mesterséges és csillagászati; ez napkeltével kezdődik, mint a régi babylonbeliek-nél, syrusok- és perzsáknál, amaz napnyugtával, mint Chinában, a mai Olaszthonban, valaha Athénben, a zsidóknál és észak barbárainál. Az arabok délben kezdik a napot, a francziák jelenleg éjfélben, hasonlóképp az angolok, németek, spanyolok és portugallok is. Végre semmi, még az órák sem egyeznek meg a chronológiában: van babyloni, olasz és csillagászati; s ha tovább akarunk menni, még rájövünk, hogy tulajdonképp nincs hatvan percz, mint ezt az európai óra mutatja, hanem 1080 terecs a chaldei és arab óra szerint.

Azt mondják: chronologia a történelem fáklyája. Adná Isten, ne világítana be egyéb az emberek büneinek sötét országába! De mennyire nő a homály, mily nagy a bonyodalom, ha vizsgáljuk az időkörok, érák és korszakok rendszerét. A viktorini időkör 532 évből áll, mit ugy nyerünk, ha a nap és hold cyclusait (pályakörét) egymással szorozzuk. Ugyanazon cyclusok ¹⁾ szorozva egy indictioval ²⁾, adják a juliani időkört 7980 évvel. A konstantinápolyi időkör az évek számára nézve tökéletesen megegyezik a julianival, de nem ugyanazon korszakot veszi föl kiindulási pontul. Mi az érákat illeti, majd a világteremtéstől, majd az olympiadoktól, Róma alapításától, Jézus Krisztus születésétől, Özséb, a Seleucidák, Nabonassár vagy a vértanuk korszakától számítatnak. A töröknek meg van a maga hegiraja, a perzsának yerdegerdikje. Számítanak még-juliani, gregoriani, liberini és actiumi ³⁾ érák szerint is. Nem is említjük Arundel márványtábláit, a különféle emlékeket, érmekeket, stb., melyek új zavart hoztak az időszámításba.

Már most van-e józan gondolkodásu ember, ki

¹⁾ Azaz a viktorini időkör. F.

²⁾ 15 év, F.

³⁾ Az actiumi csatától nyerte nevét. F.

csak egy tekintetet vetvén e lapokra, be ne vallaná, hogy ennyi határozatlan, egymásnak ellenmondó időszámítási rendszer tökéletesen elég elég arra, hogy a történelemből egy rettenetes chaost csináljon! A zsidók évkönyvei, — magok a tudósok beismerik — az egyedüliek, melyekben az időszámítás egyszerű, szabályos, világos. Miért gyötörnök tehát, hitetlen buzgalomtól üzetve, szellemünket az idők szálainak összekuszálásában, az események rossz szándéku elferdítésében, midőn oly vezérfonal van kezünkben, mely biztos kalauzul szolgál a történelemben. Új bizonyíték a szent iratok előnyére!

II. FEJEZET.

Mondairat és történeti tények.

A Biblia ellen időszámítási szempontból felhozott ellenvetéseket követik mások, fontosabbak, állítólag történeti tényeken alapulók. Felhozzák a thébai papok hagyományát, mely szerint az egyiptomi királyság tizennyolczezer éves volua, és idézik az uralkodó családok még ma is fönlevő névsorát.

Plutarch, akit senki sem fog *kereszténységről* gyanusítani, vesz magának fáradságot helyettünk megfelelni; „Tudnunk kell, — így szól az egyiptomiakról irván — hogy náluk az év négy, sőt némely szerzők szerint, kezdetben csak egy hónapból állott, s az is hold-hónap volt. Miután tehát egyetlenegy hónapból egy egész évet csináltak, könnyea megérthető, mért tünik föl oly végtelen hosszúnak azon idő, melyre eredetöket visszaviszik, s habár nem rég óta lakják ez országot, ugy akarnak szerepelni, mint a föld legrégebb népe.“ Különben Herodot, siciliai Diodor, Justin, Jablonszky és Strabo után tudjuk, hogy az egyiptomiakban oly nagy volt a hiuság, hogy eredetöket az idők kezdetétől számíták s hogy, ugy mondjam, bölcsőjüket a századok függönyei mögé akarák rejteni.

Uralkodók száma tehát legkevésbé sem fog minket zavarba hozni. Köztudomásu dolog, hogy az egyiptomi uralkodó családok más népek egykoru királyaiból vannak összeállitva; különben a keleti nyelvekben ugyanazon szó öt- vagy hatféleképp is olvasható, és a mi tudatlanságunk ugyanazon egy személyből néha öt vagy hat különböző személyiséget csinált.¹⁾ Ugyanaz történt a nevek fordításánál is. Az egyiptomiak *Athot-ját*. Eratosthenes *εκουορνης*-nek fordította, mi görögül *tudományost* jelent, tehát ugyanazt, mit egyiptomi nyelven Athoth. *Athoth*-ból tehát csakhamar két királyt csináltak: *Athoth*-ot és *Hermes*-t vagy *Hermogenes*-t. De Manetho *Athoth*-ja még tovább sokszorozódik. Platonál lesz belőle *Thoth*, s Sanchoniathon szövege bizonyítja, hogy csakugyan ez az eredeti név. A keleti nyelvekben egyike azon betűknek, melyek tetszés szerint elszakíthatók, vagy oda csatolhatók bármely szóhoz. Így József történész *Apachnas*-sal fordítja ugyanazon ember nevét, kit Africanus *Pachnas*-nak hí. Ime tehát: *Thoth*, *Athoth*, *Hermes* vagy *Hermogenes*, vagy *Merkur*, öt híres ember, kik állítólag kétszázadnyi időközön osztazkodnak, pedig ez öt király tulajdonképpen csak egy volt, ki Egyiptomban uralkodott és hatvan évnél tovább nem élt.²⁾

¹⁾ Ezer példa közül csak egyet említünk föl. Ezen monogram *Fo-hi*, chinai istenség, tökéletesen ugyanaz *Menessel*, az egyiptomi istennel. Különben is eléggé be van bizonyítva, hogy a keleti betűk csak általános jegyei a fogalmaknak, melyeket ki-ki a maga nyelvéen ejt ki, mint pl. mi az arab számokat: az olasz azt mondja *duo-decimo*, ugyanazon számot az angol e szóval fejezi ki *twelve*, a francia *douze* (a magyar *tizenkettő*.)

²⁾ Olyan emberek is, kik különben tudósok lehetnének, vádolták a zsidókat, hogy meghamisították a történeti neveket. Hogyan? hát nem tudnák-e e jó urak, hogy ellenkezőleg a görögök azok, kik minden személy- és helynevet, de főleg a keletieket, kifordították eredeti alakjokból. A görögök e tekintetben, mint sok egyébben is, nagyon hasonlítottak a francziákhoz. Ki hinné, hogy ha Livius ma feltámadna, kénytelen volna Franciaországban *Tite-Live* név alatt ismerni magát? Mi több Tyrus a keletiekénél ma is *Asür*, *Sür*, vagy *Sur* név alatt jó elő.

De végre is, mért fektetnénk mi sulyt bizonyos szóvitákra, mikor elég fölnyitnunk a történelem könyvét, hogy meggyőződést szerezzünk magunknak az emberek újabb eredetéről. Hasztalan esküdnek össze az emberek *koholt* századokkal, melyeknek az idő nem atyja; hasztalan többszörösítik és *íltételezik* a halált, hogy elkölcsönözzék tőle árnyait; mindez nem gyöngíti meg azon tényt, hogy az emberi nem még alig tegnapi. Hisz a nevek, melyeket a mesterségek feltalálói viseltek, oly közönségesen ismertek előttünk, mintha csak valamelyik testvérünk- vagy dédapánké lett volna. *Hypsuranius* építé azon nádkunyhókat, hol az első

Az atheneiek *Tür*-vagy *Tur*-nak ejtik ki, mert azon betű, melyet mi görög *y*-nak szeretünk nevezni, s *i*-nek ejtünk ki, nem más, mint a görög kis *ü* vagy *üpsilon*.

Semmivel sem nehezebb *Darius*-t fölismerni *Assuerus*-ban. Az *A* kezdő-betű, mint fönnebb megjegyeztük, egyike azon betűknek, melyeket majd aláírtak, majd meg elhagytak; marad tehát *Suerus*. De a görög *delta* vagyis nagy *D* hasonlít a zsidó *Szamek*hez vagy nagy *Sz*-hez, az első háromszög ($\triangle$) az utóbbi hosszegyközényű, görbe vonal ($\square$). A *delta* a régi kéziratokon, érmeiken és emlékeken nem mindig volt szögleteinél bezárva. A zsidó *Sz* tehát átalakult a görögöknél *D*-re. Az efféle változás igen gyakori volt a régi időkben.

Ha ez alaki hibákhoz hozzá adjuk a kiejtési hibákat, a valószerűség legnagyobb foka áll előttünk. Tegyük föl, hogy a francia egy angol szájából hallván e szót; *through* (át, keresztül) ki akarná mondani vagy leírni a nélkül, hogy a *th* alakját ismerné, szükségképp *zrut* vagy *dzrut* vagy egyszerűen *trut* írna (vagy pl. a magyar e szót *l'homme* (ember) francziától hallván, bizonyosan *lom*-ot írna. F.) Így van a *számek*-kel, vagyis a zsidó *sz*-szel. E betű hangja a mazoretikus pontok következtében kétes s inkább *D*-felé hajló. A görögöknek, kiknek volt ugyan *th*-jök, mint az angoloknak, de nem volt olyan *sz*-ök, mint a zsidóknak, *Suerus* helyett *Duerust* kelle írniok, és kiejteniök. *Duerusból* aztán könnyen lett *Darius*, annál inkább, mert tudvalegőleg a szónyomozásnál a magánhangzók alig jöhetnek tekintetbe; miután kétségtelen, hogy azok minden népnél tetszés szerint változtak egész a végtelenig. Ha tehát valaki a vallásnak és általános erkölcsiségnek, a nemzetek nyugalmanak és az emberek boldogságának rovására akar szellemdus élczelő lenni, mielőtt e szomorú könnyelműségre adná magát, jó lesz, ha kissé körültekint, nehogy véletlenül azon szerencsétlenség érje, hogy saját tudatlansága miatt önmagát tegye nevetségessé.

ártatlanság lakott. *Usoüs* fedé be először meztelenségét állati bőrrökkel s küzdött meg a haragvó tengerrel egy fatörzs hátán. *Tubalkáin* adta a vasat az emberek kezébe. *Noé* vagy *Bachus* ültette a szőlőt. *Kain* vagy *Triptoléme* görbité meg az ekét. *Agrotés* vagy *Ceres* volt az első arató. A történelem, orvostan, mértan, szép-művészetek, törvények semmivel sem régiebbek, Herodotnak, Hyppokratnak, Thalesnek, Homérnek, Dedalus- és Minosnak köszönjük azokat. Ami a királyok és városok eredetét illeti, a történelem fentartá számunkra Mózes, Plato, Justin és mások által, és mi tudjuk, hogy a különböző kormányformák mikor és mi okból fogadtattak el minden egyes népnél.

Ha valaki mindezek daczára mégis megütköznék Ázsia első városainak nagyszerűsége-, fény- és dicsőségén, utaljuk a keletiek találékony szellemére s rög tön eloszlik e nehézség is. E népek minden időben hatalmas városokat építettek a nélkül, hogy ebből műveltségök- s ennek folytán régiségökre legkisebb következtetést lehetne vonni. Az arab alig hagyta ott égető homokpusztáit, hol boldognak érezte magát, ha csak két-három ölnyi árnyékot talált kecskebőr sátra alatt, és ime csaknem szemünk előtt, egyszerre óriási városokat s oly roppant kiterjedésű székhelyeket emel, mintha a sivatag polgára a pusztaságot akarná körülfoglalni. A művészetekben annyira elmaradt chinaiaknál találjuk a föld legnagyobb városait kertekkel, bástyákkal, palotákkal, tavakkal, vízvezetékekkel, éppen mint a régi Babylonban. Végre, hogy mindent mellőz- zek, mi magunk ¹⁾ nem vagyunk-e szembeszökő példa arra, hogy mily rohamosan művelődnek a nemzetek? Alig tizenkét századdal előbb őseink épp oly barbárok voltak, mint a hottentották, s ma finom izlés-, szép-művészet- és fényezésben fölülmuljuk Görögországot.

A nyelvek általános logikája sem nyújt semmi elfogadható érvet az emberiség magas kora mellett. Az őskeleti nyelvsajátság éppen nem mutat társada-

¹⁾ Francziák. F.

lomban megvénült népekre, sőt ellenkezőleg, inkább a természeti állapothoz nagyon is közel eső embereket árul el. A nyelvukat rendkívül egyszerű: nagyítás, kép, költői alakzatok oly gyakoriak, hogy alig találunk pár szót a metaphysikai fogalmak kifejezésére. A keresztény dogmák theológiáját héberül teljes lehetetlenség volna világosan előadni. ¹⁾ Csak a görögöknél és mai araboknál találkozunk az elvont eszméknek megfelelő helyes kitételekkel. Ki nem tudja, hogy Aristoteles volt az első bölcész, ki a *Kategoriakat* ²⁾ kitalálta, melyekbe minden fogalomnak, bármely osztályu vagy természetü lett legyen is, sorakoznia kellett. ³⁾

Vannak végre, kik vitatják, hogy mielőtt az egyiptomiak azon templomokat emelék, melyeknek szép romjai ránk maradtak, már rég legeltették itt pásztornépek nyájaikat egy más, ismeretlen nemzet által hátrahagyott romok fölött, mi igen nagy időt tétélez föl.

E kérdés helyes eldöntéséhez határozottan kellene tudnunk, hogy tulajdonképpen kik voltak és honnan jöttek e pásztornépek. Bruce, ki Ethiopiát tanulmányozta, innen származtatja őket. De az ethiopok oly kevéssé voltak képesek távol gyarmatokat állítani, hogy ők maguk is e korszakban újon települt nép valának. *Aethiopes*, — mondja Özséb — *ab Indo*

¹⁾ Miről meggyőződhetünk, ha a syr nyelven irt szent atyákat pl. Efrem, odesszai szerpapot olvassuk.

²⁾ Kategóriák vagy főfogalmak a kevetkezők : állag, mennyiség, minőség, viszony, tér, idő, helyzet, birtok, hatás, szenvedés. F.

³⁾ Ha bizonyos nyelv teljes kifejlésére oly hosszú idő kívántatik, miként magyarázható meg a kanadai vadak finom, bonyolult dialektusa? A huronni nyelv igéinek éppen annyi hajlítása van, mint a görög igéknek; van jelzőbetűjök, bővítés stb. van három módjuk, bárom nemök, három számuk és még azon fölül a keleti nyelveknél szokásos betűáthelyezés is. De ami legcsodálatosabb, ugy egyes, mint többes számban van egy negyedik személyes névmásuk is, mely a második és harmadik közt foglal helyet. Nem ismerünk az élő és holt nyelvek között egyet sem, mely hozzá hasonló szépséggel bírna.

flumine consurgentes juxta Aegyptum conserunt. Manetho, hatodik dynastiájában, a pásztorokat *Φοινίκης ξένοι*, *phoeniciibetieknek*, *idegeneknek* nevezi. Özséb Egyiptomban történt letelepülésüket Aménophis uralkodása idejére teszi; miből következik 1-ör, hogy Egyiptom ez időtájt éppen nem volt barbár, mert az egyiptomi Inachus ekkor vitte át a fölvilágosodást Görögországba; 2-ör, hogy Egyiptom nem volt romokkal borítva, mert Thébe már állott és Amenophis atya volt azon Sesostrisnak, ki Egyiptomot dicsőségének fénypontjára emelte. József történész szerint Thetmosis kényszeríté a pásztorokat a Nil folyam partjainak végleges elhagyására. ¹⁾

Hát még minő új érveket nem hoztak volna föl a sz. Irás ellen, ha ismerik azon történeti csodát, mely, mint, fájdalom! az emberi nem összes történelme, szintén a romok közé tartozik. Néhány éve, hogy Észak-Amerikában rendkívüli emlékeket fődöztek fel, melyek több mint husz mértföldnyi vonalban húzódnak a Muskingum, Miani, Wabache, Ohio, de leginkább a Scioto partjain. Mélyen a földbe sülyedt bástyák, sánczokkal, vártérrel, hold-, félhold- és kúpalaku üregekkel, melyek sirbolt gyanánt használtattak. Kutatták, bár hasztalan, hogy minő nép volt az, mely hasonló nyomokat hagyott maga után. Az ember a mult és jövő, mint két örvény közt emelkedő sziklatetőn, függ a jelen magaslatán; mögötte és előtte minden sötét; kutató szemei alig vehetnek ki egy-egy rémalakot, mely az ismeretlen mélységek aljáról fölemelkedvén, pillanatra a felszinen lebeg, hogy ismét örökre elmerüljön.

¹⁾ Különben e népek betörése Egyiptomba, ugy mint a prófán szerzők előadják, megmagyarázza nekünk a Genesis Jákob és fiaira vonatkozó ezen helyét: „*Ut habitare possitis in terra Gesen, quia detestantur Aegyptii omnes pastores ovium.*“

Innen fejthető meg azon Fárao görög neve, ki alatt Izrael Egyiptomba költözött, és azon második Fáraóé, kinek uralkodása alatt kimenekült. A sz. Irás távol attól, hogy ellenkezésbe jőne a történelemmel, igen gyakran megvilágítja azt.

Ha ez amerikai romok fölötti nézetek, kibővítve ős-világi álmokképek- és atlantisi agyrémekkel, talán egy műveltségben előhaladt népre következtetnének, mely egykor békében barázdálgatá azon téreket, hol ma az irokez medvére vadász, valjon e polgárosult népnek hosszabb időre volt-e szüksége, hogy végzetét befejezze, mint Cyrus, Sándor és Césár birodalmúak? Szerencsés a nép, melynek neve nem maradt fen a történelemben, s örökségén csak erdei őzek és égi madarak osztakoznak. Legalább senki nem fogja e vadonban megtagadni a Teremtőt és mérleggel kezében tanulmányozni a halottak porait, hogy bebizonyítsa az emberi törzs örökkévalóságát!

Én, magánkedvelő természet-barát s egyszerű hitvallója az Istenségnek, ültem e romok fölött. Mint vándor, hirnév és dicsőség nélkül, beszélgettem-e, miként magam, oly ismeretlen emlékekkel. Lelkem mélyén összeolvadtak a vadon révedező árnyképei az emberek zavart emlékeivel. Az éj félig futá meg pályáját, minden néma volt körülöm: a hold, fák és a sirok. Csak hosszú időközökben hallatszott egy-egy óriási csapás, midőn az idő fejszéje a rengeteg mélyén valamelyik ős-fát földre teríté: minden így bukik, minden így semmisül meg!

Nem hisszük, hogy komolyan kellene szólnunk a *négy jogue*-ról, vagy indiai időszakról, melyek közül az első hárommillió-kétszázézer, a második egy millió, a harmadik egymillió hatszázézer évig tartott, és a negyedik vagy jelen kor, mely négyszázézer évig fog tartani.

Ha e sokszoros időszámítási, monda- és történeti nehézségekhez hozzáadjuk a történész s általa kegyelt hősök szenvedélyei-, előítéletei-, rokon vagy ellenszenvéből származott tévedéseket; ha felszámítjuk a másolók s egyéb idő- és helyviszonyi hibákat: be kell valtanunk, hogy a történelem által bolygónk magas kora mellett felhozott érvek épp oly kevésbé kielégítőek, mint hiábavalók. Valóban nem lehet tagadni, hogy fo-

nák dolog a világ örökkévalóságának bebizonyítására az ember életet venni alapul. Mit, tehát a pillanat árnyának gyors röpülése bizonyítaná a dolgok állandóságát! Romok fölé állva beszélnek nekünk társadalomról, melynek sem kezdete, sem vége nincsen! Oly sok idő kell-e ahhoz, hogy sok rom halmozódjék egymásra! Mily vén volna a világ, ha éveit romjai szerint számítanák!

III. FEJEZET.

C s i l l a g á s z a t.

Nem mulasztották el az ég történelmében is kutatni érvek után, melyek a világ régisége mellett s a sz. Írás ellen bizonyítanak. Tehát *az egek, melyek minden embernek beszélnek az Isten dicsőségét s melyek nyelvét minden nemzet megérté, semmit sem mondanak a hitetleneknek?* Szerencsére azonban nem a csillagok némák, hanem az istentagadók süketek!

A csillagászat eredetét a pásztoroknak köszöni. Az új teremtés gazdag pusztáiban az első halandókat enyelgő családok és gondtalanul játszadozó nyájaik vévők körül. Boldogok egész lényökben, mert hiábavaló óvatosság még nem zavará meg nyugalmukat. Az őszi madarak költözésében ők nem látták az év hanyatlását, s a falevél hullása csak a dér visszatértére figyelmezteté őket. Ha a közeli halmok minden diszöket feláldozták már nyájaik jóléteért, bőrrrel fődött szekeikre ültek. s fiaikkal és nejeikkel elindultak a rengetegbe valamely ismeretlen folyam keresésére, melynek partján üdítő árny és a magány kellemé oly hívólag édesgették a szives maradásra.

De iránytüre volt szükség, hogy tájékozzák magokat az úttalan erdőkben és szeszélyes kanyarulatu folyamok mentén: mi volt természetesebb, minthogy a csillagokra birták magokat. Ezek törvényhozók és kalauzok gyanánt szabályozák a juhok nyírését és a távoli vándorlásokat egyaránt. Minden családnak meg

volt a maga csillagzata, minden nyáj élén egy-egy csillag ment. Minél jobban átadák magukat a pásztrok e tanulmánynak, annál több új törvényt fődöztek fel. Ez időtájt tetszett Istennek a kunyhók lakói előtt leleplezni a nap pályáját, s a monda beszéli, hogy Apollo leszállott a pásztorokhoz.

Apró téгла-oszlopok szolgáltak e csillagászati észleletek fentartására. Soha kezdetleges történelemnek nagyobb országa nem volt. Ugyanazon eszközzel mellyel furulyáját faragta, ugyanazon oltár lábainál, hol elsősülött gödölyéjét feláldozta, véste a pásztor a sziklafalba halhatatlan felfödözéseit. De egyébként is megörökíté ő csillagászati tanulmányait. Kicserélte évkönyveit az égboltozattal, s míg a csillagok történetét nyája között jegyezgeté, addig nyájának történetét a csillagok közé irta. A nap, vándorutján, mindig a pásztortanyákon pihent le; a bika bögésével a nap Atyjának távozását jelenté, és a kos már kora reggel várta, hogy őt ura nevében üdvözölje. Az égen vannak szüzek, gyermekek, buzakalász, szerszámok, bárányok egész a juhász kutyájáig; az egész égboltozat az emberek pásztora által lakott nagy kuriává lett.

E szép napok már rég letűntek s csak homályos emlékei maradtak fen az aranykor meséiben, hol összevegyülve találjuk a nyajak uralkodását a csillagokéval. India ma is pásztor és csillagász, mint volt Egyptom valaha. Azonban a romlottsággal létrejött a birtok, a birtokkal a méregetés: második kora a csillagászatnak. De minő csodálatos végzet, hogy ismét a legegyszerűbb nép jut az égi rendszer leghelyesebb ismeretének birtokába: a Ganges pásztorai nem estek oly vastag tévedésbe e téreu, mint Athén tudósai; azt mondaná az ember, hogy a csillagászat muzsája bizonyos titkos lajlamot őrzött meg első kedvesei, a pásztorok iránt.

A római birodalom bukását megelőző és követő hosszú hányattatások alatt, a tudományok egyedüli menhelye ugyanazon egyház szentélye volt, melyet ma

azok oly hálátlanul megfertőztetnek. Összegyűjtve a zárdák csendében őriztettek, s életüket ugyanazon magánykedvelő férfiaknak köszönik, kikre most oly kicsinylő megvetéssel tekintenek. Egy Bacon szerzetes, egy Albert püspök, egy Cuza bibornok támaszták fel álmaikból Eudox, Timocharis, Hipparch és Ptolemeus szellemét. Pártfogolva a pápák-, majd ezek példájára, a királyoktól, végre kirepültek e szent helyekről, hol eddig a vallás anyai szárnyai melengeték. A csillagászat mindenütt virágzásnak indult: XIII. Gelgely átalakítja a naptárt; Kopernik felfödözi a világrendszert; Tycho-Brahe csillagdájának magaslatából felkölti Babylon hajdani észlelőinek emlékét; Kepler meghatározza a bolygók pályájának alakját. De Isten ismét megszegyeníté az ember kevélységét, az ártatlanság játékainak tartván fen. mit megtagadott a bölcsészet kutatásaitól: gyermekek találják fel a távcsövet. Galilei tökéletesíti az új műszert; a végtelenség utjai egyszerre megrövidülnek; az ember szelleme áthidalja az ég és föld közötti űrt, és a csillagok alászállanak, hogy magukat megméressék.

Ennyi felfödözés csak újabb-, nagyobbak előhírnöke volt, és az ember már annyira megközelíté a természet szentélyét, hogy még egy lépés, és a századok folytán hasztalan kutatott titkok függönye mögé tekint. Csak alkalmas módszerre volt már szükség, melynek segélyével a szellem leemelje magáról azon óriási számokat, melyek súlya alatt eddig görnyedezett. Ekkor előállott Descartes (Cartesius) és egy mérész gondolattal átvitte földünk fizikai törvényeit a nagy mindenségre, s lángelméje egyik ihletett pillanatában oly műtéttel, melyhez hasonlót alig mutat fel a történelem, kényszeríté az algebrát egyesülni a mértannal, mint egyesül a szó a gondolattal. Newtonnak csak föl kelle dolgoznia az anyagot mit a századok szorgalma számára felhalmozott; de ő több volt egyszerű munkásnál: a különböző tervek közül, melyek alapján a világ nagy épülete fölemelhető vala, művé-

szi tapintattal talán éppen magát az Isten tervét választá ki. A szellem megérté a rendszert, mit a szem csodált, s az arany mérleg, melyet Homér és a sz. Irás a legfőbb Biró kezébe adtak, újra neki lőn visszaadva; az üstökös nem megy többé szeszélye szerint; bolygó bolygót von maga után a végtelenségen keresztül; a tenger birodalma két hatalmas hajó uralma alá kerül, melyek iránytalan felületén millió mérföldnyi utat hasítanak; a naptól az utolsó parányig minden csodálatos egyensúlyba jó: az egész természetben csak az emberi szív nem találta föl elensúlyát.

Ki hitte volna? e pillanat, melyben a Gondviselés nagyságának és bölcseségének annyi világos jelei jöttek napfényre, e pillanat — mondom — még sűrűbb homályt borított az ember szemeire. Nem mintha e halhatatlan férfiak: Kopernik, Tycho-Brahé, Kepler, Leibnitz, Newton, istentagadók lettek volna, hanem mivel utódaik, egy megfoghatatlan végzet következtében, észrevevén néhány alapelemet, melyek fölé a nagy Értelmiség a világ épületét emelé, azt képzelték, hogy sikerült Istent lombikjaikba és látcsöveikbe zárniok. + Ha az ember tanuja volt a forradalom napjainak; ha meggondolja, hogy csaknem összes szerencsétlenségünk okozója a tudvány hiúsága, nem jó-c kísértetbe azt hinni, hogy az emberi nem ismét azon ponton áll, hogy elveszszzen, mert másodsor nyujtá ki kezét a tudás fájának gyümölcse után. És ez megint eszünkbe juttatja az eredeti bünt: *a tudósok százada mindig legközelebb áll a romlottság századához!*

Nekünk ugy tetszik, hogy legalább is nagyon szerencsétlen lehet a csillagász, ki éjeken át olvasott a csillagokban anélkül, hogy azok közt Isten nevét fölismerte volna. Tehát e sok változatu alakok, ez egymástól annyira különböző *írásjegyek* nagy választéka között nem volna-e elég *betű* az Isten nevének kifejezésére? Az Istenség nagy problémája nem volna-e megfejtve az égi testek titokszerű számműveleteiben?

Egy oly kifejtett, oly világos algebra nem volna-e képes a nagy *Ismertlent* feltalálni?!

Az első csillagászati ellenvetés, mit Mózes rendszere ellen felhoznak, a naprendszer összeállítására vonatkozik: „Hát annyira új volna a világ! — így kiáltanak fel. Hisz maga a naprendszer megismerése több millió évet tételenz föl!

Kétségtelen, hogy a csillagászat egyike azon tudományoknak, melyeket az emberek legelőször műveltek. Bailly azt mondja, hogy a pátriárák már Noé előtt ismerték a hatszáz éves időkört, s az évet 360 nappal, öt órával ötvenegy perc- és harminczhat másodpercczel számíták, végre, hogy a teremtés hat napját a bolygó-rendszer alapján nevezék el. Ha tehát az első néptörzsek ennyire jártasak voltak az ég történelmében, nem valószínű-e, hogy a vizözöntől lefolyt idő több mint elég volt arra, hogy nekünk oly kifejtett csillagászati rendszert adjon, minő a mai. Különböztetetlen lehetetlen csak hozzávetőleg is meghatározni, hogy mennyi idő szükséges bizonyos tudományág teljes kifejlődésére. Koperniktól Newtonig, tehát nem egészen egy század alatt, a csillagászat nagyobb előhaladást mutat, mint a megelőző háromezer évben. A tudományok oly vidékhez hasonlíthatók, melyen síkságok és hegyek váltakoznak; az előbbieken nagy léptekkel halad az utas, de amint ez utóbbiakhoz ért, végtelen sok idejébe kerül csak az ösvények feltalálása, hát még a csúcsok megmászása, honnan ismét egy másik síkságra kell alászállnia. Nem szabad tehát azt következtetnünk, hogy mivel a csillagászat középkora négyezer évig tartott, milliárd századokra volt szükség mig bölcsőjéből kiemelkedék: ez homlokegyenest ellenkezne a történelemmel s az emberi szellem természetével.

A másik ellenvetést a népek, nevezet szerint Chaldea és India népeinek csillagászati észleleteire alapított történelmi korszakok támasztják Mózes ellen.

Ami Chaldeát illeti, tudjuk, hogy az ő 720.000 évök, melyekkel annyira kérkednek, 1903-ra szállítható le.

Az indusok észleleteire nézve meg kell jegyeznünk, hogy a melyek biztos tényeken alapulnak, nem mennek föllebb 3102 évnél a mi időszámításunk előtt. Igaz, hogy ez még mindig elég tekintélyes szám, de legalább ismert határok közt marad.

E korszakkal veszi kezdetét a negyedik *jogue* vagy indiai időkor. Bailly elhagyva az elhagyandókat, a három első időkort egyesíti e negyedikkel s bebizonyítja, hogy a brahminok összes időszámítása körülbelül hetven századnyi időközt ölel fel, s tökéletesen összevág a Septuaginta chronológiájával. Kézzelfoghatólag kimutatja, hogy az egyiptomi, chalde, chinai, perzsa, indus könyvek bámulatosan megegyeznek a mi sz. iratainkkal. Mi annál szivesebben hivatkozunk Baillyra, mert ő ugyanazon elveknek lett áldozata, melyeket mi megtámadunk. Midőn e szerencsétlen ember *Hypatia*-ra egy Alexandriában legyilkolt csillagásznőre, vonatkozólag azt a megjegyzést tevén, hogy *a mai kor legalább megkiméli az életet, ha megöli is a hirnevét*, bizonyosan nem gyanítja, hogy önmaga lesz saját állításának szájalomra méltó czáfolata: hogy rajta *Hypatia* története ismétlődni fog.

Különben e kevés kivétellel csaknem minden néppel közös, nagyítási hajlam, mely szerint a századok és nemzedékek számát a végtelenig szeretik emelni, az emberi szívnek természetes gyöngéjében találja megfejtését. Az emberek ugyanis halhatatlan életet érezvén magokban, kimondhatatlanul szégyenlik létök perczeni tartamát; azt hiszik, hogy sirokat sirokra halmozván, eltemetik természetök fő hibáját: *rövid ideig tartani*; életéveik parányi száma mellé nullákat csatolva, azt hiszik, hogy kijő a *végtelen*: az örökkévalóság. Pedig önmagokat csalják meg; elárulják éppen azt, mit titkolni akarnak; mert minél magasabb sirpiramist emelnek, annál törpébbnek fog látszani a fölébe helyezett élő szobor, és még sokkal parányibbnak tűnik föl az élet, ha a halál óriási réme emeli karjai közé.

IV. FEJEZET.

Természettan. Vizözön.

Miután tehát a csillagászat elégtelennek bizonyult a szent irási időszámítás lerombolására, ¹⁾ a természettant küldék új rohamra. Némelyek beszélnek korszakokról, melyek alatt az egész világ újjá-alakult; mások tagadják a földünkön végbement nagy katasztróhákat, minő pl. az egyetemes vizözön; azt mondják: „Az eső semmi egyéb, mint a tenger kigőzölgése: már pedig, ha a világ minden tengere elpárologna, mégsem volna képes annyi esőt előállítani, hogy a szárazat oly magasságu vízzel borítsa el, minőről a sz. iratok beszélnek.“ Erre egyszerüen azt felelhetnök, hogy így okoskodni annyi, mint megtagadni a fölvilágosodást, melylyel ma oly nagy zajt ütnek: mert a vegytan jelen fejlődésében már azt tanítja, hogy a lég vízzé változtatható; tehát minő borzasztó vizözön! De mi szivesen lemondunk a tudományoktól kölcsönzött védveközl. melyek mindenről számot adnak az észnek, de érintetlenül hagyják a szívet. Mi csupán azt jegyezzük meg: arra, hogy a föld száraz része viz alá kerüljön, elég ha az Oceán kilép medréből, maga után vonva az örvények ismeretlen vizeit Különben, elbizakodott emberek! *ki hatolt be közületek a jégeső táraiba?* ¹⁾ vagy ki ismeri, mit rejtenek a mélységek, honnan Isten, bosszuja nagy napján, földidzte a halált? De bármint legyen is, akár fölemelvén Isten a tengerek medenczéjét, kiönté a felzajlott Oceánt föl-

---

¹⁾ Mosolyognak Jozsue fölött, ki a napnak azt parancsolta hogy álljon meg Nem érezzük magunkat hivatva századunkat arra tanítani, *hogy a napközpont ugyan, de nem mozdulatlan.* Némelyek azzal védték Jozsuet, hogy a köznép nyelvén beszélt; mi épp oly ügyetlenség, mintha azt mondták volna, hogy Newton műszavait használta. Ha valaki egy órát meg akar állítani, bizonyosan nem a legkisebb, hanem a nagy, kormánykereket akasztja meg, s rögtön megszűnik az egész gépezet mozgása.

²⁾ Jób XXXVIII. 22.

dünk fölé, akár leterelvén a napot utjáról, megparancsolá, hogy vészjósló jel gyanánt a sarkoknál emelkedjék föl, — egy bizonyos, hogy borzasztó vizözön dult a föld fölött. Ekkor az emberi nem közel volt a végmegsemmisüléshez; elhalt minden panasz a nemzetek ajkain, megszűnt minden forradalom. Király, nép, ellenséges seregek fölfüggeszték vérszomjas gyűlöletüket, s a halál ijedelmétől gyötrötten egymás karjaiba dőltek. A templomok megteltek a könyörgők ezreivel kik talán egész életükön át tagadák Istent; de Isten is megtagadá őket a szorongattatás e percében, — és csakhamar hallatszott, hogy a nagy Óceán a templomok küszöbe előtt áll! Hasztalan menekültek az anyák gyermekeikkel a hegyek ormaira; hasztalan keresett a szerető menhelyet kedvese számára a barlangban, mely boldogságuk tanuja és nyughelye volt; hasztalan viaskodtak a jó barátok megrémült medvékkel egy tölgytető birásaért; még a madár is a folyton emelkedő hullámoktól ágról ágra üzelve, hasztalan fásasztá ki szárnyait a medrét vesztett vizek beláthatatlan pusztasága fölött. A nap, mely ólomszín felhőkön át csak a halálnak világított, kiaszott violaszín alakjával úgy tünt föl, mintha az egek vizeibe fuladt óriási hulla volna; a tűzhányók gomolygó füstfelhőket okádva kialudtak, s a négy elem egyike, a tűz, elveszett a világossággal együtt.

Ekkor félelmetes sötétség borult a földre, melyből koronkint szívzaggató jajkiáltás tört fel. A nedves éj közepett a még élő lények maradványai: tigris és bárány, sas és galamb hüllő és rovar, ember és aszszony együtt kúsztak a föld legmagasabb sziklatetőjére; az Óceán oda is követé őket, s fölemelvén köröttük fenyegető hullámain, a száraz utolsó pontja is eltűnt a viharos pusztaság sötét méhében.

Isten, bosszujának mértéke betelvén, megparancsolá a tengereknek, hogy térjenek vissza örvényeikbe, de haragjának örök nyomait akará hagyni a föld kérgében: az indiai elefánt maradványai Sziberia tájain

rakódtak le: a magelláni kagylók a francziaországi kőbányákban temetkeztek el; az Alpok, Taurus és Kordilerák csúcsain egész rétegek képződtek tengeri állattestekből: sőt magok e hegységek is emlékek, melyeket Isten a gonoszok fölött való győzelme jeléül emelt a három világrészben, hasonlóan egy királyhoz, ki diadalivet állít a csatamezőn, hol ellenségeit megsemmisítette.

Isten nem elégedett meg leviharzott haragjának ez általános jelvényeivel. Tudván, mily könnyen feledi az ember az átélt csapások napjait, megsokasítja a természetben büntetésének emléké. Azóta a nap viradatkor a tengerből lép ki, s este az Oceán keblén hajtja nyugalomra fejét; mintha naponként kialudnék fénye, mint a vizözön idejében. A felhők gyakran utánozzák a feltorlódó hullámokat, fehérlő szirteket vagy homok hegyeket. A sziklák zuhatagokat öntenek, s néha úgy tetszik, mintha a hold fénye s az estszürkület fehéres gőze vizlepelt borítanának a pihenni készülő föld fölé: ¹⁾ a legszárazabb helyeken fák nőnek,

---

¹⁾ A Biblia azt tanítja, hogy a vizözön emlékeül Isten a szivárványt rendelé. Mi e kitéltet úgy értjük, hogy a szivárvány a legszembeszökőbb s a kevésbé gondolkodó emberek figyelmét is felkeltő emlékjel, mi nem zárja ki, hogy a figyelmes észlelő a természet egyéb jelenein is föl ne ismerje a nagy katastrópha nyomait, vagy legalább a meglepő hasonlat által eszébe ne ütődjék ama borzasztó, minden nép hagyományában fentartott büntetés.

Pár év előtt elvesztett egészségemet a Kárpátok fenyvesei és forrásai-között remélvén visszaszerezni, néhány hetet a Tátra tövében töltöttem. Egy szép augusztusi reggel szokatlan látvány vonta magára figyelmünket. Mig ugyanis az alig 3400 lábnyi magasban fekvő fürdőhelyiséget a fölkelő nap sugarai aranyozzák meg, addig az alattunk elterülő több mértföldnyi síkság egy beláthatatlan tenger képét tünteté élénk. Sokáig gyönyörködénk a felhő-oceánban, mely még a távoli 6,000 láb magas Királyhegyet is elborítja. Ugy tetszett, mintha a vizözön volna lábaink alatt, s kis társaságunk azon kevés halandó, kik a mindig növekedő ár elől a Kárpátokra menekültek. A nap heve lassankint megritkítván a felső réteget, néhány felhőtömeg fölemelkedett. Még pár percz . . . s a menekülők kis csoportja fölött összecaptak a hullámok. F.

melyek nehézkes ágaiat bágyadtan hajtják meg a föld felé, mintha éppen a hullámokból emelkedtek volna ki; a tenger rendeletet kapott, hogy ágyából naponkint kétszer emelkedjék ki és borítsa el a partokat; a barlangok ma is süket moraj- és halál sóhajoktól vizszhangzanak: a fatetők hullámozó tengerhez hasonlítanak, s gyakran úgy tetszik, mintha a rengeteg mélyén az Óceán ott feledett moraja ütné meg füleinket.

V. FEJEZET.

A föld ifjúsága és vénsége.

Az utolsó ellenvetéshez jutottunk, mit földünk újabb eredete ellen támasztanak. Azt mondják: „A föld egy vén dajka, melynek előhaladt korát mutatja minden. Vizsgáljátok repedéseit, márványait, gránitjait, láváit, és a gyűrűkben, ágakban, vagy rétegekben olvashatók roppant számú éveit, éppen mint a kigyóéé csörgéjében, a lóéé fogaiban, a szarvaséé agancsaiban.“

E nehézség százszor meg volt már oldva e feleletben: „Istennek a világot a régiség és befejezettség mindazon jeleivel kelle teremtenie és teremtette is valóban, melyeket ma rajta észlelhetünk.“

S csakugyan több mint valószínű, hogy a természet szerzője mindjárt kezdetben ültetett ős-erdőket és fiatal irtványokat, hogy az állatok közül némelyek a teljes kor fejlettsége-, mások a gyermekség kellemeivel ékitve láttak napvilágot. Midőn a tölgyek izmos gyökereiket a föld méhébe ereszték, ugyanakkor már koronáikon ringaták a hollók régi fészket s a galambok fiatal ivadékát. A rovar, mint hernyó, gubó és lepke, tova mászott a fűben a falevéltre raká petéit és himbálózott a levegőben. A méh, habár még csak egy napot élt, már a virágok minden nemzedékéből gyűjté nektárát. Hinnünk kell, hogy a juh nem született báránya, a pacsirta kicsinyei nélkül; hogy a csermelymenti bokrok, első daluktól elbájolt csalogá-

nyokat rejtegetvén, ugyanakkor már azok első gyönyörének gyöngé reményeit melengeték.

Ha a világ nem lett volna egyszerre fiatal és vén, a nagyság, komolyság és erkölcs ismeretlenek volnának a földön, mert ezek szükségképpen a régi dolgokhoz fűződnek. A természet remek képei elvesztették volna nagyszerűségöket. Rombadőlt sziklafalak nem függtek volna a mélység fölött lenyuló folyondáraikkal. A változatosságuk diszétől megfosztott erdők nem nyujthatták volna azon regényesen bizarr képet, mit a törzseikre visszahajlott fák s a folyamok habjaiban fürdő lomboktól nyernek. Az ihletett gondolatok, a tiszteletet parancsoló moraj, bűvös hangok, a rengeteg mélyen ülő szent borzalom eltűntek volna azon barlangokkal, hol menhelyet találtak; s az ég és föld nagy épülete, megfosztatván óriási tölgyoszlopaitól, melyeken boltívei nyugosznak, kietlen, rideg magánynyá lesz vala, hol a szem nem talál egyetlen nyugponton. Sőt nem kétkedünk, hogy midőn az Oceán első hullámai a partokon túlsaptak, már viharrongált szirteket, kagylódarabokkal hintett zátonyokat és kopasz hegyfokokat nyaldostak, melyek a száraz felől siető folyamok vizeit védék a tenger haragja ellen.

Ezen eredeti vénség nélkül nem lett volna az isteni műben sem disz, sem fönség, és a természet a maga ártatlanságában kevésbé szép leendett, mint ma elkorcsosult állapotában. A növények, állatok és elemek izetlen gyermekora vette volna körül a minden költőiségéből kivetkőzött földet. De Isten nem volt oly ügyetlen rendezője az Éden ligeteinek mint a hitetlenek szeretnék. Maga az ember-király 30 évesnek született, hogy fönséges alakja megfelelő legyen új birodalma antik nagyságának; társa kétségkívül tizenhat tavaszt számlált. habár még alig élt egy perczet, hogy őszhangzatban legyen a virágokkal, madarakkal, ártatlansággal, szerelemmel, szóval a mindenség fiatalabb részével.

ÖTÖDIK KÖNYV.

ISTEN LÉTE A TERMÉSZET CSODASZERŰSÉGEI ÁLTAL BIZONYÍTVÁ.

I. FEJEZET.

Ezen könyv tárgya.

Hátra van még a keresztény tan egyik alapágazatának: *a jövő élet jutalmának, va sly büntetésének vizsgálata*. De mielőtt a nagy horderejű igazság tárgyalásába ereszkednénk, beszélnünk kell a vallások nagy épületét fentartó két főoszlopról t. i. *Isten létéről és a lélek halhatatlanságáról*.

Különben e fontos tanulmányra maga fölvetett tárgyunk természetes fejleménye utal; mert csak úgy juthatunk a mennyei hajlékokba, ha követtük a hitet, mely e földet elhagyván, égbe emelkedik. Kitűzött célunkhoz hiven, kerülni fogjuk az Isten léte és lélek halhatatlanságára vonatkozó elvont eszméket, s kizárólag költészeti és szív-érvekre hivatkozunk, vagyis a természet csodaszerűségeire és a közerkölcsi érzelemre. Az ó-korban Plato és Cicero, újabban Clarke és Leibnitz metaphysikai, sőt csaknem mértani bizonyossággal kimutatták az Isten létét; minden század lángelméi elfogadták e vigasztaló dogmát. Ha néhány állbölcset elveti, szavazatuk nélkül Isten bátran ellehet. Csak a halálnak, melyre az istentagadók hivatkoznak, van szüksége arra, hogy jogai mellett irjanak, mert önmagában semmivel sem bír, amivel megtudná győzni

az embereket. Hagyjuk tehát neki a maga szánandó hiveit, kik különben egymást sem képesek megérteni. Jellemző, hogy míg a Gondviselésben hívők tanuk alapelveiben megegyeznek, addig azok, kik a teremtet megtagadják, nem szűnnek meg az ő *semmijök* alapja fölött vitatkozni: előttük örvény tátong, melynek betömésére elég volna az alapkő, de éppen ez az, mit annyi idő óta hasztalan keresnek. Mi több, minden tévelyben, természeténél fogva, van valami hiba, s ez az oka, hogy ha a tévely nem tőlünk származik, folyton gunyol és fellázad ellenünk: innen az istentagadók végtelen vitatkozása.

II. FFJETET.

A mindenség egyetemes áttekintése.

Van Isten: őt áldják a völgy virágai és a hegy czédrusai; a rovar az ő dicséretét dongja, az elefánt napkeltén őt üdvözli; lombok közt a madár őt énekli; a villám hatalmát, az Oceán mérhetetlenségét hirdetik: egyedül az ember mondja: „Nincs Isten.“

Tehát soha nem emel-e balsorsban szemeit az égre, vagy jólétben nem szegzé-e tekintetét a földre? Oly távol áll-e tőle a természet, hogy nem képes azt szemlélni, vagy azt hiszi, hogy az csak a véletlen eredménye? De minő véletlen kényszeríthetett volna egy rendezetlen, háborgó tömeget arra, hogy ily tökéletes rendbe sorakozzék?

Mondják, hogy az ember Isten kijelentett gondolata, hogy a világ az ő érzékített képzelete. Hagyján! De egy hibát követtek el, kik a természet szépségét egy fensőbb Értelmiség bizonyítékául elfogadták: meg kellett volna jelölniök bizonyos részleteket, melyek a csodálatos egész képét sokkal nagyszerűbbnek tüntetik föl, minő: a mozgás és nyugalom, a sötétség és világosság, az évszakok, a csillagok járása, melyek a világ díszítményének változatosságot adnak, s mégis csak látszólag változnak, tulajdonképpen pedig állandóak.

Ugyanazon jelenet, mely előttünk elmosódik, már egy más népnél tünt föl; nem a látvány, a néző közönség változik. Így tudott Isten művébe *öltetlen és fejlődő állandóságot* önteni; az az *idő*, ez a *kiterjedésben* van; az által a világegyetem kelleme. egy, végtelen és ugyanaz; ez által többféle, véges, megújuló; egyik nélkül nem volna a teremtésben nagyszerűség, a másik nélkül untató volna az egyhangúság.

Itt egy egészen új szempontból tekintjük az időt; legparányibb része is egy *teljes egészsze* lesz, mely mindent magában foglal, s melyben a féreg halálától a világ születéséig, minden változik: minden pillanat magában véve egy kis örökkévalóság. Képzeljük a természet legszebb részét egy pillanatban, egy nagy képben csoportosítva; tegyük föl, hogy egyszerre látjuk a nap minden óráját, az év minden szakát, egy tavaszi és egy őszi regget, egy csillagos és borus éjt, virágokkal zománczozott réteket, dérpusztította erdőket és aránykalászokat rengető mezőket: ekkor birnánk valódi fogalommal azon látványról. mit a világ nyujthat. Mig mi a nyugati boltozaton alászálló napot csodáljuk, egy más szemlélő ugyanakkor a hajnali tájakon látja fölemelkedni. Minő megfoghatatlan bűvölet üzi velünk játékát, hogy ugyanazon vén csillag, mely kimerülve, az est porától kigyuladt arczezal, tikkadtan hajtja nyugalomra fejét, ugyanazon pillanatban mint ifju ébred, arcán szemérempirral, harmattól nedvesen, a szürkület fehér pongyolájába burkolva? Minden órában kél, delel és nyugszik a nap; vagy inkább érzékeink csalnak, mert tulajdonképpen nincs kelet, sem dél, sem nyugat, minden egy mozdulatlan pontra vihető vissza, honnan a nap fáklyája egyszerre háromféle világot lövel ugyanazon egy anyagból. E hármass fény talán a legszebb, mit csak a természet nyujthat, mert mig egy részről fogalmat ad Isten örök fönségéről és mindenható-ágáról, egyszersmind jelképe a dicsőséges sz. Háromságnak.

Ugyan meggondolták-e ellenfeleink, minő látvány

volna az, ha a természet pusztán az anyag mozgására volna hagyatva? A felhők a nehézség törvényének engedvén, függélyesen esnének le a földre, vagy piramis alakban emelkednének a légbe, minek következtében a körlég a lélekzési szervre nézve majd nagyon sűrű, majd nagyon ritka volna. A hold, hozzánk vagy igen közel, vagy igen távol esvén, majd láthatatlan lenne, majd véres, tátongó sebekkel borított arcot mutatna, majd meg elsötítené szemeink előtt az égboltozatot: mintegy örülettől megszállott, fogyatkozásból fogyatkozásba esvén, vagy egyik oldaláról a másikra fordulván, még azon részét is felfödné, mely eddig teljesen ismeretlen előttünk. A csillagok ugyanazon boszorkánykerengésbe sodortatván, az egész világ a legrémletesebb látványok egymásutánja volna: alig jelentkeznék a nyár, más jelek már a telet hirdetnék; az Ökrész vezetné a Fiastyukot, az Oroszlán a Kannában ordítana; itt egyes csillagok villámgyorsasággal rohannának, amott fenakadva mozdulatlanul függnének az égbolton; néha összecsoportosulván, egy új tejutat képeznének, majd, mint a gondolat eltűnván, s tömegesen kerengvén, — mint Tertullian mondja — szétépnék a világok függőnyeit és magnyitnák az örökkévalóság örvényét.

De hasonló látvány nem fogja rémíteni az embereket, mignem eljő a nap, melyen Isten, kibocsájtván kormányzó kezeiből a mindenség fékét, hogy azt romba döntse, csak magára kellend hagynia.

III. FEJEZET.

Az állatok és növények szervezete.

De térjünk át a részletekre, lássuk, vajjon az egyes részekben feltalálható-e azon bölcsesség, mit az egészben csodáltunk. Mindenekelőtt oly férfiak vallo-másaira hivatkozunk, kiket a tudomány és emberiség egyaránt magáéinak vall, értjük az orvosokat.

Dr. Nieuwentyt *Az Isten létéről* irt *Értekezésében*

igyekszik kimutatni a végokok létezését. Nem követ-
hetjük őt vizsgálódásaiban nyomról-nyomra, de néhány
megjegyzését lehetetlen föl nem említenünk.

A négy elemről beszélvén melyeket az ember
s általán az egész természettel öszhangzatban szem-
lél, a légre vonatkozólag megjegyzi, hogy mily cso-
dálatosan tartatik fön testünk több mint 20.000 font-
nyi légoszlop nyomása alatt. Bebizonyítja, hogy az
általunk beszívott elemben történt legkisebb változás
elég volna arra, hogy minden élő lény elpusztuljon. A
lég emeli föl a füstöt, a lég tartja vissza az edényben
levő folyadékot, hullámozása megtisztítja a légkört s a
száraz felé tereli a tengerek felhőit.

Nieuwentyt aztán, a tapasztalatok hosszú sorára
hivatkozva kimutatja a víz szükségességét. Ki ne cso-
dálna ezen elemet, midőn a nehézség törvénye elle-
nére egy nála sokkal könnyebb elemben fölemelkedik,
hogy nekünk esőt és harmatot adjon? A hegyek alakja,
helyrajzi fekvése, a szigeteken ugy, mint a szárazon,
a tengeröblök, tengerszorosok, földközi tengerek, a
tenger felszámíthatlan haszna, szóval semmi sem ke-
rülé ki e jóra való tudós figyelmét. Hasonlóképp feltárja
előttünk a földnek, mint elemnek és mint bolygónak,
szépségét és remek törvényeit. Leírja a tűz előnyeit,
s hogy mily hasznot merít belőle az emberi ipar.¹⁾

Áttérvén az állatokra, azt mondja, hogy azok,
melyeket mi házi állatoknak nevezünk, határozottan a
szelidülésre alkalmas ösztönnel születnek; ellenben az
emberre nézve haszontalan, sőt veszélyes állatok min-
dig megtartják vad természetöket. Tehát vakeset ön-
tötte volna e kedves, hasznos állatokba azon lemond-
ást, hogy tanyáinkon társaságban éljenek, a kártékony
állatokba pedig, hogy lakatlan helyeken magánosan

---

¹⁾ A physika mai fejlődésében talán hibákra fog itt találni; de ez a dolog érdemén annyira nem változtat, hogy ellenkezőleg minél jobban fejlődik a tudomány, annál több s erősebb érveket szolgáltat a Gondviselés jóságá mellett.

barangoljanak? Mért nem látunk pásztorsíp által vezényelt tigrisnyájakat? Mért nem játszanak nyaralóink körül *rózza* és *kakukfű* között oroszlánok, mint a La Fontaine által megénekelte csintalan állatkák? E fenevadak soha nem voltak egyébre használhatók, mint legfőlebb, hogy a nálok semmivel sem szelidebb győzők diadalszekerét vonják, vagy az amphitheatrumban a keresztényeket felfalják; ¹⁾ a tigrisek soha nem szelidülnek meg az emberek iskolájában, de az emberek gyakran elvadulnak a tigrisek iskolájában.

A madarak nem kevésbé érdekes tanulmánytárgyul szolgáltak tudósunkra nézve. Fölül domboru, alul homoru szárnyaik valóságos evezők, melyekkel villámgyorsan szelik azon elemet, melyet uralnak. Az ökörszem, mely tövis-sövény és cserje közt, e rá nézve óriási rengetegekben, tetszeleg magának, kettős szempillával van ellátva, hogy szemei minden lehető veszély ellen védve legyenek. De mily csodálatos a természet! e szempillák átlátszók, s a kunyhók énekese tetszés szerint lebocsájthatja ez áttetsző függönyt a nélkül, hogy a világosságot maga elől elzárná. A Gondviselés nem akarta, hogy vízcseppet vagy kölesmagot vivén fészkébe, eltévedjen, s a bokorban legyen egy kis család, mely Ellene panaszhangokra fakadjon.

És mily sajátságos, eredeti rugékonyság hozza mozgásba a madár lábait! Éppen nem pusztá izomjáték következtében tartja magát szilárdul a gallyon; lábai úgy vannak alkotva, hogy ha a központra, vagyis talpaira, nyomás gyakoroltatik, ujjai önkénytelenül bezáródnak azon tárgy fölött, melyen nyugosznak. E gépiesség következtében a madár karmai többé-kevésbé erősen tapadnak a tárgyhoz, melyet érintenek, a tárgy többé-kevésbé gyors mozgékonyágához képest; mert a gally ingásakor akár a gally löki el magától a lábat, akár a láb a gallyat, mindkét esetben annál erősebben

---

¹⁾ Ismeretes a római nép kiáltása: „Christianos ad leones!
— Oroszlánok elé a keresztényekkel.”

kell a szárnyas ujjainak megragadni talapzatát. Épp úgy, ha tél derekán, az éj beálltával, dértől kopasztott tölgytetőn hollót látunk ülni, azt hinnők, hogy folyton ébren örködve, csak hallatlan erőlködéssel képes magát fentartani a felhők és viharok rohamai ellen; míg ő veszély és vihar iránt közönyös biztonsággal ül jól választott trónján, s mindeu erős légroham új álmod hoz szemeire: maga Boreas, midőn azt hinnők, hogy a mélységbe taszítja, csak erősebben fonja karmait az átölelt ág körül; s mint a vén kormányos, kinek függőágya az árbocztetőkön himbálózik, annál mélyebben alszik, minél erősebben ringatják a viharok.

Ami a halak szervezetét illeti, már maga a víz elemében való tartózkodásuk, súlyuk viszonyos változása, melynél fogva egyenlő könnyűséggel usznak a legritkább úgy, mint a legsűrűbb vizekben, és alászállnak az örvény felszínéről annak titokszerű mélyére: egy állandó csoda; valóságos vizgépezetként egy egyszerű kopoltyú közvetítésével, melyet tetszése szerint ürít ki vagy tölt meg léggel, ezer változatu tünetményt állít elénk a hal.

A növényország virágainak csodaszerűsége, a levelek és gyökszálak rendeltetése tudósunk egyik kiváló s nagy előszeretettel ápolat tanulmánytárgyát képezik. Azon szép észrevételt teszi, hogy a növénymagvak úgy vannak alkotva, hogy a földre hullván, súlyuk és alakjuk következtében oly fekvést nyerjenek, mely a csirafejlésre éppen legalkalmasabb.

Már most, ha minden a véletlen műve, hogyan lehet csak képzelni is, hogy a végokok egyszer-más-szor meg ne másíttassanak, föl ne cseréltessenek? Mért nincsenek halak kopoltyúk nélkül? A sasfiók, melynek még fegyverre semmi szüksége, miért nem törí fel bölcsőhéját galambcsőrrel? Csodálatos, hogy soha egy hiba, soha efféle esetlegesség nem fordul elő a *vak* természetben. Valjon akárhogy dobjátok a kockát, mindig ugyanazon pontok esnek-e fölül? Valóban bámulandó *szerencse!* azt kell gyanítanunk, hogy mielőtt

a sors az örökkévalóság urnájából kiemelte a világot, már előbb *titokban* sorba rakta a számokat.

Mindazáltal tény, hogy a természetben vannak szörnyek, és e szörnyek nem egyebek, mint végokuktól megfosztott lények. Jellemző, hogy e lények iszonynyal töltenek el bennünket: oly erős az Isten létének ösztöne az emberben! annyira megrémül, mihelyt nem látja valamely lényen a legfőbb értelmiség bélyegét! E szabálytalanságokból érvet akartak csinálni a Gondviselés ellen; mi pedig azt hisszük, hogy azok határozottan a Gondviselés mellett bizonyítanak. Isten az anyag ily nemű fejlődését azért engedte meg, hogy lássuk, minő volna az *ő nélkül*e eszközölt teremtés: ez a homály, mely növeli a világosságot; ez azon vaksors törvényeinek kísérlete, melytől az istentagadók szerint az egész világnak származnia kellett volna.

IV. FEJEZET.

A z állatok ö s z t ö n e.

Miután a lények szervezetében szabályos tervszerűsége ismertünk, mely pusztán véletlennek nem tulajdonítható s mely mulhatatlanul egy rendezőt tételez föl, hátra van, hogy egyéb végkokokat is megvizsgáljunk, melyek az előbbiekkal tartalomgazdagságra és csodaszerűsége versenyeznek. Itt senkit sem fogunk követni. Voltak idők, midőn a természetrajzot beható tanulmánytárgyul tevők, mit bizonyára soha meg nem szakítunk, ha a Gondviselés más munkatért nem jelöl ki számunkra. Egy *vallásos Természetrajzot* akartunk írni, ellentétben a modern tudományos könyvekkel, melyekben nincs egyéb, mint *anyag*. Nehogy kicsinylőleg tudatlanságot vessenek szemünkre, beutaztuk a föld legtávolabb eső részeit, hogy saját tapasztalataink alapján szólhassunk. Felsoroljuk tehát egy némelyikét azon észleleteknek, melyeket az állatok és növények ösztöne, szokása, költözése, szerelme, stb. fölött szerztünk: a természet mezeje kimeríthetetlen, s a szor-

galmas munkásra mindig új, gazdag aratás vár. Nem állatseregletben, hol Isten titkai kalitkákba zárva tartatnak, tanuljuk megismerni az isteni bölcseséget; el kell azt lesni a rengetegekben, hogy ne kétkedjünk létezése fölött; a magány országaiból, *regna solitudinis*, senki sem tér vissza hitetlenül; szerencsétlen, szánandó azon utazó, ki körülhajózva a földet, mint istentagadó jó meg apáinak tűzhelyéhez.

Az éj homályától fődve, ellátogattunk egy magányos völgybe, hol fűzlombok árnyában a hódak városa terül el. Zavartalan, mély csend uralkodott egy csillag örködése alatt, mely épp oly békeszerető, mint a nép, melynek munkáját bevilágítja. E völgy feledhetetlen lesz előttünk; itt találkoztunk az isteni értelem kézzelfogható nyomaival. Mondjátok meg, ki látta el ez állat szemeit szög- és síkmérővel, hogy a víz egyik partján lejtős, a másikon függélyes oldalú erődívenyt építsen? Nevezzétek meg a természetbuvárt, ki e különös mérnököt a vízepítészet törvényeire tanította, ki őt a technika oly magaslatára emelte, hogy metszőfogai és lapát alakú farka segítségével az ügyesség csodáit állítsa elénk! Reaumur soha nem mondta meg az évszaki változásokat oly határozottan, mint a mily bizton megtudhatni a hód raktárainak juniusi kisebb vagy nagyobb mérvű fölszereléséből a januári hó hosszabb, vagy rövidebb tartamát. Épp az által, hogy erőszakkal el akarják vitatni Istentől csodaműveit, a Mindenható egész világot sivárrá, terméketlenné tesz: az istentagadók azt akarják elhíttetni s világgal, hogy az ő jégleheletök éleszti a természet tűzét, midőn azt egyenesen kioltotta: elakarván fúni a teremtés fáklyáját, ráboríták sötét keblök éjszakáját.

Egyéb közönséges állati ösztönök, melyeket naponkint van alkalmunk észlelni, szintén nem kevésbbé csodálatosak. Például az annyira félénk tyúk, ha csibéit kell védeni, rettenthetetlen lesz, mint egy keselyű. Alig van érdekesebb jelenet, mint midőn más nemű szárnyas fészkének kincseitől rászédetvén, egyszorre

azt veszi észre, hogy a kis idegenek gyámságát lerázva megszöknek s élvvágyuk kielégítése végett a szomszédos viz alá merülnek. A megrémült anya kétségbeesve futkos a parton föl s alá, szárnyait verdesi s egész erővel hívja vissza az oktalan fiatal nemzedéket; meg-megáll, újra neki iramodik, fejét nyugtalanul forgatja, s nem nyugszik meg előbb, hogysen szárnyai alá gyűjté a sánta, nedves családot, mely pár perc mulva ismét hasonló ijedelmet okoz neki.

A különböző ösztönök közt, melyeket a világ ura a természetben oly bölcsen osztott fel, kétségkívül legsajátságosabb az, mely a sarkköri halakat szelidebb égaljunk alá vezérli. Tömegesen indulnak meg, s a nélkül, hogy az Oceán járatlan pusztaságán eltévednének, bizonyos, meghatározott napon fölkeresik a folyamot, hol nászünnepöket megüledők lesznek. A tavasz menyekzős pompát készít számukra partjainkon; zöld lombkoszorút aggat a füzek ágaira, mohágyat vet a barlangokban, nimfa leveleket tereget a habok fölé, melyek zöld mennyezetet képeznek a kristál ágyak fölött. Alig vannak az előkészületek befejezve, megjelennek a zománczozott legiók. Ez idegen hajósok új életet hoznak partvidékeinkre; némelyek, könnyü habbuborékként, függélyes irányban emelkednek föl a viz fenekéről; mások kényelmesen himbálóznak a hullámok fölött, vagy egy közös központból, mindmegannyi aranyugárként ágaznak szerteszét. Elszélednek, ismét visszatérnek, pajzánkodnak, lebuknak, körbeforgolódnak, csapatokba sorakoznak, szétválnak, újra egyesülnek, s a tenger hidegvérü lakója az élet leheletétől ihletve, szökdécselve követi a hullámokban vándortársnője nyomait.

V. FEJEZET.

A madarak éneke; — hogy ez az ember számára van rendelve. — Az állati hangokra vonatkozó törvények.

A természetnek megvannak a maga ünnepélyei, melyekre összehívja a világ legtávolabb eső vidékeinek zenészeit. Jőnek nagy nevű mesterek csodálatos sonátákkal, kóbor dalmokok, kik mindig ugyanazon egy balladát éneklik, és zarándokok, kik folyton ismétlik hosszú énekeik versszakait. Az aranybegy fütyöl, a fecske cseveg, a gerle nyögdécsel: az első kiválaszt egy szilfát s annak legmagasabbra nyuló ágán ülve, versenyre hívja fel a mi rigónkat, mely, énekre, semmit nem enged az idegennek; a másik ma is, mint Evander korában, valamely barátságos tető alatt hallatja érthetetlen csevegését; a harmadik tölgylomb mögé rejtőzván, meg-megújítja turbékolását, hasonlóan a rengetekben megfútt kürt hullámzó hangjaihoz; végre a vörösbegy valamelyik csűr ajtaja fölé függesztvén testes mohaféskét, ismételgeti kurta énekét. De a csalogány sokkal büszkébb énekes, hogysen a közös karba vegyítse hangját; bevárja az elmélkedés és nyugalom óráit, s az ünnepély azon részében szerepel, melynek fényét a homály titokszerűsége emeli.

Midőn az éj első csende s a nap utolsó moraja küzdenek a halmok fölött, folyampartokon, erdők- és völgyekben; midőn a rengeteg zaja lassanként elnémul, minden levél, minden fűszál visszatartja lélekzetét; midőn a hold kibukkan a felhők mögül, s az ember minden neszre figyelmes lesz: rákezdí a teremtés első énekese hymnusait az Örökkévaló tiszteletére. Először a gyönyör kitörő érzelmeinek viszhangját hallatja; éneke szabálytalan, semmi átmenet mélyből a magasra, halkból az erősre: szüneteket tart; majd lassu, majd élénk, szóval ez egy örömtől mámoros sziv, mely a szerelem terhe alatt piheg. De egyszerre

a hang leesik, a madár elhallgat. Újra rákezd. Mily változatos hangok, mily gyöngéd dallam! A zengzetek majd bágyadtan elhalók, bár folyton változók, majd egyhangu dallammá simúlnak, mintha a régi francia románczokat, az egyszerü, mélabus kor remekműveit hallanók. Az ének épp oly gyakran jele a szomorúságnak, mint az öröme: a madár, ha kicsinyeit elveszti, énekel, ismétli az elmúlt boldog idők dalát, mert csak egyet tud szegényke; de a zenész egy műfogással megcseréli a kulcsot, s örömdala fájdalom panaszhangjaivá lesz.

Azok, kik az embert ki akarják vetni örökségéből, el akarják tőle ragadni a természet uralmát, szeretnék bebizonyítani, hogy semmi sincs értünk a világon. Pedig kétségtelen, hogy pl. a madarak éneke egyenesen a mi érzékünk számára rendeltetett: üldözhetik az erdők kedves vendégét, elrabolhatják fészket, megsebezhetik fegyver- vagy törrel, eltölthetik egész lényét fájdalommal, de egyre nem kényszeríthetik soha, hogy haldogasson. Akaratunk ellenére is gyönyörködtetniök kell bennünket, be kell tölteniök a Gondviselés rendeletét. Mint házuk rabszolgái megtöbbszörözik énekeiket: kell valami titkos zene-ösztönnek lenni a fájdalomban, mert minden szerencsétlen hajlammal bir az énekre. Sőt ha a szivtelen madárcsiszár kegyetlen ravaszsággal kiszúrja a csalogány szeméit, hangja sokkal bájolóbb lesz. A madarak e Homére az éneklésben nyeri vissza elvesztett életét, s a legszebb dalokat csak azután szerkeszti, hogy elveszté szemévilágát „Demodokus - mondja Chio költője, a phaeakenek ¹⁾ énekesének vonásaiban önmagát festvén, — a Muzsa kegyencze volt, de jót rosszal vegyest nyert tőle, és miután megvakítá, lantját kellemes dalokkal ihlette.“

*Τὸν περὶ μοῦσ' ἐφίλησε, δίδου δ' ἀγαθὸν τε, κακὸν τε,
'Οφθαλμῶν μὲν ἄμερσε, δίδου δ' ἠδειαῖν αἰοιδῆν.*

¹⁾ Phaeakenek, gazdagságáról és vendégszeretetéről híres nép, Corcirea vagy Korfu szigetén. Homér említi őket. F.

Nekünk ugy tetszik, mintha itt, alant, a madár volna a keresztény valódi mintaképe; mint a hívő, ugy az is többre becsüli a magányt a világnál, az eget a földnél, és ajkai szüntelen a Teremtő csodáit dicsőítik.

Az állati hangokra vonatkozólag vannak bizonyos törvények, melyek nézetünk szerint eddig még nem voltak kellő figyelemre méltatva, habár azt nagyon is megérdemlik vala. Nekünk ugy tetszik, hogy a vadon vendégeinek különböző nyelvezete mindig azon hely nagyságához vagy kelleméhez van számítva, hol tartózkodnak, s nap azon órájához, melyben megjelenni szoktak. Az oroszlán erős, érdes, száraz ordítása öszhangban van az izzó homok-pusztával, melynek tágas birodalmát uralja; míg a mi jámbor ökreink bőgése kellemesen vegyül völgyeink falusi viszhangjába; a kecske mekegésében van valami vad, remegő, mint a sziklák és omladékok, melyek fölött függni látjuk; a csatamén utánozza a harsona riadó hangjait, s mintha érezné, hogy nem parasztmunkára született, némán lépdel az eketaliga hámjában, de büszkén nyerít a harczi kantárszorítása alatt. A kellemes és komor éjnek meg van a maga fülemléje és baglya: az a zephir, berek, hold és szerelmesek énekese; ez a viharok-, vén rengetegek-, sötétség- és halottakké. Végre a vérengző állatok hangjában van valami saját-szerű, mi nagyon hasonlít megölt áldozataik jajkiáltásaihoz: a karvaly csahol, mint a tengeri nyul, vagy nyivákol, mint a macskakölykök; sőt maga a macska is olyforma morgást hallat, mint kerteink apró madárkai; a farkas béget, bőg vagy ugat; a róka kodácsol vagy kiált; a tigris bömböl, mint egy kivert bika; a joges medve vad rengéshez hasonló morajt hallat, éppen mint a hullámcsapdosott szirtek, melyek körül zsákmányát keresi. E saját-szerű törvény valóban bámulatra ragad, s ki tudja, nem valami rettenetes titok rejlik-e alatta. Meg kell jegyeznünk, hogy az emberiség szörnyei a vérszopó állatok törvényeit követik: a legtöbb zsarnok arczán és hangjában volt bizonyos

érzékenység, s külsőleg azon szerencsétlenek hangját negélyzék, kiket bensőleg már széttépni készülnek vala; mindazáltal a Gondviselés nem akarta, hogy ez álarcz által teljesen megcsalassunk, s ha e vérszopókat közelebbről szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy van e hamis vonásokban valami, mitől megfagy a vér ereinkben, mi undokabb, mint maga az ádáz bosszú.

VI. FEJEZET.

A m a d a r a k f é s z k e i.

A Gondviselés csodálatos működésével találkozunk a madarak fészkeiben. Lehetetlen meghatottság nélkül szemlélni azon isteni jóságot, mely a gyöngét szorgalommal, a gondtalant elővigyázattal áldja meg.

Mihelyt a fák virág-himes rubájokat felöltik, ezer munkás lát a dologhoz. Némelyek hosszú szalmaszálat hordanak valamelyik vén fal repedéseibe; mások templom-ablakokban tapasztgatják megrongált lakásukat; ismét mások néhány szál sörényt, vagy egy csipet gyapjut szednek föl, mit a cserje közt legelésző juh elfeledett gazdájának haza vinni. Vannak favágók, melyek a fák tetőin keresztbe rakott galyakból építik házukat, és fonónők, melyek selymet gyűjtenek a bogács között. Ezer palota emelkedik, minden palota egy fészek, és minden fészek gyönyörű átalakulások színhelye: előbb egy fényes tojás, aztán egy pelyhes kicsike; a kicsi megtollasodik, s anyja tanítgatja őt ágyában fölemelkedni. Nem sokára nekibátorodva kihajlik bölcsője szélén, s életében először pillantja meg a természetet. Megijedve s elbájolvá veti magát kisebb testvérei közé, kiknek még hasonló látványról fogalmuk sincs. De anyja bívó szavára másodszor is kiemelkedik ágyából, s a lég ifju királya, kinek fejét még a gyermekkor koronája övezi, merészen tekint át az ég mérhetetlen birodalmán, a fenyők hullámzó tetőin s méregeti az apai tölgy lábainál elterülő gyepező szédítő mélyét. Mialatt az erdők örömujjongva üdvözlik új vendégöket,

egy vén madár jó a rohanó vizek mellé, melynek szárnyai már megtagadták a szolgálatot, s itt lemondva, mindentől elhagyottan, csendben várja közel végperczét ugyanazon folyam partján, hol egykor szerelmi dalait éneklé, ugyanazon fa tövében, melynek koronája még susogva ringatja fészket és dalos kicsinyeit.

Itt ismét egy saajtságos természettörvény ötlik szemünkbe. Ugyanis az apróbb madarak osztályánál a tojások rendszerint a hím fő-szineit veszik föl. A piroknak, mely kerteink bokorszerű fáin, galagonyán vagy ribiszkén fészkel, tojásai palaszínűek, mint a hím hátszegélye. Emlékszem, egyszer egy ily fészket egy rózsabokorban találtam: négy kék gyöngyszem tartalmával ugy nézett ki, mint valamely kagyló; egy, még egészen harmatittas rózsa hajolt fölé; a hím, mintegy bibor-, vagy égszínű virág mozdulatlanul állott a közeli cserjén. E tárgyak egy csendes tó kristál vizében tükrözödték vissza, a háttérben egy diófa árnyékával, mely mögött a hajnal emelkedett föl. Isten e kedves, kis képcsoportozatban talán némi fogalmat akart adni azon kellemekről, melyekkel a természetet fölékesíté.

A nagyobb szárnyasoknál a tojásszínre vonatkozó törvény változó. Mi azt hiszszük, hogy azon madaraknál, hol egy hímnek több nőténye van, vagy a hím alapszine nem elég határozott, vagy nem állandó, a tojás átlag véve fehér. Az erdei és vizi madarak osztályánál, melyek fák csúcsain vagy a tengeren fészkelnek, a tojás közönségesen kékes-zöld, s bizonyos tekintetben a környező elem színárnyalátával bir. Azoknak, melyek toronytetőkön vagy haranglábakban tanyáznak, tojásuk zöld, mint a repkény, vagy vöröses, mint a vakolatlan fal, melylyel körülsánczolják magokat. Szóval mintegy állandó törvény gyanánt tekinthető, hogy a tojás szine hű lenyomata a madár szerelmének, szokásának és végzetének. Egy tekintet e törékeny emlékekre elég, hogy megközelítőleg megmondhassuk, minő volt a nép, mely között lakott: minő volt viselete, szokásai, hajlamai: a tenger veszélyeivel küzdve

élte e n pjait, vagy a tágas legelőkön boldogan legel-
teté nyájait? művelt volt-e, vagy vad, hegyek közt la-
kott-e vagy síkon? Az őserdők régésze sokkal
biztosabb alapra fektetheti tanulmányait, mint a váro-
soké. Egy lombfosztott vagy bemohosodott tölgy hatá-
rozottabban megmondja, hogy ki ültette, mint egy
rombadólt oszlopcsarnok, hogy ki emelte. Az emberek
sírokra jegyzik történelmüket; a természet az életbe
vési emlékeit: neki nincs szüksége sem granitra, sem
márványra, hogy megörökítse, amit irt. Az idő keze
letörölte a pyramisokról Memphis királyainak életraj-
zát, de nem képes egyetlenegy betűt kiszakítani azon
történelemből, mely az egyiptomi czibik tojáshéjára
vésve máig is olvasható.

VII. FEJEZET.

A madarak vándorlása. — Vizi madarak.
— Szokásaik. — A Gondviselés jósága.

Ki ne ismerné az ifjabb Racinenek a madarak
vándorlásáról irt kedves versét:

Kik félve, ha telünk mérgével közeleg,
Szelidebb ég alatt keresnek menhelyet.
Nem engedik soha, hogy a komor hideg
Renyhébe csapatjokat közöttünk lepje meg.
S tanácsba gyűlve bölcs vezéreik alatt,
Melyen távozzanak, kitűzve lesz a nap.
Ez megjö, — s mennek ők: a legifjabb talán
Meggérdi, mig mereng a kis szülő-tanyán:
Mikor jó a tavasz, mely visszahívja majd
Számüzetésiből virányira a rajt?

Láttunk szerencsétleneket, kiknek szemeibe kö-
nyek tolultak ez utolsó sorok olvasásánál. A termé-
zetben nincs számüzetés, mint a társadalomban. A
madár eltávozik ugyan egy pillanatra hazájából, de
csak azért, hogy boldog legyen; szomszédai, atyja,

anyja, fivérei és nővérei vele utaznak ; nem hagy maga után senkit : magával viszi szívét egészen. A magány kész élelemmel és lakással várja ; az erdők nem fegyverkeznek ellene ; végre ismét visszatér meghalni ugyanazon partokon, hol az életet megpillantá, s föl-találja gyermekora folyamát, fáit, fészket s az ősi napsugárt. De a tűzhelyéről elüzött halandó visszatér e valaha ? Fájdalom ! az ember születvén, nem is gyanítja, hogy a világ melyik szöglete fogja egykor hamvait befogadni, vagy a balsors vihara élte hajóját minő partokon fogja szétzúzni. Még ha legalább békén engednék meghalni ! De mihelyt valaki szerencsétlen, minden üldözi ! a helyi igaztalanság, melynek áldozata lőn, egyetemessé válik, s az egész világ az üldözött ellen fegyverkezik. Ő nem talál, mint a henye, vendégszerető házra : kopogtat és nem nyitnak előtte ajtót ; fáradt tagjait nincs hol megpihentesse, hacsak nem a mérföldmutató-oszlopon, vagy valamely határkövön. Gyakran még e nyughely is, mely két birtok között fekvén, senkihez sem látszik tartozni, megtagadtatik a földönfutótól : kényszerítik utját tovább folytatni új, ismeretlen pusztaságok felé, s úgy tetszik, mintha a számkivetés, mely őt honából elüzé, számüzte volna az egész világból. Meghal és nincs, ki eltemesse. Teste elhagyottan fekszik nyomorult terítőjén, honnan a hatóságnak kell elhurczoltatni, nem mint emberi hullát, hanem mint az élőkre veszélyes, dögleletes bűzü tisztátalanságot ! Mily szerencsés, ha legalább valamely országút mellett levő árokban lehelte ki életét, s az átmenő szamaritán irgalomból pár marok idegen földet dob hullája fölé. Ne reméljünk tehát csak az égben, s nem fogjuk rettegni a számüzetést : a vallásban mindenütt feltaláljuk hazánkat.

Mig a teremtés egy része naponkint ugyanazon helyen zengi a Teremtő dicséretét, a másik rész utra kel, hogy távol vidéken hirdesse az ő csodáit. Gyors futárok röpködnek át a légen, uszszák meg a tengereket, hagynak magok után hegyet, völgyet, erdőket és

ligeteket. Némelyek a tavasz szárnyain érkezhvén, ismét csakhamar eltűnnek, égaljról égaljra követve mozgó hazájukat; mások az emberi lakások körül települnek le, s a messziről jött utasok, a régi ismeretség révén, ismét igénybe veszik tavalyi gazdájuk vendégszeretetését. Mindenik saját hajlama szerint választ magának tanyát: a vörösbegy a kunyhókban vesz szállást, a fecske a palotáknál kopogtat; e király-leány úgy látszik még most is a nagysággal rokonszenvez, de a szerencsétlen, gyászoló nagysággal, minő saját végzete: nyáron a versaillei romokban lakik, télen Thébe omladékaik között.

Alig hogy ez eltávozott, az északi széllel új gyarmat érkezik, hogy a délre utazóktól elhagyott tanyákat benépesítse. Az őszi ködös napokban, midőn metszőszél süvölt végig pusztáinkon s a fák elhullatjáy utolsó sápadt levelöket, csatárlánczba sorakozva ega csapat vad kacsza húzódik át a mélabus égen. Ha magasból megpillantanak valamely mocsártól és erdők-től környezett göth tetőt, rögtön készülődnek alászállani; az éj beálltaig a fák fölött keringnek, de amint az esthomály beárnyékolta a völgyet, előrenyujtott nyakkal csapnak le a messze vízhangzó viz tükrére. Általános zaj támad a sás között, mit ismét néma csend követ. Valamelyik vén torony keskeny ablakából előtörő gyöngye sugártól vezérelve, a sötétség és nádas fedezete alatt, megközelítik a falakat. Itt a szél és csapdosó eső zugása közepett szárnyaikkal verdesve s időközönként rikácsoló kiáltásokat hallatva üdvözlik az ember tartózkodási helyét.

E magányok egyik csinos lakója, mely azonban nem szokott messze zárandokolni, a fű. ¹⁾ Rendszerint a nádas szélén álldogál, pillanat alatt beveszi magát tömkelegébe, ismét előbukkan, újra eltűnik, vad, szag-gatott kiáltásokat hallatván; végig sétál a vársánczok hosszában; örömet elüldögél a falakba vésett kő-czí-

¹⁾ Népnyelven: vizityuk. — F.

mereken. Ha az ember itt, mozdulatlan helyzetében, megpillantja, azt hinné, hogy valami ős-lovagpaizsba vésett czimer-madár. Tavasz közeledtekor visszavonul valamelyik félre eső forrás üregébe, s ott egy víztől aláaknázott füzgyökér alatt meghúzódván, elrejtí magát minden emberi szem elől. A szalákeczikszár,¹⁾ mohák, fodorkafű zöld függőnyt szőnek fészke elé; a zsásza és vadlencse finom táplálékkal látják el; a viz moraja édes ábrándokba ringatja; apró csinos rovarkák játékaikkal gyönyörködtetik, s a forrás najádjai, hogy annál jobban elrejtsek a fiatal anyát, körülültetik ágyát nádguzsalyaikkal, melyeken biborszín pehelynyalábok függnek.

Bár kevesen, de vannak ez északi vándorok közt olyanok is, melyek megkedvelik szokásainkat s többé nem térnek vissza hazájokba: némelyeket, mint Ulysses társait, bizonyos gyümölcs kellemes ize tart vissza; mások, mint Cook hajójának szökevényei, a bűvésznőktől megvarázsolva, azok szigetein önkénytes fogságra szánják magokat; legtöbben azonban pár hónapi itt időzés után elhagynak bennünket; a szelek és viharok társaságához csatlakoznak, melyek megtörvén a hullámok kristály lapját, kezökre játszák a különben átlátzó vízben könnyen elosonható állatkákat. Csak a kevésbé lakott, zajtalan vidékeket kedvelik, s szakadatlanul egyik magányból a másikba költözvén, valóságos körutat tesznek a föld körül.

De nem mindig csapatokban látogatnak meg bennünket e madarak Néha két szép, hófehér köntösbe öltözött ideg, n köszönt be hozzánk a dérrrel; leszállnak a puszta síkság közepén, egészen nyílt téren, mely észrevétlen meg nem közelíthető; néhány órai nyugalom után ismét eltűnnek a felhők mögött: — az ember odafut s nem talál egyebet néhány száll tollnál, mit a nyargaló vihar magával ragad. Szerencsés a Múzsák kegyence, ki, mint a hattyú, elhagyja a földet

¹⁾ Egy neme a futófünek. — F.

a nélkül, hogy más romot vagy emléket hagyna maga után, mint néhány tollat megtört szárnyaiból.

A madarak költözésére nagy, sőt irányadó befolyást gyakorol az is, hogy minő őszhangban vannak a természet egyes jeleneteivel, vagy minő hasznot nyújtanak az emberiségnek. A szeles hónapokban érkezők szomorú, komor hangúak és vad természetűek, éppen mint az évszak, melyben megjelennek: ezek nem azért jönnek, hogy énekeikkel gyönyörködtessenek, hanem, hogy magok gyönyörködjenek; mert van az erdők tompa nyögésében bizonyos titokszerű kellem, mely elbájolja a füleket. A lombfosztott fákon, melyek szomorúan bő lintgatnak kopasz fejökkel, a téli idényre szövetkezett fekete seregek tanyáznak; minden csapatnak meg van a maga őrszeme és előőrse. Néha látunk százados varjút üldögelni valamely vele egykoru magános, vén tölgy tetején, s mi alatt nővérei elszenderednek, a puszták ez ős-sybillája mozdulatlan helyzetben, mintegy gondolatiba mélyedve, időközönként egytagu jóshangokat vegyít a zúgó szél morajába.

Sajátságos, hogy a makkréczék, vadkacsák, vadludak, biciczek, közönséges és vízi szalonkák, melyek táplálékul szolgálnak, akkor jelennek meg, midőn a föld letarolt pusztává lesz, míg a gyümölcs-idényben érkező idegenek csak élvezetet, de semmi hasznot nem nyújtanak: ezek zenészek, melyeket a Teremtő ünnepeink fölvidítésére küldött. Néhány mégis kivételt képez, mint a fürj és gerle, melyekre azonban szinte csak aratás után szabad vadászni, s melyeket azért hizlalnak föl vetéseink, hogy később a buzával együtt asztalunkra kerüljenek. Így lesznek Észak madarai a süvöltő vihar mannái, mint a fülemilék a zephirek ajándékai: szóval a láthatár bármely pontjáról jó a szél, mindig a Gondviselés ajándékaival terheltén érkezik hozzánk.

VIII. FEJEZET.

Tengeri madarak; — minő hasznot nyujtanak az embereknek? — A régi időkben a madarak költözése naptárul szolgált a földműveseknek.

A vadludak, makkrécék, vadkacsák, melyek a házi szárnyasok fajához tartoznak, mindenütt laknak, ahol csak ember található. Az utazók megszámlálhatatlan csapatokban látták e madarakat a déli sarkvidéken épp úgy, mint Új-Seeland sivatagain. Mi magunk is ezrivel találtuk őket a Szent-Lőrincz öböltől le egész Florida legdélibb csúcsáig. Egy alkalommal az Azóri szigeteken láttunk egy csapat makkrécét, mely kifáradván, egy fügefán volt kénytelen megszállani. A fán nem volt egyetlen levél sem, vörös gyümölcsei pedig páronként jegecz alakban egymáshoz tapadva függtek alá a meztelen ágakról. Sajátszerű látványt nyújtott e fa, midőn a madárfelhő, fáradt szárnyait leeresztve, elborította. Gyümölcsei csillogó biborszint játszottak a beárnyékolt gallyakon, míg maga a fa úgy tűnt föl, mintha egy pillanat alatt kék leveleket hajtott volna.

A tengeri madaraknak van rendes találkozási helyök, hol köztársaságuk ügyei fölött együttesen tanácskoznak. E célra valamelyik szirt jelöltetik ki, melyet minden oldalról hullámok körítenek. Gondolatainkba mélyedve gyakran üldögéltünk Szent-Péter szigetén, egy parányi szigettel átelleni parton, mely *Galambducc*-nak neveztetett el a benlakóktól, talán alakja után, vagy mivel tavaszkor ide jártak tojáást szedni.

Oly roppant számmal gyültek össze a madarak e szigeten, hogy kiabálásuk még a vihar tombolása közepett is tisztán kivehető volt. Sajátszerű hangjok mintha a tenger mélyéből emelkedett volna föl: ha az Oceánnak van Florája, van Philomelája is: midőn

alkonyat tájt, vészmadár süvölt a szirt-fokon s a hullám tompa moraja kíséretül szegődik, oly mélabus öszhangzat származik, mely nagyszerűsége fölülmul minden műzenét. Soha Ceix férje annyi fájdalommal nem szólott a partokhoz, szenvedései néma tanuihoz, mint e tengeri zene az estszürkület csendében.

Tökéletes egyetértés uralkodott *Galambducz* köz-társaságban. Mihelyt egy polgár született, anyja azonnal a hullámokba buktatá, mint azon barbár népek, melyek gyermekeiket az élet viszontagságaira megedzendők, a folyamokba mártották. Gyorsfutárok utaztak e Tyrusból szünetlenül, mindenik egy-egy őrcsapat élén, s a Gondviselés rendelete szerint elszéledtek a tenger különböző vidékeire, hogy a hajóknak veszély idején segílyt nyujtsanak. Némelyek 40—50 mértföldnyi távolságban állomásoznak valamely ismeretlen földtől s csalhatatlan jelül szolgálnak a hajósnak, ki őket, mint valami habok fölött lebegő horgony-uszályt már távolról megpillantja; mások szirttetőn ütnek tábort s figyelő őrszemként éjen át siránkozó hangokat adnak, hogy az arra tévedt utazókat eltávolítsák; ismét mások csillogó, fehér tollazatukkal a sötét sziklák csúcsain valóságos világító tornyul szolgálnak. Mi azt hisszük, hogy Isten jósága ugyanezen okból adott a tajtékzó haboknak is villó-fényt, mely a vihar által felkorbácsolt hullámok egymáshoz ütődése által fokozva, gyakran meglepő világosságot terjeszt maga körül: számtalan hajó veszett volna el e csodálatos fénytornyok nélkül, melyeket a Gondviselés gyujt meg időközönkint egyes szirtcsúcsok fölött.

A tenger minden mozzanata, az apály és dagály, csend és vihar, jó-eleve jeleztetnek a madarak által. Ha a csüllő a homokpartokra száll, nyakát szárnya alá dugja s egyik lábát felhúzza mozdulatlanul áll, figyelmezteti a halászt. hogy itt a pillanat, melyben a tenger medréből kiemelkedik; ellenben, ha a tengeri pacsirta a part hosszában futván, szomoruan kedves hangokat ad, jelzi az apály kezdetét; végre a vihar-

madarak a nyílt, nyugodt Oceán fölött röpködnek. Mint a tengerészek hű társai, mindig a hajóval utaznak, s időről-időre megjósolják a vihart. A matróz bizonyos szent tisztelettel viseltetik irántok, s vallási kötelmeül tekinti befogadni, ha a szél által partra vettetnek; éppen úgy tiszteli a földmives a vörös-begyét, mely neki szép napokat hirdet s így fogadja kunyhófüléde alá a tél kiméletlen hidege elől. E szerencsétlen emberek, a legnehezebb, viszontagsággal legteljesebb két életmód osztályrészesei, oly barátokkal bírnak, melyeket a Gondviselés jelölt ki számukra; egy gyöngé lénynél vigaszt, tanácsot és reményt találnak, mit sorsosaiknál gyakran hasztalan kerestek volna. E jótékony közlekedés a kis madarak és szerencsétlen emberek között egyike azon megható vonásoknak, melyekkel oly gyakran találkozunk Isten műveiben. Különös, hogy a földmives és vörösbegy, a matróz és vihar madár meglepően hasonlítanak egymáshoz szokásaik- és sorsukra nézve egyaránt. Ó, mily sivár a természet, ha a bölcsészeket hallgatjuk! de mily gazdag, mily termékeny az egyszerű szivekben, kik csak azért kutatják csodáit, hogy dicsőítsék Teremtőjét.

Ha idő és hely engednék, még sokkal szebb képet adhatnánk a madarak vándorlásáról; feltárhatnók a Gondviselés sokkal meghatóbb titkait a szárnyasok életéből. Beszélhetnénk a Floridák daruiról, melyek szárnyaik csattogásával oly kellemes hangot adnak s oly gyönyörű utat tesznek a tavak, fenyvesek cziprus-erdők, narancs és pálma ligetek fölött; leírhatnók az erdők pelikánját, mely a puszták halottjait látogatja s csak indus temetőben és a sirok *hegyei* közt lakik; felemlíthetnók e költözések okait folyton viszonyban az emberrel; szólhatnánk a szelekről, az évszakokról, melyeket oly finom tapiutattal tudnak megválasztani éghajlat-változtatás idején, a viszontagságokról, melyeket kiállanak, az akadályokról, melyeket legyőznek, a bajtörésekről miket szenvednek: mint kötnek ki gyakran a keresett hazától távol, ismeretlen partokon;

mint vesznek el a villámtól felgyújtott erdőkben vagy a vadak fegyverei által nyugtalanított sivatagokon.

A világ első időszakában a növények virágzása, a falevelek hullása a madarak érkezése vagy távozása szabályozta a földmivesek és pásztorok teendőit. Így jött létre a madárjóslat bizonyos népeknél: azt hitték t. i. hogy az állatok, melyek előre hirdetik az évszakok és viharok közeledtét, okvetlenül az istenség titkainak értelmezői. A régi költők és természetvizsgálók, (a kiknek köszönhetjük azt a kevés egyszerűséget is, a mivel birunk,) leírják, mily csodálatos volt e számítási mód a természet ünnepei szerint, s mily sok kellemet kölcsönzött az életnek. Isten mély titok, az ő képére teremtett ember szintén megfoghatatlan: tehát természetével kimondhatatlanul kedvesen öszhangzó volt látni, mint térnek vissza időszakonkint, a, miként ő, épp oly titokszerű órák által szabályozott napok.

Jákob és Booz sátoraiban egy madár érkezése mindent mozgásba hozott; sarlóval fegyverzett szolgálóján maga a pátriárcha járta körül szántóföldeit. Hire ment, hogy kis pacsirták röpködnek a vidéken: e nagy újság hallatára az egész nép, Istenbe vetett bizalommal, azonnal hozzáfogott az aratáshoz. E kedves előjeleknek azon előnyük is volt, hogy a beállott évszak teendőit szabályozván, egyszersmind megjósolák a következőnek viszontagságait. Ha a ludak és makkréczék nagy mennyiségben érkeztek, tudták, hogy hosszú tél lesz. Ha a varju januárban fészkel, a pásztorok már áprilban számítottak a májusi rózsákra. Az ifju hajadonnak valamelyik csermely partján ünnepelt menyekzője összeesett a virágok hervadásával, s az öregek, kik rendszerint őszszel halnak el, a makkal és érett gyümölcscsel hullottak le. Mig a bölcsész az évet megkurtítván, télen a tavasz virányain gázolt, addig a földműves biztos volt, hogy a csillagász, kit az ég küldött hozzá, nem csalatkozhatik. Tudta, hogy a csalogány nem téveszti össze a derek hónapjait a virágokéval, s téli napfogyatkozáskor nem éneklí a nyár

dalait. Így a falusi embernek minden munkája, játéka, élvezetei, nem valamelyik tudós bizonytalan naptára, hanem annak csalhatatlan számítása szerint voltak beosztva és megállapítva, ki a nap útját kijelölé. E legfőbb Intéző azt akarta, hogy még a tiszteletére rendelt ünnepek is valamelyik korszakot alkotó művéről nevezetes napokon tartassanak meg s az ártatlanság e boldog napjaiban, az évszak és foglaltosság váltakozása szerint, a zephir vagy vihar, a galamb vagy keselyű hangja gyűjté egybe az embereket a természet Istenének templomaiba.

Parasztjaink néha még ma is e kedves lapokhoz tartják magokat, melyeken minden munka ideje pontosan föl van jegyezve. India népeinek szintén nincs más naptárunk, s a négerek és amerikai vadak csak ezen számítási rendszert ismerik. Egy floridai siminole azt fogja mondani: „Leányom a *kolibri* megérkeztekor ment férjhez. — A gyermek megbalt, midőn a *non pareille* ¹⁾ elhallgatott. — Ezen anyának annyi gyermeke van, a hány tojás van a *pelikán* fészkében.“

Kanada vadjainál az esti 6 órát azon pillanat jelzi, midőn a gerlek a forráshoz jönnek, és Louisian vadjainál, midőn a *kérész* a vízből kiemelkedik. A különböző madarak költözése szabályozza a vadászati idenyt; a tengeritörés, jávor-czukor- és lészab-gyűjtés idejét szintén bizonyos állatok jelezik, melyek az ünnepély órájára mindig pontosan megjelennek.

IX. FEJEZET.

N é g y l á b u a k.

A halak és madarak osztályában sokkal gyakoribbak a vándorlások, mint a négylábuaknál; mi az előbbieket roppant számában s azon körülményben találja megfejtését, hogy utjok a földet környező két elemében nagyon meg van könnyítve; meglepő azonban,

¹⁾ Madárnév. F.

mint kötnek ki a nélkül, hogy csak egyszer is eltévednének, a keresett haza földén. Hogy éhségtől kényszerítve az állat elhagyja rendes tartózkodási helyét s megtelepül ott, hol élelmet és menhelyet talál, azt könnyü felfogni; de hogy az *anyag* arra bírja őt, hogy *ide* menjen inkább, mint *oda*, s csodálatos biztossággal éppen azon helyre vezérelje, hol menhely és természetének megfelelő táplálék várja, ez képtelenség. Hogyan ismeri meg a szeleket, az apályt és dagályt, a napéjegyent, napfordulatot? Kétségtelen, hogy ha a vándor-törzsek egy pillanatra *saját ösztönükre* hagyatnának, kevés kivétellel csaknem mindnyájan elvesznének. Némelyek a hó és jég hazájába akarván menni, a forró égöv alá érkeznének; mások az egyenlítőt keresvén, az északi sarknál találnák magokat. A mi vörösbegyünk helyett, hogy Elzász és Némethon ligeteiben apró rovarkákra vadásznának, valahol Afrika pusztáin önmagok esnének zsákmányul bizonyos óriás bogaraknak; a grönlandi panaszt hallana kopasz sziklái között, és látna egy szürke madarat énekelni és meghalni: ez a szegény Philomela volna.

Isten hasonló tévedést soha nem engedhet meg. A természet egyes részei öszhang- és viszonyban vannak egymással: a virágnak zephir felel meg, a télnek vihar, az emberi szívnek fájdalom. A legügyesebb hajósok előbb irányt tévesztenek, hogysen a hal csalódjék csak a legkisebb szirtben is, mely a végtelen sikság mélyén a honába vezető ösvényt jelöli: a Gondviselés az ő sarkcsillaga, s bármerre irányozza útját, mindig látja azon csillagot, mely nem nyugszik le soha.

A mindenség hasonló egy óriási szállodához, melyben örökös mozgás uralkodik. Roppant számú utasok jönnek és távoznak minden pillanatban. A négy-lábuak vándorlásában a legszebb jelenet a vad bivalyok utazása Louisian és Új-Mexikó rétségein keresztül. Elérkezvén az éghajlatváltoztatás ideje, hogy bőséget vigyenek a vad népekhez, egy bivaly, a puszták csordáinak vezére, maga köré gyűjti fiait és leányait. A

találka a Mississippi partján van; az indulás ideje alkonnyatra tüzetik ki. A csapat összegyűl, a pillanat beáll. A főnök megrázzván szemeibe és hátragörbült szarvai közt minden oldalra hosszan lelógó üstökét, üdvözli a napot, fejét a földre hajtva, hegyalaku pupját pedig az égnek magasítva; erre széles, mély melléből tompa morgást hallatván, jelt ad az indulásra, s egy pillanat alatt a tajtékzó habok közé veti magát, követve a tehenek és bikák roppant számától, melyek helyeslő bömböléssel mennek vezérök nyomdokán.

Mig a négylábuak e hatalmas családja félelmes zajt ütve úszsza meg a folyamokat, csörtet keresztül a rengetegen, addig valamely félreeső tó tükrén csendesen hajókázva egy békés flotta érkezik a zephirek szárnyain, a csillagok ezreinek lángfényénél. Ezek apró, fekete evetkéek, melyek, miután a vidék diófáit lekopaszíták, elszánták magokat másutt próbálni szerencsét, más erdőben ütni tanyát. A merész faj, farkát feltartván, s e selyem vitorlát a szélnek feszítvén, próbára teszi a hullámok állhatatlanságát. Kincsvágytól üzött oktalan kalózok! Vihar támad s a flottát elmerüléssel fenyegeti. Kísérletet tesz még a közeli révben kikötni, de onnan a hódak tábora által visszaveretik, melyek attól tartván, nehogy ez idegenek előlök a termést learassák, nem engedik a rabló csapatot kiszállani. A könnyű lovasság valamelyik beömlő patak hosszában felúszva megmenekül, elfoglalja a fatetöket. s ez erőtívény tetejéről bosszantja az ellenség nehéz gyalogságát. De hasztalan, a lángész győz a fortély fölött: utászok jönnek, aláássák a tölgyet, mely, mint egy harczosokkal megrakott torony, mit a faltörő kos ledöntött, hosszában a földre terül, zsákmányul dobva az elbizott evetcsapatot.

Ezen kívül még mennyi baj éri kalandorainkat! De ők könnyen kibékülnek sorsukkal s megvigasztalják magokat bizonyos játékok és gyümölcsök élvezete által. A Sparta által leigázott Athén semmivel sem volt szeretetreméltóbb, sem könnyelműbb, mint ők

fogságukban. A New-York és Albany közt közlekedő póstahajókkal az északi folyamon fölfelé tartván, láttam egy ily szerencsétlen iparlovagot, amint sikertelen erőlködéssel át akart úszni a túlpartra. Félholtan fogták ki szegényt; gyönyörű volt a kedves kis csintalan, ébenfekete szőrével s testénél kétszer hosszabb farkával. Visszanyerte életét, de elveszté szabadságát: egy fiatal utazó rabszolgája lett.

Észak-Európa és Észak-Amerika iram- és jávorgimei szintén vándorolnak, de mindig az ember szükségleteinek megfelelő időszakban. Nincs egyetlen egy állat sem, föl egész az Újvilág jegesmedvéjeig, — melynek bundája oly nélkülözhetetlen czikk az eskimóra nézve, — mely gondviselészerűleg ne küldetnék a vadnépekhez. E tengeri szörnyek, hasonlóan a hajótörésből menekült bátor matrózhoz, úszó jégtáblákon vagy hajó romokon utazva gyakran Labrador partjain kötnek ki.

Az elefántok is utaznak Ázsiában; reng a föld lábaik alatt, s mégis éppen nem félelmesek. Az értelmes, tiszta, érzelmes Behemot szelid, mert erős, békés, mert hatalmas. Mint az ember első rendű szolgája, de nem rabszolgája, második helyen áll a teremtésben. Az eredeti bűn után az állatok elidegenedtek az emberlakta helyektől; de a természeténél fogva nemeszivű elefánt csak nagy fájdalommal tudott volna megválni régi urától: továbbra is az emberi nem bölcsője körül maradt. Időről-időre elhagyja magányát, bejárja a népes vidékeket, hogy az Ádám fiainak szolgálatában gyermektelenül elhalt társai helyét betöltse.¹⁾

---

¹⁾ Jelesebb tollak előztek meg minket ez állat tulajdonságai- és szokásainak ecsetelésében, s éppen azért fölmentve érezzük magunkat e tárgy bővebb fejtegetésétől. Csupán azt jegyezzük meg, hogy az elefántok csak azért tűnnek föl nekünk oly aránytalan nagy alakoknak, mert elszigetelten látjuk a velök öszhangzó növénytenyészet-, helyzet-, vizek-, hegyektől, világosságtól, sötétségtől, égaljtól, szóval hazájoktól. A mi, igen szűk határok közé szorított szélességi fokunk terményei, a tárgyak átlag

X. FEJEZET.

K é t l á b u a k é s h ü l l ő k.

Az Apalacha hegy lábánál, Floridában van néhány forrás, melyeket a benlakók *természetes kútaknak* neveznek. Minden kút egy narancs-, parafa- és katalpával benőtt kis hegykúp közepén van vájva. E kis hegykúp a pázsittal borított völgy felől való oldalán félhold alakban megnyílik, s e nyílason át csermely tör elő. A fák, a kút fölé hajolván, fölületét egészen besötétítik; de ott, hol a víz kiömlik, a világosság egy sugara, a csatornán áttörvén, a forrás tükrének egyetlen kis pontjára esik, mely a *sötét-kamara* üvegéhez hasonló másolatot ad. E kedvesen vonzó menhelyet rendszeren egy óriás alligátor lakja, mely a medence közepén hosszan elnyúlván, mozdulatlanul figyel; zöldes-barna paizsa- és tág orrlyukaival, melyeken át a felszított vizet kettős szivárvány alakban fujja ki, a

gömbölyű alakja, a füvek finom szálai, a művészien csipkézett levelek, fáink elegans növése, homályos nappalaink, hideg éjeink, növényeink elmosódó, határozatlan szinezete, végre maga az európai ember színe, öltözete, alakja semmi őszhangzatban sincs az elefánttal. Ha az utazók jobban megfigyelték volna, ma már tudhatnánk, minő viszonyban van e négy lábú az öt nemző természettel. Mi megkísértjük e viszony részleteit összeállítani. Az elefánt ormánya pl. szembeszökő őszhangzatban van a fáklya-bogács-, aloë-, lián-, indnáddal s az állatok országából a két India óriás kigyóival; tülei a keleti fügefa leveleire emlékeztetnek; bőre pikkelyes, puha és mégis merev, mint a töm-ször, mely a pálma törzsének egy részét födi, vagy inkább, mint a kókuszdiófa rostszájai. Legtöbb forró-övi növény épp úgy támaszkodik a földre, mint ezen állat lábai, s lomha, négyszögü lábaihoz hasonló alakkal bír; hangja harsány és erős, mint a kafferé vagy mint a seapoik harc-riadója. Midőn az elefánt, drága szőnyeggel borítva, hátán, a pagód minaretjeihez hasonló toronyban, valamelyik vallásos uralkodót azon templomok romjaihoz szállítja, melyekből az Indiákon néhány még ma is látható: roppant tömege, oszlop-lábai, szabálytalan alakja, a barbár pompa és végre az egymás fölé épített hegyi házakhoz hasonló colossalis építmény, szóval: az élő állat s a pusztulásnak indult romok úgy tűnnek föl, mint az óriások korából ránk maradt két történelmi emlék.

versaillesi pázsit-barlangokban felállított bronz sárkánynak tartanád.

De Florida alligátorai, vagyis a kaimánok, nem élnek mindig magánosan. Az év bizonyos szakában ős zegyülnek, s hadcsapatokra oszolván, támadó állásban várják az Oceán felől érkező utasokat. Midőn ezek a folyamokat annyira elárasztják, hogy roppant számukat a víz nem képes befogadni, s a parti iszapban elhalván, dögvészes kigőzölgésükkel a levegőt megfertőztetnék, a Gondviselés rájuk ereszti a krokodilok négy-öt ezernyi csapatokból álló zsákmány-szomjas táborát. A szörnyek, rémes ordítást hallatva s álkapcsaikat csattogtatva az érkezőkre vetik magokat; egyszerre intéznek rohamot minden oldalon: szökdécselve gyilkolnak, összecsoportosulnak, szétválnak, lemennek az örvények fenekére, meghengergőznek az iszapban, ismét felszínre emelkednek. A vérrel festett vizet füstölgő belek és megcsónkított hullák borítják. Nincs fogalma az embernek e szemtanúk által leirt borzasztó természeti jelenetről, s az olvasó gyakran kísértetbe jő az egésznet hiu nagyításnak tartani.

Az idegen legiok szétszórva, megtizedelve, réműlettel eltöltve s egész az Oceánig üldöztetve, ismét alászállnak az örvényekbe, hogy később, szükségleteinket kielégítendő, ártalom nélkül szolgálatunkra legyenek.

A szörnyek e faja néha felbőszíté az istentagadók bölcseségét; pedig kétségtelen, hogy az egyetemes rendszerben szükséges egyedek. Csak az elhagyott sivatagokat lakják, hol az ember hiánya nélkülözhetlenné teszi jelenlétüket; rendeltésök pusztítani addig, míg eljő a nagy Romboló. Mihelyt valamely vadonban megjelenünk, rögtön átengedik az uralmat, biztosak levén, hogy közülünk egyetlen egy borzasztóbb pusztítást fog véghez vinni, mint ők tizezeren. ¹⁾

¹⁾ Tapasztalták, hogy a Karolin szigeteken, hol a kaimánok kipusztultak, a folyókat gyakran megfertőztetik az Oceánból roppant tömegben felúszó halak, melyek, víz hiány miatt, caniculában halomra döglenek a partokon.

De miért teremtett Isten fölösleges lényeket, melyeket aztán ismét meg kell semmisítenie? Csak azért, mert ő nem a mi korlátolt eszünk és erőink módozatai szerint működik; neki elég azt mondani: *Növekedjetek és szaporodjatok*; e két szóban van a végtelenség. Talán, hogy bölcsnek tünjék föl, közepszerűnek kellett volna lennie; talán a végtelenség oly tulajdon, mit meg kell tagadnunk az Istenségtől, s minden, mi mérhetetlen, elvetendő? Azt mondjuk-e, hogy: „ez nagyon sok a természetben“, mert eszünk felfogni nem képes? És, ha az Istennek tetszett volna, bizonyos számú naprendszereken fölül még néhány égi testet helyezni a világűrbe, ezt, mint hozzá nem illő túlzást tekintsük, és így a mindenség gazdagságából azt következtessük-e, hogy a Teremtő esztelen, vagy tehetetlen?

Magokban véve bármily alaktalanok legyenek is e lények, melyeket szörnyeknek nevezünk, mégis ez undoriító vonásokban az isteni jóság könnyen fölismerhető jeleivel találkozunk. A krokodil vagy kígyó sem kevésbé gyöngéd kicsinyei iránt, mint a galamb vagy a fülemile. Csodálatosan megható ellentét látni, mint épít a krokodil fészket, helyezi bele tojását, s mint töri föl, a csibéhez hasonlóan, a kis szörny bölcsőháját. A nösténykrokodil a leggyöngédebb gondosságot tanúsítja családjá iránt. Végig sétál nővérei tojás- és agyagból épített kúp-fészkei között, melyek úgy néznek ki, mint valami tábori sátrak a folyam partján. Az amazon őrt áll, s hagyja a nap hevét működni; mert ha e hatalmas állat anyai gyöngédségét tojása képviseli, erejét s természetét híven visszatükrözi a nap, mely e tojásokat kikölti s azt erjedésbe hozza. A mint valamelyik tojás-kúp pezsgésbe jő, a nöstény rögtön pártfogásba veszi a születendő kis szörnyeket; néha nem is saját fiait fogadja fel, de legalább az idegenek gondozása által begyakorolja magát az anyai teendőkbe s ügyességét egy színvonalra emeli gyöngédségével. Végre ha családjá a világra jő, levezeti a folyamhoz, megmossa

tiszta vízben, úszni tanítja, apró halakat fogdos számára s megvédi a himek támadásai ellen, melyek nem ritkán felfalják az új nemzedéket.

Egy floridai spanyol beszélt nekünk, hogy egy egész krokodil-családot ellopattván, kosárba rakatta s négerai által maga után vitette. A nőstény siránkozó kiáltásokat hallatva követé őket. A kicsinyekből kettőt a földre tettek; anyjuk rögtön ott termett, s arczorra és előlábaival taszigálva igyekezett őket menekülésre bírni, majd fedezetül mögéjük állván, majd vezetőül előttük menvén. A kicsinyek nyöszörögve másztak tova anyjuk nyomdokán; és e szörny. mely pár perczel előbb ordításával halál félelmet öntött a folyamvidék minden lényébe, most a gödölyéit szoptató kecske mekegéséhez hasonló gyöngéd bégetést hallatott.

A csörgő kigyó anyai érzelemre versenyez a krokodillal: e hüllő, mely leczkét adhatna az embernek a nemesszivüségéből, ¹⁾ tanítója lehetne a gyöngédségből is. Ha családja üldözőbe vétetik, egyenkint elnyeli kicsinye t, tudván, hogy a gyermekre nézve nincs biztosabb menhely az anyai kebelnél. Magasztos példája az önfeláldozásnak! Nem képes, nem akarja túlélni kicsinyeinek elvesztését, mert előbb az anyát kellene felkonczolni, ha valaki fiait akarná elrabolni.

Szóljunk-e ezen kigyó mérgéről, mely mindig gyorsabban öl, ha családja van? Beszéljünk-e a medve gyöngédségéről, mely, bizonyos vad nőhöz hasonlóan, ²⁾ az anyai szeretetet azon szélsőségig viszi, hogy gyermekeit még haláluk után is szoptatja?

Ha az ember figyelemmel kíséri ez állítólagos szörnyeket ösztönük nyilvánulásában; ha tanulmányozza alakjokat és fegyvereiket; ha látja, minő gyűt képeznek a teremtés láncolatában; ha vizsgálja, minő viszonyban állanak egymáshoz és az emberekhez: bátran el merjük mondani, hogy a végokok sehol oly szembe-

¹⁾ Soha nem támad, ha meg nem támadtatik.

²⁾ Carver *Utazásai* Canadában.

szökőleg nem nyilvánulnak, mint a lények ezen osztályánál, melyek iránt a természet kevésbé volt bőkezű; éppen mint egy barbár műremekben jobban kidomborodnak a lángész vonásai a minden oldalról környező árny és vastag hibák mellett.

Semmivel sem alaposabb azon ellenvetés, mit a szörnyek által lakott helyek ellen támasztanak. A mocsárok bármily ártalmasaknak tűnjenek is föl első tekintetre, kiszámíthatatlan hasznot adnak. A beláthatatlan síkságokban ezek képezik a folyamok urnáit, s egyedüli víztartók, melyekből a tengertől messzefekvő vidékeken eső képződhetik. Iszapjok és növényeik rohadt hamvai trágyát szolgáltatnak a földmivesnek, nádasaik tüzelő anyagot és tetőt adnak a szegény családoknak; kétségkívül törekeny, de az emberi élettel nagyon öszhangzó burkolat, mely épp oly tartós, mint a mi napjaink.

Sőt e helyeknek megvan a magok, semmihez nem hasonlítható szépsége is: határvonalat képezvén a föld és víz között, sajátsterü tenyészettel, fekvéssel és lakosokkal birnak; minden tárgy, minden lény magán hordja a két elem vegyületének bélyegét. A nősirom ¹⁾ közép helyet foglal a haraszt és cserje, a tengeri hagyma és szárazföldi növény között; némely vizi rovar hasonlít az apró madárkákhoz; ha a *demoiselle*-t kék előtestével és átlátszó szárnyaival a vizi lilium fehér virágán megpillantod, azt hinnéd, hogy a Floridák légy-madarát ²⁾ látod magnolia rózsán ülni. Ősszel e mocsárokat száraz káka borítja, mely a sivár vidéknek a leggazdagabb aratás képét adja; tavasszal úgy néz ki, mintha zöld lándzsás hadcsapatok lepték volna el. Egy-egy pehelylyel bokrétázott fűz vagy nyírfa uralja ez ingó vidéket; a szél végig futván a nádason, hullámozásba hozza az egész pusztaságot: egyik meghajlik, a másik fölemelkedik, majd az egész sűrűség oldalt

¹⁾ Gumós növény, kard alakú leveleitől németül Schwertlilie nevet nyert. F.

²⁾ Kolibri-faj. F.

dől, és kimagaslik az aranszinü dobosgém, vagy a kócsag egy vékony nyurga lábón, mint valami nyársra szúrt lúd, mozdulatlanul álldogálva.

XI. FEJEZET.

A növények és vándorlásuk.

Most a mindenség azon országába lépünk, hol a természet csodái sokkal kedvesebb, sokkal szeretetreméltóbb jelleget öltenek. A növények fölemelkedvén a légtérbe, vagy a hegyek csúcsaira, mintegy meglopják az eget, melyet megközelítenek. Hajnal hasadtán, midőn a szellő is visszatartja lélekzetét, a völgy virágai, a legkülönfélébb alakban meghajolván, a láthatár különböző pontjai felé tekintenek. E pillanatban, midőn még minden pihenni látszik egy titok megy teljesedésbe: a természet fogamzik, s e növények, mint megannyi fiatal anyák, a titokszerű tájak felé fordulva várják a termékenyítő erőt. A sylphidek szerelme kevésbbé légies, ölelkezésök kevésbbé láthatatlan: a narcisz a csermelynek adja át szűz kecsseit; az ibolya a zephiertől várja szerény sarjadékát; a méh mézet gyűjtvén, virágról virágra száll, s tudtán kívül egy egész virányt megtermékenyít; a lepke egy egész népet hord szárnyain. Azonban a növények szerelme nem mindig a magány csendében fejlődik; vannak szenvedélyes jele-
netek is, éppen mint az embernél; viharoknak kell kitörnie, mely a megközelíthetetlen magaslaton Libanon czédrusát Sinai czédrusának eljegyezze, míg a hegy lábánál elég egy gyöngéd fuvallat, hogy a virágok közt a gyönyör termékeny ölelkezése létesüljön. Nem úgy van e, hogy a föld királyai trónjuk magasán a szenvedélyek viharai által hányattatnak, míg lábaiknál a szegény pásztornép csendben, boldogan éli napjait?

Virág adja a mézet, ő a regg leánya, a tavasz ékszere, az illat forrása, a szűzek kelleme, a költők szerelme; hamar elhal, mint az ember, de leveleit sze-

liden adja vissza a földnek. A régieknél ő koszorúzta meg a lakoma billikomát és a bölcsek ősz fürteit; az első keresztényeknél ő volt a vértanuk szemfödele és a katakombák oltárainak terítője; ma a szent hajdan szokásainak emlékeül, templomainkat díszíti. A világban az ő színeit választjuk érzelmeink képviselőiül: a reményt zöld, az ártatlanságot fehér, a szemérmes rózsaszín jelképezi. Vannak egész nemzetek, hol ő az érzelmek nyelve: kedves könyv, melyben nincs egy veszélyes hiba, s mely csak a szív forradalmainak tünékeny történetét őrzik meg.

A Gondviselés a növények számos családjánál különböző egyedek közt osztván fel a nemi részeket, megtöbbszörözé a természet titkait és szépségeit. Ez által a vándorlás törvénye egy oly országban ismétlődik, melynek polgárai teljesen képteleneknek látszanának arra, hogy csak helyökből is kimozduljanak. Majd a mag vagy gyümölcs majd a növény bizonyos része, sőt maga az egész növény is utra kel. A kókuszfa gyakran a tenger közepén kiemelkedő sziklákön tenyész; de vihar támad, lerázza a gyümölcsöt, mely a hullámoktól a szárazra vettetvén, gyönyörű fává fejlődik. Valódi jelképe az erénynek, mely a viharok kitért szirt fölé emelkedvén, minél jobban ostromoltatik a szelektől, annál több kincset ad az embereknek.

Az *Yar* partján (folyócska a Soffolk grófságban, Angliában) mutattak nekünk egy különös zsászfajt, mely mintegy szökdecselvén változtatja helyét. Szárvégei gyökérrostokkal vannak ellátva; ha e rostok annyira nőttek, hogy a víz fenekét érinthetik, rögtön gyökeret vernek; az így mindig jobban erősödő talapzat maga felé vonván az egész növény testet, az ellenkező oldal gyökszállai felszakadoznak, s a zsásza új gyöktörzsére nehezedvén, végleg odahagyja régi állomását. Másnap keresi az ember a még csak tegnap alkonyatkor választott helyén, s a folyam mentén jóval lejjebb vagy föllebb találja, hol már közte s a többi vízi családok közt új viszonyok szövődtek, új öszhangzat ke-

letkezett. Mi e sajtászerű fajnak, melyet a magunk végzetével való nagy hasonlatossága miatt, MIGRATOR-nak, *vándornak* neveztünk el, sem virágát, sem gyümölcsét nem ismerjük.

A tengeri növények szintén alá vannak vetve az égalj-változtatásnak, s úgy látszik, mintha bizonyos mérvben örökölnék azon szigetlakók kalandor szellemét, kiket földrajzi helyzetök a kereskedésre utal. A *fucus giganteus* a viharok börtönéből jó elő, s karjaival mérhetetlen területet ölelve át, dél felé hajókázik, mint egy, az Oceán egyik partjától a másikig kifeszített órási háló, magával vonva az utközben elfogott kagylókat, fókákat, rájakat és teknőczöket. Néha a szakadatlan úzásban kimerülvén, egyik lábát leereszti az örvények fenekére, s a hullámok fölött széttelkenvén megpihen; majd kedvező széllel tovább hajókázik, s miután több ezer különféle szélességi fokot maga után hagyott, a Norvégia szikláiról lopott virágfüzerekből gyönyörű szőnyeggel teríti be Kanada partjait.

A tengeri növények vándorlásai, melyek első tekintetre a véletlen egyszerű játékainak tűnnek föl, megható viszonyban állanak az emberekkel.

Egy este Brestben, a tenger partján sétálván, láttam egy szegény asszonyt, ki lehajolva járkált a sziklák között, mintha valamit keresett volna; figyelemmel vizsgálta egy törést szenvedett hajó romjait, különösen a romokhoz tapadt növényeket, mintha azok fiatalabb vagy öregebb korából saját szerencsétlenségének időszakát akarta volna kibetüzni. Egyszerre megpillant egy pinczetokszerű dobozt, melyben a matrózok palaczkjaikat szokták tartani. Talán egykor ő maga látta el férje számára e dobozt megtakarított filléreire szerzett sziverősítővel; legalább mi azt hisszük, mert e pillanatban köténye szögletét könyező szemeihez emelé. A tengeri mohák most megajándékozáék gyöngéd szeretetének e kedves emlékeivel. S így mig a nagyoknak ágyúk döreje hirdeti a világ nagyjainak hajótörését, addig a Gondviselés ugyanazon partokon a kicsinyek-

és gyöngékkal tudatni akarván valamely gyászhirot, titokban küld néhány fűszálat, vagy pár deszkadarabot.

XII. FEJEZET.

A természet kettős áttekintése.

Azok után, miket az állatokról és növényekről fönnebb mondottunk, mintegy utalva érezzük magunkat a természet nagy képét egyetemesebb nézpontról tenni szemlélődésünk tárgyává. Együttesen akarjuk e csodákat megszólaltatni, melyek különvéve már annyi dicső dolgot beszéltek nekünk a Gondviselésről.

Két nagy képet fogunk olvasóink elé állítani: egy tengerit és egy szárazföldit; egyiket az Atlanti Oceán, másikat az Új-Világ közepén, hogy senki ne tulajdonítsa e jelenetek magasztosságát az emberi szellem műalkotmányainak.

A hajó, melyen Amerikába vitorláztunk, a kikötőt elhagyván, hatalmas szárnyaival csakhamar a nyílt tenger fölé emelkedett: a száraz eltűnt szemeink elöl, s mi egy mérhetetlen ürben lebegtünk; ég és tenger összeolvadtak, s úgy tűnt föl, mintha egy óriási vászon volna előttünk kifeszítve, hogy valamely művész alkotásait lapjára fölvegye. A víz fölülete átlászó üvegszint játszott. Nyugatról hatalmas hullám gördült felénk, bár a szél kelet felől lengett. Roppant hullámozás terült el északról délre, s megnyílt völgyein át mélyen bele engedett tekinteni az Oceán titokszerű sivatagába. Ez ingatag vidék minden pillanatban más alakot öltött: majd megszámlálhatatlan zöldelő domb emelkedett, mintha valamely temető sírbarázdái közt járnánk; majd egy pusztán legelésző nyáját képzelte az ember, ha az elterülő habok fehér fodru fölületét megpillantá; néha úgy tetszett, mintha e mérhetetlen síkság szűk határok közé szorulna, mert nem volt tárgy, melylyel össze lehetett volna hasonlítani, de ha a távolban egy hullám fölemelkedék, ha a láthatáron egy csapat tengeri

kutya átvonult, ismét megnyílt előttünk a végtelenség. Főleg akkor nyer az ember e roppant kiterjedésről nagyszerű fogalmat, ha a tenger fölé könnyű köd ereszkedik, mely a végtelenséget mintegy kiterjeszteni látszik. Ah ! mily magasztosan szomorú az Oceán tekintete ! miú gondolatok születnek, ha a képzelet akár Észak viharlakta, ködös tengerén, akár Dél boldogság és nyugalom koszorúzta Oceánján egy pillanatra önmagába mélyedett.

Gyakran megtörtént, hogy éjjel fölédredvén, a földéltre mentem, hol csak az őrtisztet s néhány matrózt találtam, kik hallgatag szívák kurta-száru pipáikat. Csend volt fönn és alant egyaránt, csak a hajó orrának küzdelme hallatszott, a mint a vele összeütkező hullámokon keresztül magának utat hasított, míg a fölingerelt habok tajtékozó szikrát szórva futottak végig a hajó oldala hosszában. Keresztények Istene, bár minden lény magán hordja, mégis az örvények vizei s az egek titokszerű mélyeibe vésted legerősebb kézzel mindenhatóságod vonásait ! Az égi kupola azurján ragyogó millió csillagok, a boltozat közepén függő hold, egy határtalan tenger, végtelenség az égben és a habok fölött ! Soha nem szégyeníté meg annyira a te nagyságod az én kicsinységemet, mint ez éjeken, midőn az Oceán és csillagok közt függvén, mérhetetlenség terült el fölöttem és mérhetetlenség lábaim alatt.

Én egyszerű magányzó, semmi vagyok : gyakran hallottam a tudósokat a legelső Lény fölött vitatkozni, és soha nem értém őket ; de mindig megjegyeztem, hogy a természet nagyszerű jelenetei nyilatkoztatják ki ez ismeretlen Lényt az emberi szívnek. Egy este (mély csend uralkodott) éppen azon szép tengeren voltunk, mely Virginia partjait fürösztí ; a vitorlák le voltak eresztve ; én a földéltre alatt ülék valamivel foglalkozva, midőn harangszót hallok, mely a hajó személyzetét imára hívá. Siettem utitársaim fohászaival egyesíteni az enyéimet is. A tiszteket a tat¹⁾ fölött

---

¹⁾ A hajó hátsó része, köznyelven hajófar. F.

találtam összegyűlve az utasokkal együtt, előttök pár lépésnyi távolban állott a pap, könyvvel kezében, a matrózok a felső födélzetén, ki itt, kit ott, elszórtan, mindnyájan arczczal a hajó orra felé fordulva, mely nyugatra tekintett.

A hullámok alá merülni készülő nap gömböste a határtalan térség közepén, a vitorla kötelek közt tünt elénk. A tat himbálózása következtében ugy tetszett, mintha e ragyogó égitest minden perczben más alakot adna a láthatárnak. Keleten apró felhő-fosztlányok voltak rendetlenül szét-szórva, s köztük szende komolysággal emelkedett föl a hold; az ég többi része egészen tiszta volt, észak felé a nap és éj két nagy világítójával dicsfényövezett háromszöget képezve, egy a prizma minden színeiben ragyogó víztölcsér emelkedett ki a tengerből, mint egy óriás kristály-oszlop, arra rendelve, hogy az azur boltozat ívei reá nehezedjenek.

Nagyon szánandó lett volna, ki e jelenetben nem ismerte volna föl az Isten szépségét! Akaratom ellen is könyek toluultak szemeimbe, midőn társaim leemelvén kátrányos sapkáikat, rekedt hangon rákezdték egyszerű éneküket: „*Notre-Dame-de-Bon-secours* „Asszonyunk szüzek szüze, — Tenger-szek védnöke, Mária, segíts!“ Mily megható volt ez emberek imája, kik az Oceán közepén, törékeny deszkadarabon állva szemlélték a hullámok fölött lenyugvó napot! Mint járta át az ember lelkét e szegény matrózok fohásza, midőn a fájdalmas anyát, a tenger csillagát segélyül hívák! Parányiságunk érzete a végtelenséggel szemben, a hullámok fölött messze hangzó énekünk, a közeledő éj borzalmaival, hajónk csodaszerű jelensége annyi csodaszerűség közepett, egy csodálattól és félelemtől megkapott vallásos hajószemélyzet, egy tiszteletreméltó pap imáiba merülve, végre maga az Isten az örvények fölé hajolva s egy kézzel a távozó napot nyugat kapuinál visszatartva, másikkal keleten a holdat fölemelve s a mérhetetlenség keresztül teremt-

ménye esdő szavaira figyelve: ez az, mit leírni lehetetlen érezni az emberi szív képtelen.

De lássuk a szárazföldi képet. Egy este nem messze a Niagara zuhatagtól, egy erdőben bolyongtam; pár percz mulva utolsó lobot vetett a nap fáklyája, s én a maga zavartalan csendében élvezheték egy éji látványt az Új-Világ rengetegében.

Napnyugta után egy órával, a láthatár ellenkező oldalán, a fák csúcsai között, kibukkant a hold; balsamillat-terhes fuvalom lengett kelet felől s az éj királynéját megelőzvé, úgy tetszett, mintha a rengeteg mélyén az ő üde lehelete érintené arczomat. A magános éji vándor, mind magasabba emelkedett a boltozaton, majd szende nyugalommal lépdelve kékzománczu égi ösvényen, majd pillanatra megpihelve a felhőcsoportok mögött, melyek a hótakarta hegycsúcsok köré gyülekezének. E felhők, megannyi finom fátyolrétegekként, begöngyölvö, majd kibontakozva, elterültek az atlaszfehér, átlátszó égövön, azután könnyü tajtékfoszlányokra szakadtak, vagy vakító fehérségű gyapju-pamlagokat képeztek az égen, szemre oly vonzó, hogy az ember szinte érezte puha, finom ruganyosságukat.

Nem kevésbé elragadó látvány terült el a földön; a hold bársonyos kék világa, az ős fák karjai között rést törvén, egy-egy sugárral bevilágított a leg-sűrűbb sötét mélyére. A kis patak, mely lábaim előtt csörgedezett, el-eltűnt a fák között, majd meg előcsillant, a mint kristály lapján az éji csillag szende arczát visszatükrözé. A patak túloldalán, puha gyeptágyon, mély szenderbe merülve, mozdulatlanul feküdt a hold fénye; itt-ott elszórtan egy-egy magános nyirfa a szellő által ingatva, a világosság nyugvó tengere fölött uszkáló árnyszigetkéket képezett. Mély csend, siri nyugalom uralkodott köröttem, mit csak néha zavart föl egy-egy lehullott levél zöreje, egy átfutó szellő vagy az éj madarának időközönkinti huhogása. A tá-

volból szaggatottan hallatszottak a Niagara zuhatagának tompa nyögései, melyek pusztáról pusztára, vadonról vadonra hullámozáván, végre valamely rengeteg mélyén elhaltak.

Emberi nyelv képtelen leírni e jelenet nagyszerűségét, csodálatosan mélabus jellegét; Európában a legszebb éjek megközelítő fogalmat sem adhatnak róla. A mi felhasogatott szántóföldeink-, megmunkált mezőinken szárnyszegetté lesz a képzelet, mert mindenütt emberi lakokba ütközik. De e vad vidéken szabadon bemélyed a lélek egy erdő-oceánba, elábrándozik a zuhatagok örvényei fölött, elmélkedik a folyamok és tavak partjain, s hogy úgy mondjam, egészen egyedül találja magát Isten előtt.

XIII. FEJEZET.

A p h y s i k a i e m b e r .

A végokok fölött való szemlényt, azaz Isten létének e természet csodáiból merített érvelését, befejezendők, nincs egyéb hátra, mint megfigyelni még a *phisikai* embert. De beszéljenek a mesterek, kik e tárgyat alaposan tanulmányozák.

Cicero így írja le az emberi testet:

„Mi az érzékeket illeti, melyek közvetítésével a lélek a kültárgyokról magának tudomást szerez, szerkezetök csodálatosan megfelel rendeltetésöknek, s székhelyök, mintegy erődített helyen, a főben van.

„A szemek figyelő örökként, emelkedettebb helyet foglalnak el, honnan a tárgyakat észrevevén, feladatuknak könnyen megfelelehetnek. Kiváló helyet igényeltek a fülek is, mert a hang felfogására rendelvek, az pedig természeténél fogva fölemelkedik; az orrlyukaknak ugyanazon magasságban, a fülekkel egy színvonalon kelle állani, mert a szag is fölfelé tart; de egyszersmind közel a szájhoz, hogy ennek az étel és ital minősége meghatározásánál segélyére lehessen. Az

izlés, mely hivatva van közelebbről mondani ítéletet a fölött, mit magunkhoz veszünk, a száj azon részében székel, melyen át a természet a folyékony és szilárd táplálék számára bevonulási tért nyitott. Végre az érzés az egész testben el van terjedve, hogy semmi benyomás, a hideg és meleg leggyöngébb hatása se maradjon előtte észrevétlenül. És mint az építész gondosan elrejtí az orr és szemek előtt azon helyeket, melyek a ház ürülékeinek felfogása- és továbbítására szánvák, ugy a természet is mind azt, mi ehhez hasonló az emberi testben, gondosan eltávolítá az érzékek előtt.

„De ki más alakíthatá és rendezheté el ily művészien érzékeinket, mint a természet, melynek ügyessége e téren hasonlíthatatlan. A szemeket finom kötösökbe burkolta, melyek előtt átlátszók, hogy rajtok keresztül nézhessünk, de egyszersmind erős szövetűek, hogy a látszervet jól megvédjék. Könnyen sikló és mozgékony képességgel ruházta fel a szemgolyókat, hogy pillanat alatt kikerülhessék, mi bántalmukra lehetne, s lát-irányukat tetszés szerint változtathassák. A láta, hol az összes láterő öszpontosul, oly picziny, hogy nehézség nélkül elrejtheti magát minden rá nézve veszélyes támadás előtt. A pillák, melyek a szemeken mintegy tetőzetet képeznek, sima, gyöngéd fölülettel bírnak; ha valami véletlentől való félelem miatt a szemek lezárandók vagy fölnyitandók, mindkét ténykedést a pilláknak kell végezniök, mi nálók csak percz müve; kiálló szörkorklátokkal vannak ellátva, melyek segélyvel a nyitott szemek ellen intézett támadást felfogják, ha pedig az álm csendes nyugalomra zárja le őket, finom takaróul szolgálnak. Szemeinknek még azon előnyös helyzetök is van, hogy a minden oldalról körülzárt magaslatok elrejtik és jól megvédik: ugyanis, míg fölülről a fej és homlok izzadságának felfogására magas szemöldökgátak vannak, addig az alulról jöhető veszélyt a kissé előtolt arczcsontok tartják vissza.

„Az orr válaszfal gyanánt a két szem közé helyeztetett.

„A mi hallérzékünket illeti, ez mindig nyitva, éber van, mert mindig, még alvás közben is, szükségünk van rá. Szerkezete tekervényes menetű. elővigyázatból, mert ha egyenes és sima volna, egyik-másik hang könnyen elsiklanék mellette . . .

„De minő kényelmünkre vannak a kezek s mily hasznos szolgálatot tesznek a művészetnek! Az ujjak annyira hajlékony csuklókkal vannak összefoglalva, hogy a legkisebb nehézség nélkül nyílnak ki és csukódnak be. Segélyökkel vezeti a festő ecsetét, a szobrász vésőjét, ezek játszanak a lantón és fuolán: ime a hasznos mellett a kellemes. A szükségeseket illetőleg: ezek művelik földeinket, építik házainkat, készítik a szöveteket és ruhákat, dolgoznak rézzel és vassal. A szellem tervez és feltalál, az értekek megbírálják, a kézé a kivitel; s így azt, hogy lakhelyünk és ruházatunk van, hogy városaink, falvaink és templomaink vannak, egyenesen a kezeknek köszönhetjük.“

Meg kell engedni, hogy az anyag egyedül épp oly kevésbé volt képes az emberi testet annyi s oly csodás czélokra alkalmassá teremteni, mint a mily lehetetlen, hogy a római szónok e remek értekezletét más, mint egy ékesszóló műtehetséggel felruházott író szerkesztette légyen.¹⁾

Több szerző, jelesen Nieuwentyt orvos bebizonyítja, hogy azon korlátok, melyeken belül értekeink működnek, természetünknek annyira megfelelőleg vannak kijelölve, hogy ha akár szűkebb, akár csak kevésbé terjedtebb hatáskörük volna, előre föl nem számítható veszélyek és zavar forrásaivá lennének ránk nézve.

---

¹⁾ A mit Cicero az emberi kézről mondott, Aristotelestől kölcsönözé. A Stagiritus*) Alaxagoras rendszerét megtámadván, szokott éleselműségével megjegyzi, hogy az ember nem azért áll az állatok fölött, mert keze van, hanem azért van keze, mert az állatok fölött áll. Plato az emberi test szerkezetét szintén az isteni bölcsesség kiváló bizonyítéka gyanánt említi. Jobbnak is van e tárgy fölött néhány magasztos költeménye.

*) Aristoteles Stageirosban születvén, Stagiritus, vagy stageirainak neveztetik. Ford.

Galien egy alkalommal, az emberi test boncztani elemzése közepett, csodálattól megkopottan kiejté kezéből műszerét s fölkiáltott: „Oh te, ki minket alkotál! azt hiszem valódi dicséneket zengek tiszteletedre, midőn e sz. értekezletet írom. Műveid csodaszerűségét ismeretvén, jobban imádlak, mintha leölt ökrök ezreit áldoznám fel oltáraidon, vagy a legdrágább illatszerek füstjével tölteném meg templomaidat. A valódi vallásosság abban áll, hogy ismerjem magamat, azután, hogy másokat jóságod, hatalmad és bölcseséged nagyságának ismeretére vezessek. Jóságod ajándékaid egyenlő kiosztásában nyilvánul, megadván kinek-kinek a szükséges életszerveket, bölcsességed e javak fölülmulthatatlan tökéletességében, hatalmad terveid végrehajtásában csodálom.“

XIV. FEJEZET.

A h a z a s z e r e t e t ö s z t ö n e.

Miután megfigyeltük az állatok ösztöneit, valamit mondanunk kell a *physikai* ember ösztöneiről is; de minthogy ez magában foglalja, a teremtés legkülönbözőbb nemeinek érzelmeit, minő az atyai gyöngédség, stb., különösen egy olyat kell kiszemelnünk, mely kizárólag az ő sajátja. s ez a legnemesebb, legerkölcösebb ösztön: a *hazaszeretet*. Ha e törvény egy állandó csoda által fön nem tartatnék, — mit azonban mi, mint sok egyebet, figyelemre sem méltatunk. — az emberek mind a mérsékelt öv felé tolnának, pusztán, lakatlanul hagyva földünk többi részeit. Képzeltetni, mennyi veszély származnék abból, ha az emberi nem a föld egyetlen pontja fölött összecsoportosulna! E nagy csapást elhárítandó, a Gondviselés, hogy úgy mondjam, bizonyos legyőzhetetlen szeretet lánczával szülőföldjük talajához kötő az emberek lábait: Izland jégsivatagai-
nak épp úgy vannak lakói, mint Afrika izzó homokpusztáinak.

Sőt igen figyelemre méltó jelenség, hogy minél hálátlanabb valamely ország földje, minél barátságatlanabb égalja, vagy — mi egyre megy — minél több üldözés hazája lett ránk nézve a hely, hol születünk, annál ellenállhatatlanabb vonzerőt gyakorol reánk. Sajátságos, de egyszersmind magasztos dolog, hogy az embert a balsors erősebben leköti, mint a jólét, s hogy az sajnálja legjobban az atyai házat, ki benne csak egy szalmafüdelet veszített. E jelenség oka ott rejlik, hogy a termékeny föld, pazar bőkezűséggel árasztván el gyermekeit, széttépi a nélkülözésekből szövődött természeti kötelékek egyszerű szálait. A ki megszűnt szeretni szülőit, mert többé már nincs rájuk szüksége, az tényleg megszűnt szeretni hazáját is.

Minden e megjegyzés igazsága mellett bizonyít. Egy vad jobban ragaszkodik a maga kunyhójához mint egy fejedelem a maga palotájához, és a hegylakó több kellemet talál a maga bérceiben, mint a síklakó a maga barázdáiban. Kérdezz meg egy skót pásztort, ha fölcseréli-e sorsát a föld legelső hatalmasságával. Szeretett övéitől távol, szüntelen rájok gondol, szüntelen nyájai, forrásai és felhői után sohajtozik. Nincs magasabb vágya, mint ugyanazon árpakenyeret enni, ugyanazon kecsketejet inni, ugyanazon balladákat dalolni, melyeket ősei daloltak a völgyek ölén. Elvész, ha szülőföldre vissza nem tér. Ő valódi hegyi növény, gyökereivel a sziklához kell tapadnia; nem virulhat vihar és záporok nélkül: a porhanyó föld, menhely és a lapály hősege halálhozó volna rá nézve

Ki irhatja le örömét, midőn viszontláthatja szalma-kunyhója födelét! mint ha csak szent nyomorának drága ereklyéit látogatná.

Ki boldogabb, mint az eskimo rideg hazájában? Mik neki a mi éghajlatunk virágai Labrador hava, a mi palotáink az ő füstölgő odúi mellett? Tavaszkor egy úszó jégtáblán elindul neje társaságában hajókézni.

A folyamok árjától sodortatva, nyílt tengerre száll viharok istenének trónján. A jéghegy a hullámok fölött himbálja csillogó fehér ormait és hóképezte erdeit; völgyeiben tengeri farkasok enyelegnek, s óriási bálnák csatlakoznak a kéjutazókhöz kíséretül az Oceán iránytalan utain. A merész vad ingó szikla-üregében keblére öleli a nőt, kit neki az Isten adott, s vele, a gyönyör és veszély vegyes érzelmei közepett, ismeretlen örömöket élvez.

Különben e barbárnak igen helyes okai vannak, melyek miatt a maga hazáját többre becsüli a mienknél. Bármily törpék is szellemi és anyagi képességei, mégis valamint maga, úgy az általa művelt mesterségek első tekintetre elárulják az emberi méltóságot. Hány európai vész el hajóján, az emberi ipar e műremekén, azon partokon, hol az eskimo tengeriborjúbőr csolnakán kineveti a veszélyeket. Majd feje fölött száz lábnyi magasban hallja az őt elborító Oceán tompa moráját; majd egy-egy hullámtorlat csúcsát megnyergelve a felhőket érinti. Mint a veszélyt nem sejtő gyermek kedélyesen himbálja magát az erdő mélyén egy sima faágon, úgy játszik ő hitvány tömlőjén a tomboló hullámok közepett. Isten ez embert a viharok országába helyezvén, homlokára véste a királyi méltóság vonásait: „Menj! — így dörgött szava a süvöltő vész közepett — menj; én téged meztelenül doblak a földre; de bármily nyomorult légy is, senki sem fogja tagadni magasztos hivatásodat: nádszállal kezedben te szelidíted meg a tenger szörnyeit, s a felbőszült viharok lábaihoz fognak simulni.“

Igy igazolja a Gondviselés, szülőföldünkhöz kötvén bennünket, a maga bölcsességét, s nekünk ezer okunk van szeretni a földet, melyet hazánknak nevezünk. Az arab soha nem tudja elfeledni teve-kútjait, zergéit és főképp lovait, folytonos utazásainak hű társait; a néger szüntelen kunyhója-, vetődárdája, pisangfájára, zebra- és elefántösvényeire gondol.

Beszélik, hogy egy angol matróz gyermek oly erős

ragaszkodással viseltetett a hajó iránt, melyen született, hogy attól pillanatra sem volt eltávolítható. Ha meg akarták büntetni, csak azzal fenyegették, hogy a szárazra küldik; a gyermek sikoltva futott a hajóteknőbe s úgy elrejté magát, hogy alig lehetett rá akadni. Ki önté e gyöngéd szeretetet e matrózba egy szél által hányt-vetett talaj iránt? Tisztán physikai és helyi viszonyokból bizonyosan nem képződhetett. Van talán bizonyos öszhangzat a hajó és az ember rendeltetése között? vagy inkább van valami boldogító abban, hogy örömeit és fájdalmait, mintegy bölcsőjében öszpontosítja? A szív természeténél fogva szeret elzárkózni, s minél kevésbbé tárja fel magát a világnak, annál kevésbbé sebezhető meg. Innen van, hogy nagyon érzékeny emberek, minők általában a szerencsétlenek, igénytelen kis menhelyeken szeretnek tartózkodni. A mit az érzelem nyer erőben, elveszti terjedelemben: míg a római köztársaság az Aventin hegyeknél végződött, gyermekei örömmel haltak meg érte; midőn határait a Taurus és Alpok lábáig kiterjeszté, nem tudták szeretni többé. Valami ehhez hasonló oknak kelle a kis angol matrózban az apai hajó iránt való előszeretetet fokozni. Ismeretlen utazó az élet Oceánján, kit tengerek választottak el a mi fájdalmainktól: ezerszer boldog halandó, mert csak távolról nézte a világ szomorú partjait!

A civilizált népeknél a hazaszeretet csodákat művel. Isten terveiben mindig következetesség van; a szülőföld iránti vonzalmat a természetbe oltotta annyira, hogy ez ösztön bizonyos fokig közös velünk az oktalan állatokkal; de az ember tovább megy, s erénynyé képezi azt, mi nem volt egyéb, mint az egyetemes öszhangzatból támadt természetes érzelem. Ime, mily csodálatos lánczolat van a mindenség physikai és erkölcsi törvényei között! Mi kétségbe merjük vonni, hogy hazaszeretet nélkül egyetlen valódi erény, egyetlen valódi tehetség is létezhesék. E szenvedély a csatában csodákat tesz; a költészetben Homért és Virgilt teremtetten. A világtalan költő kiváló előszeretettel festi Jónia

szokásait, hol napvilágot látott, s a mantuai Hattyú csaknem kizárólag szülőföldje emlékeiben gyönyörködik. Kunyhóban születvén s ősei örökségéből kivettetésén, úgy látszik, e két körülmény irányadó befolyással volt szellemére; innen a szomor, a mélabú azon árnyalata, mely műveinek egyik kiváló kellemét teszi; visszavissza idézi a gyermekkori eseményeket, s *szívesen elidőz gondoltja azon Argosnál, hol ifjusága éveit eltöltötte:*

„Et dulces moriens reminiscitur Argos.“

De a keresztény vallásnak kellett jöni, hogy kijelölje a hazaszeretetnek a maga természetes határait. Ez érzelem a régieknél bűnné fajult, mert végletekre vetemedett. A kereszténység belőle *első rendű* szeretetet csinált, de nem *kizárólagos* szeretetet! ez mindenkinek előtt azt akarta, hogy igazságosak legyünk: szeressük Ádám családját, mert ez a mienk is, habár ragaszkodásunkra *első sorban* polgártársaink tartanak jogos igényt. Ez az erkölcsstan ismeretlen volt a keresztények Törvényhozójának küldetése előtt; rágalom azt állítani, hogy ő a szenvedélyeket ki akarta oltani: Isten soha nem rombolja le saját művét. Az Evangelium a szívnek nem halála, csak szabályozója. Ő az a mi érzelmeinknek, a mi az izlés a művészetnek; megóvjá, megtisztogatja mindattól, mi túlzott, hamis, köznap, hitvány, s csupán azt hagyja meg, a mi szép, nemes, igaz és bölcs. „A keresztény vallás, helyesen felfogva, nem egyéb, mint az eredeti büntől megtisztított eredeti természet.“

Innen van, hogy honunktól távol ellenállhatatlan ösztönt érzünk oda ismét visszatérni. A való hiányában álmokképekben gyönyörködünk; mert a szív csalódások áldozata, s mindenki, ki asszony keblén tápláltatott, ivott a csalódások forrásából. Majd egy kunyhót alakít át képzeletünk a szülői házzá, majd egy erdőnek, völgynek vagy halomnak adjuk a haza kedves elnevezéseit. Andromache egy kis *csermelyt* nevezett el *Simois*-nak; és mily megható igazság van abban, hogy e *kis cser-*

mely jelképezi a hazaföld *nagy folyamát*; ugyanis minél messzebb távozunk a partoktól, melyeken születünk, annál kisebbé lesz a természet, míg végre csak mintegy árnyékát látjuk annak, a mit elvesztettünk.

A hazaszeretet ösztönének egy másik vonása: nagy becsben tartani a magokban értéktelen, de hazánkból hozott s a számüzetésbe magunkkal vitt tárgyakat. A lélek, úgy látszik, kiterjed még az élettelen dolgokra is, melyek végzetünket megosztják: életünk egy része azon ágy mellett marad vissza, melyen boldogságunk nyugodott, de még sokkal inkább ama másik mellett, melyen boldogtalanságunk virasztott.

Azon lelki bágyadtság kifejezésére, mit a honfi hazáján kívül érez, azt szokták mondani: *Ezt az embert honfájdalom emészti*. S valóban, ez igazi fájdalom, betegség, mely csak a visszatérés által gyógyítható. Még ha a távollét csak néhány évig tartott is, mit találunk ott, hol születünk? Hány ember él azok közül, kiket teljes életerőben hagyunk el? A paloták helyén sirok, a sirok helyén paloták állanak. Az apai földet dudva verte föl, vagy idegen eke hasogatja, és a fa, melynek árnya alatt dajkáltattunk, réges-régen kivágatott.

Louisianában két szomszéd ültetvényesnek volt két rabszolganője, egyik vad, a másik néger. Mindkettőnek volt egy egy gyermeke: a négernek két éves leánykája, az indiánnak épp oly kora fia; ez utóbbi meghalt. Az anyák a pusztában bizonyos helyre nézve megállapodván, ott három egymásután következő éjen összejöttek. Egyik elhozta a maga élő, a másik meghalt gyermekét: egyik *Manituját*, a másik *Fetisét*. Nem lepte meg őket, hogy így mintegy ugyanazon valláson vannak: mindketten szerencsétlenek. Az indusnő üdvözlőlvén a pusztát, barátjánéhoz fordul: „Ülj le — ugymond — és sirj, mert ez hazám fája.“ Azután a vadaknál szokásos temetkezési szertartás szerint gyermekeiket egy jávor vagy sasafra ágára függesztvén, himbálták, s közben nemzeti dalokat énekeltek.

De ezen anyai játékok, melyek az ártatlan élőt

gyakran elaltaták, nem tudták fölébreszteni a halottat! Így vigasztalta egymást e két nő, kik közül egyik elveszté gyermekét és szabadságát, a másik szabadságát és hazáját: a fájdalom gyakran enyhül a könyvekben.

Beszélik, hogy a Rémuralom napjaiban bizonyos francia menekülni kényszerülvén, megmaradt utolsó fillérein vett egy bárkát a Rajnán. Itt lakott ő, neje és két gyermeke. Pénze nem levén, vendégszeretetre sem számíthatott. Ha egyik partról elűzték, panasz nélkül evezett a másikra; gyakran mindkét oldalról üldöztetvén, a folyam közepén kelle horgonyt vetnie. Halakat fogdosott, hogy kis családját eltartsa; de az emberek megtagadták tőle még ezt a Gondviselés által nyújtott csekély könyöradományt is. Éjjel a partra lopózott egy kis száraz gazt gyűjteni, miből tüzet csinálhasson mialatt neje halálos szorongattatás közt várta a szeretett családfő visszatértét. Négy civilizált nemzet között valdái kelle lennie e családnak, s a világnak nem volt egy szöglete, hová bizton letehetette volna lábait: minden vigasztalásuk az volt, hogy Franciaország közelében bolyongván, néha azon levegőt szivhatták, mely az esti szél szárnyain a haza szent földéről lengett feléjük.

S ha kérdenék tőlünk, mik tehát azon hatalmas kötelékek, melyek minket szülőföldünkhöz csatolnak, alig tudnók megmondani. Talán egy anya, egy apa, egy nővér mosolya, talán azon öreg nevelő emléke, ki minket tanítgatott, talán gyermekkori pajtásaink, vagy azon gyöngéd gondosság, azon figyelem, melyet egy dajka-, vagy egy vén *szolga*-, ¹⁾ a ház (*domus*) e kiegészítő részétől nyertünk; végre a legapróbb, legegyszerűbb, vagy ha úgy tetszik, a legközönségesebb, figyelemre sem méltó körülmények: egy kutya, mely éjen át a majorban ugatott; egy fülemile, mely minden tavasszal viszatért a gyümölcsösbe, az ablakív fölé

¹⁾ Vonatkozás a francia *domestique*-re, mi házi szolgát jelent. E szójátékot lehetetlen nyelvünkön visszaadni. F.

épített fecskefészek, a fák között kimagasló templom-torony, a temetőben hajlongó tiszafa, a góth síremlék; ez minden; de épp ezen apró tárgyak mindennél hatalmasabban bizonyítják a Gondviselés létezését, mert lehetetlen, hogy ezek legyenek forrásai a hazaszerezetnek és annyi nagy erényeknek, melyek e szeretetből származnak, ha egy legfőbb intéző akarata azt így nem rendelte volna.

HATODIK KÖNYV.

A LÉLEK HALHATATLANSÁGA.

I. FEJEZET.

A boldogság után való vágy az emberben.

Ha Isten létét semmi egyéb nem bizonyítaná, csak a természet csodái, ez érvek oly erősek, hogy magokban véve képesek minden gondolkodó embert meggyőzni, ki őszintén keresi az igazságot. De ha azok, kik a Gondviselést tagadják, nem fejthetik meg nélküle a teremtés csodáit, mennyivel nagyobb zavarba jönnek még, ha saját szívök ellenvetéseire kell felelniök. Lemondván egy legfőbb Lényről, le kell mondaniok a jövő életről is; de lelkök e lemondást el nem fogadván, folyton zaklatja őket, s hogy úgy mondjam, megjelen előttök, s az álbölcsek daczára kényszeríti őket, hogy vallomást tegyenek léte és halhatatlansága mellett.

Ugyan mondják meg, ha a lélek fáklyája a sirban kioltatik, honnan van bennünk a boldogság után való vágy, melytől egy egész életen át gyötörtetünk? Szenvedélyeink itt alant könnyen kielégíthetők: a szerelem, nagyravágyás, harag, stb. élvezetkörük netovábbját elérik; egyedül a boldogság után való vágy kielégíthetetlen, egyedül az nem találja meg tárgyát, mert tulajdonképpen azt sem tudja, mi hát az a boldogság, mely után annyira eped. Meg kell engedni, hogy ha minden *anyag*, ugy a *természet* itt rettenetesen csalódott: oly érzelmet teremtett, melynek semmi nem felel meg a világon.

Az bizonyos, hogy lelkünk örökké kíván valamit; alig nyerte el óhaja tárgyát, már ismét kíván: az egész világ sem képes kielégíteni. A végtelen, a neki egyedül megfelelő tér; szeret a számokban elveszni s felölelni a legkisebb úgy, mint a legnagyobb kiterjedést. Végre felfúva, de jól nem lakva attól, a mit elnyelt, leveti magát az Isten titokszerű méhébe, hol a végtelenség eszméi tökély-, idő- és térre nézve egyesülnek; de ide csak azért merül alá, mert az Istenség *homálylyal teljes. Deus est absconditus.* Ha e titokszerűséget teljesen felfoghatná, megvetné, mint a többi tárgyakat, melyeknek világos ismeretével bír. Sőt talán azt mondhatni, hogy erre némi joga is volna; mert ha a lélek az örök elvet magának megfejthetné, ez esetben, ha nem magasabb, legalább egy színvonalon állana vele. Az isteni dolgok rende nem az, a mi az emberi dolgoké: egy ember megértheti a király hatalmát a nélkül, hogy király legyen; de az az ember, ki megértené az Istent, Isten lenne.

Már most, az állatokat nem nyugtalanítja az a remény, mely az emberi szivben nyilvánul; azok könnyen elérik boldogságuk netovábbját: egy kevés fű kielégíti a bárányt, egy kevés vér eloltja a tigris szomját. Ha néhány bölcsész után indulva, valaki azt állítaná, hogy köztünk s az állatok között levő különbség mindössze is az életszervek különböző szerkezetében van, ez legfőlebb az ember tisztán anyagi ténykedésére nézve volna megengedhető; de mi köze kezemnek gondolatomhoz, midőn ez az éj csöndében leszáll a végtelen űr mélyére, vagy fölemelkedik a csillagok fölé, kutatván a világok Rendezőjét? Miért nem tesz az ökor úgy, mint én? Neki elég, hogy szemei vannak; ha olyan kezei és lábai volnának, minők az enyéim, rá nézve teljesen haszontalan-, sőt alkalmatlanok volnának. Lefekhetnék a legelőn, ég felé emelhetné fejét s bőgésével felfohászkozhatnék azon ismeretlen Lényhez, ki magával a végtelenséget betölti. De nem: többre becsülvén a gyepet, melyet lábaival tapos, mitsem kérdez a boltozat

csillagaitól, melyek oly fényesen hirdetik az Isten létét. Ő érzéketlen a nagyszerű látvány iránt, mit a természet eléje tár, s mégsem kételkedik a fölött, hogy önmaga is az isteni bölcsesség egyik csekély bizonyítéka gyanánt van azon fa alá dobva, melynek árnyába ledőlt.

Tehát az egyedüli teremtmény, mely magán kívül kutat, s mely önmagának nem mindene, az ember. Mondják, hogy a népben nincs még ez a nyugtalanság; kétségkívül a nép kevésbé boldogtalan, mint mi, mert a munkában elszóródnak vágyai: boldogság szomját kioltják verejtékcsoppjai. De, ha látjátok, mint emésztí föl magát a hét hat napján, hogy a hetediken némi örömet élvezzen; ha mindig remélve a nyugalmat és soha nem találva fel azt, a sir partjához ért a nélkül, hogy megszűnnék remélni, mondjátok meg, nem osztja-e ő is a minden emberrel közös vágyat valami ismeretlen jólét után? De talán azt hiszitek, hogy e vágy nála pusztán a föld javaira szorítkozik? Ez minden inkább lehet, csak nem való: adjátok oda a legszegényebb embernek a világ minden kincsét, szüntessétek meg munkáját, elégítsétek ki minden szükségeit, alig telik el pár hónap, erőt vesz rajta az unalom, és ismét remélni fog.

De hát csakugyan igaz volna-e, hogy a nép, még a maga nyomorult helyzetében is, ne ismerné az élet határain túl terjedő boldogság után való vágyat? Mit jelent tehát akkor ama mélabus hajlam, mely a falusi ember arcán oly erős vonásokban olvasható? Vasár- és ünnepnapokon, midőn a falu népe könyörögni ment azon Aratóhoz, ki *elválasztja a jó magot a konkolytól*, gyakran láttunk egy-egy parasztot kunyhó-ajtaja küszöbén, gondolataiba mélyedten, egyedül álldogálni; fülei a hangszóra látszottak figyelni, tartása kissé hajlott volt, s elmélkedésében sem a légben enyelgő verebek csiripelése, sem a körötte döngicsélő bogarak által nem hagyta magát zavartatni. E nemes emberi alak, mely mintegy a kunyhó küszöbére állított istenszobor maga-

sodott ki, e nyílt, bár gonddal terhelt homlok, e dús, fekete hajzattal beárnyékolt vállak, melyek bár az élet sulya alatt roskadoztak, mégis mintha az ég boltíveit tartanák: ez az egész nagyszerű, bár szájalomra méltó lény, nem gondolt volna semmire, vagy csupán csak a földi dolgokra? E félig nyitott ajkak, e mozdulatlan alak, e földre szegzett tekintet mást mondtak: a templom harangjának szava s Isten gondolata voltak ott!

Ha lehetetlen tagadni, hogy az ember sirig remél; ha bizonyos, hogy a föld javai távol attól, hogy kielégítsék vágyainkat, csak mélyebbre vájják, csak tágítják azon ürt, mely lelkünk mélyén betöltetlenül tátong: ugy azt kell következtetnünk, hogy van valami az időn túl. *A világ kötelékei*: — mondja sz. Ágoston — *valódi sanyaruság, ál-kellem; biztos fájdalmak, bizonytalan gyönyörök; kemény munka, zaklatott nyugalom; nyomorral teljes dolgok s a boldogság hű reménye.* ¹⁾ Annyira nincs tehát okunk panaszra a miatt, hogy a boldogság vágya ez életbe, célja pedig a másikba helyeztetett, hogy éppen ebben kell csodálnunk az isteni jóságot. Miután előbb-utóbb ki kell költöznünk földi hazánkból, a Gondviselés az élet határain túl oly gyönyörökről gondoskodott, melyek ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolván reánk, enyhítsék a sir félelmét: ha az anya gyermekével valami akadályt akar átugrani, a túloldalon egy kellemes tárgyat mutogat, mely őt az átlépésre ösztönözzé.

II. FEJEZET.

A lelkiismeret és furdalásai.

A lelkiismeret egy más bizonyítékot szolgáltat a lélek balhatatlansága mellett. Minden ember szive mélyén van egy törvényszék, hol kiki önmaga fölött ítéletet

¹⁾ Vincula hujus mundi asperitatem habent veram, jucunditatem falsam, certum dolorem, incertam voluptatem, durum laborem, timidam quietem, rem plenam miserae, spem beatitudinis inanem. S August. Ep. 30.

hozván, várja, hogy azt a legfőbb Biró megerősítse. Ha a bűn nem egyéb, mint szervezetünk physikai következménye. honnan van az a remegés, mely a bűnös jólét napjait folyton nyugtalanítja? Miért oly borzasztó a lélekfurdalás, hogy az ember inkább aláveti magát a szegénységnek s az erény minden szigorának, hogysem törvénytelen javak után nyujtsa ki kezét? Miért kiált a vér, miért beszélnek a kövek? A tigris széttépi zsákmányát, és alszik; az ember gyilkossá lesz, és viraszt. Keresi a pusztaságot, s a magány rémülettel tölti el; a sirok közt bolyong, és irtózik a siroktól. Tekintete nyugtalan és habozó! Nem mer a lakoma termeinek falára tekinteni, nehogy azokról gyászos végzetének betűit olvassa le. Érzékei megfinomulnak, hogy annál kegyetlenebbül kinozzák: fenyegető világot lát a sötét éj közepett; folyton hús-szagot érez maga körül s a méreg ízét hiszi érezni még az önmaga által készített ételekben is; rendkívül finom hallása zajt vesz észre. hol az egész világ csendet talál; s midőn barátját átöleli, összeszerezzen, mintha annak ruhája alatt gyilkot szorított volná keblére.

Ó lelkiismeret! nem volnál-e hát egyéb, mint a beteges képzelődés rémképe, vagy az emberek büntetésétől való félelem? Kérdést intézek magamhoz: Képes volnál-e — csak gondolatban is — egy embert Chinában megölni, s európai birtokát azon természetfölötti meggyőződéssel örökölni, hogy erről soha senki semmit nem fog tudni, beletudnál-e e gondolatba egyezni? Elképzelem, hogy e lépésre a végszükség kényszerítene; elképzelek minden lehető körülményt, mely a gyilkosság büntényét enyhítheti, pl. hogy ohajom szerint a chinai minden fájdalom nélkül rögtön meghalna, hogy a világon senkie sincs, kire örökségét hagyhatná, sőt, hogy halála esetén javai az államra nézve is elvesznének; elképzelem, hogy a halál rá nézve jótétemény volna, hogy azt önmaga óhajtaná, hogy csak egy percze volt még ez életből: — — mind hasztalan! e hiábavaló mentségek daczára lelkem mélyén

szózatot hallok, mely hasonló merényletnek még gondolata ellen is oly kiáltólag tiltakozik, hogy egy pillanatig sem kételkedhetem a fölött, hogy van lelkiismeret.

Szomoru dolog tehát, midőn valaki tagadni kénytelen a lelkiismeret furdalásait, hogy tagadhassa a lélek halhatatlanságát s egy bosszuló Isten létét. Fájdalom azonban jól tudjuk, hogy a végletekig vitt istentagadás e szégyenletes tagadáshoz menekül. „Oh fájdalom — jajdult fel az álbölcsész, midőn köszvényroham hasogatá csontjait, — soha nem fogom megvallani, hogy kinzó vagy!“ S ha igaz volna, hogy akadnak oly eléggé szerencsétlen emberek, kik elfojtják a lelkiismeret szavát, mi következne ebből? Ne vegyünk mértéket a szélhűdött emberről, ki tagjait többé nem használhatja, midőn egészséges emberről van szó; a bűn a maga legfelsőbb fokán valódi méreg, mely rombolólag hat a lelkiismeret idegeire; felforgatván a vallást, megsemmisítik az egyetlen gyógyszert, mely még képes volna a szív holt részeibe érzékenységet önteni. Krisztus csodálatraméltó vallása adta meg azt, mi az embereknek eddig hiányzott. Talán *túlzás* által vétkezik valaki, pl. a nagy jólét vagy jellemének erőszakos kitörései miatt, azonnal figyelmeztet bennünket a szerencse állhatatlanságára s a szenvedélyek túlcsapongásainak veszélyére. Vagy talán *hiány* volt oka, hogy hibáztunk, pl. a földi javak nélkülözése vagy lelki közönyösség, megtanít bennünket, mint kell megvetnünk a gazdagságot, s keblünk jégkérget felolvasztván, szelid szenvedélyeket lehel belé. De mindenek fölött a bűnösök azok, kik iránt szeretete kimeríthetetlen. Nincs ember, legyen bár lelke még annyira beszenyezett is, kit a töredelemhez ne bocsátana; nincs fekély, mit tiszta kezeivel ne érintett volna. A multa csak bánatot, a jövőre erényt kíván. *Ubi autem abundavit delictum — superabundavit gratia.* „Hol eláradt a bűn, túlaradtabb a kegyelem.“ Mindig kész levén a bűnöst megtéríteni, Isten Fia mintegy második lelkiismeretül adá a vallást a bűnösnek, hogy ki elég szerencsétlen volt elveszteni

természeti lelkiismeretét, megtalálja azt az evangéliumi lelkiismeretben, mely teljes könyörülettel és szelíd-séggel, s melyhez Jézus Krisztus kegyeszerző jogot csatolt, minővel az első nem birt.

Miután beszéltünk a lelkiismeret furdalásairól, mely nyomban követi a bűnt, fölösleges lesz szólanunk ama boldogító elégtételről mely az erénnyel karöltve jár. Az a benső elégedettség, az a gyönyör, mit az ember akkor érez, ha jót tett, épp oly kevésbé lehet az anyag műve, mint a lelkiismeret szemrehányása, midőn valami gonosz tettet elkövetünk, a törvényektől való félelem.

Ha az álbölcsek azt állítják, hogy az erény és könyörület nem egyéb, mint titkos önszeretet, akkor nincs többé szónk hozzájuk; akkor azt sem kérjük, hogy soha nem éreztek-e semmit, midőn egy szerencsétlen nyomorán enyhítettek? Vagy, ha egy újonszülött ártatlansága fölött elérzékenyültek bensejökben, ez csak a gyermekkorba visszaeséstől való félelem érzete volt? Erény és könyek az emberre nézve a remény forrása, a hit alapja; már pedig hogyan hihetne Istenben az, ki nem hisz az erény létezésében, a könyek őszinteségében?

Nem akarjuk megsérteni az olvasót annak bizonyítgatásával, hogy Isten léte s a lélek halhatatlansága mellett mily megczáfolhatatlanul érvel azon benső szózat, melyet lelkiismeretnek nevezünk. „Van az emberben — mondja Cicero — egy hatalom, mely a jóra ösztönöz, a rossztól visszatart, mely nemcsak régibb, mint a népek és városok eredete, hanem éppen egykoru magával az Istenséggel, ki az ég és föld fentartója és kormányzója; mert az ész lényeges tulajdona az isteni értelemnek; s ezen ész, mely Istenben van, határozza meg szükségképp, hogy mi bűn és mi erény.”¹⁾

---

¹⁾ Cicero ad Atticum. XII. lib. 28.

III. FEJFZET.

Nincs erkölcs, ha nincs jövő élet. — A sirok iránt való kegyeletből merített s a lélek életét bizonyító véletek.

Erkölcs a társadalom alapja; de ha minden anyag bennünk, sem erény, sem bűn, következképp erkölcs sem létezhetik. A mi, mindig *viszonyos*, mindig *változó* törvényeink nem lehetnek a mindig *jöttetlen*, örökké *változhatatlan* erkölcsnek támaszai; tehát egy, ennél sokkal állandóbb világból kell származnia; kell, hogy sokkal megnyugtatóbb biztosítékot nyújtson, mint minő a kétes értékű földi jutalom, vagy rövid tartamu büntetések. Voltak bölcsészek, kik azt hitték, hogy a vallás az erkölcs támogatására lett *kitalálva*. Nem vették észre, hogy a dolog megfordítva áll: összetévesztették az okot az okozattal. Nem a vallás származik az erkölcsötől, hanem ellenkezőleg. vallás nemzi az erkölcsöt, miután bizonyos hogy — mint azt fönnebb bebizonyítottuk, — a physikai ember vagyis a *puszta anyag* erkölcsi okfő nem lehet; miután bizonyos, hogy mihelyt az embereknek nincs fogalmuk Istenről, a legborzasztóbb bűnökbe sülyednek, daczára minden törvénynek s a törvény minden bakójának.

Egy vallás, mely a kereszténység romjain akart fölemelkedni, s azt hitte, hogy okosabb lesz, mint az evangelium, így férczelte össze a decalogus negyedik parancsolatát: „*Gyermekek, tiszteljétek apáitokat és anyáitokat!*“ Mért csonkíták meg e theophilantropok e parancsolatot s hagyták el: *hogy hosszú életűek legyetek e földön?* Mert nyomoruk be nem vallott, de titkon annál jobban érzett tudata figyelmezteté őket, hogy az ember, kinek semmije sincsen, semmit sem adhat. Hogyan ígérhetett volna tehát éveket, ki a maga életéről sem volt csak két perczig is bizonyos. „Te életet ajándékozol; — felelték volna neki — nem látod-e, hogy por vagy magad is, és visszatérsz a porba, melyből

vétettél! Te, miként Jehova, hosszú életről akarsz engem biztosítani; de mondd csak, birod-e, mint ő, az örökkévalóságot, hogy belőle napokat méríthess? Ok-talan! még az az óra, melyben élsz, sem a tied: neked tulajdonképpen nincs egyéb birtokod, mint a halál; mit fogsz tehát sirod mélyéről a semmin kívül felhozni, hogy erényemet megjutalmazd?“

Végre van még egy más erkölcsi bizonyíték is a lélek halhatatlansága mellett, melyre igen nagy súlyt fektetünk, s ez: az emberek kegyelete a sirok iránt. Ott mintegy legyőzhetetlen bűvölet által az élet a halálhoz tapad; ott az emberi természet sokkal fensőbbnek mutatja magát a teremtés többi részénél, és ünnepléses vallomást tesz magasztos rendeltetéséről. Ismeri-e a barom a koporsót, vagy törődik-e hamvaival? Mik neki apjának csontjai? vagy inkább tudja-e, melyik az ő apja, ha egyszer túl van a gyermekkor szükségsein? Honnan van tehát bennünk, *s eguedül* csak bennünk, az a magasztos fogalom a halálról? Néhány por-szem érdemel-e tőlünk annyi hódolatot? Kétségkívül nem: tiszteljük őseink hamvait, mert egy szózat mondja nekünk, hogy bennök nem halt ki minden. És e szózat az, mely a föld minden népénél megszenteli a gyász cultusát: valamennyien úgy vannak meggyőződve, hogy az álom még a sirban sem tart örökké, hogy a halál csak dicsőséges átalakulás.

IV. FEJEZET.

N é h á n y e l l e n v e t é s r ől,

A nélkül, hogy a metaphysikai érvekbe, melyeket szándékunk gondosan kerülni, mélyebben beleereszkednénk, igyekezni fogunk megfelelni néhány ellenvetésre, melyeket egész az unalomig szoktak ismételni.

Cicero, Plato nyomán, megjegyzi, hogy nincs nép, mely némi, bárminő téves fogalommal ne birna az Istenségről. A nemzetek e közmeggyőződését, melyet a régi bölcsészek a természet törvénye gyanánt tekintet-

tek, tagadják a mai hitetlenek, s azt mondják: vannak vadak, kik teljességgel semmi Istent nem ismernek.

Az istentagadók hasztalan erőlködnek ügyök gyöngeit takargatni! minden érvelésökből kitetszik, hogy rendszerök csak *kivételeken* alapul, míg az istenhívés *általános szabály*. Ha azt mondjátok, hogy az emberi nem hisz Istenben, — a hitetlen előbb bizonyos vadakat, majd bizonyos személyt, vagy végszükségben önmagát hozza fel czáfolatul. Ha állítjátok, hogy a sors nem alakíthatta a világot, mert a felszámíthatatlan lehetlenségekkel szemben csak egy szerencsés véletlennel rendelkezhetett, a hitetlen elfogadja, de azt feleli, hogy *e véletlen csakugyan létezett*: átlag ez az ő okoskodási módjuk. Az istentagadók szerint tehát a természet oly könyv, melyben az igazság nem a szövegben, hanem a jegyzetekben található; oly nyelv, melynek lényegét és szellemét a barbarismusok teszik.

Különben, ha vizsgáljuk az ő állítólagos kivételeiket, csakhamar észreveszszük, hogy azok, vagy a helyi viszonyok hibás ismeretén alapulnak, vagy éppen megerősítik az egyetemes törvényt. Így pl. nem igaz, hogy volnának vadak, kik Istenről semmi ismerettel sem birnak. Az utazók, kik ezt hirdették, megczáfoltattak más, jobban értesült utazóktól. Az *erdők* hiteltelenei közt fel szokták említeni a kanadai csordákat. Na jó! mi láttuk e *kunyhó-bölcsészeket*, kiknek meg kellett volna tanulni a természet könyvéből, mint bölcsészeinknek a magokéból, hogy nincs Isten, sem jövő élet az emberre nézve; ezen indiánok buta, barbár nép, kik a gyermek lelkét egy galambban, vagy egy csomó érzikében látják. Az anyák elég ostobák emlíik tejét elhunyt gyermekeik sirjára önteni, s a meghalt embert épp oly helyzetben teszik a sirba, mint volt az anyai méhben. miáltal mintegy azt akarják jelezni, hogy a halál csak második anyánk, mely minket egy más életre fog szülni. Az istentagadók soha nem fognak nyerni e népek által, kik a Gondviselésnek köszönik lakásukat, ruházatukat és élelmöket; s mi tanácsoljuk a hitetleneknek, ne

bizzanak e romlott lelkü szövetségeseikben, kik titkon ajándékot fogadnak el az ellenségtől.

Másik ellenvetés :

„Miután a lélek a korrall fejlődik és hanyatlak, miután alá van vetve az anyag változásainak, tehát maga is anyagi természetü, következésképp felosztható és elenyészhető,“

A lélek és test vagy két különböző, vagy egy és ugyanazon lény. Ha az előbbi áll, meg kell engednetek, hogy a lélek a testbe van zárva ; következésképp míg ezen egyesülés tart, kell, hogy a lélek bizonyos fokig alá legyen rendelve a körülövező kötelékeknek ; ugy tetszik tehát, mintha növekednék és fagyna, azon arányban, mint a burkolat terjed vagy öszébb esik.

Az ellenvetés tehát nem áll meg, ha a lélek és test, mint két különböző anyag tekintetik.

Ha pedig azt tételezitek föl, hogy csak egy egészet képeznek, ugyanazon életben és sorsban osztóván ; ez esetben *tételek bizonyításra* szorul, miután a legrégibb idő óta elismert dolog, hogy a lélek lényegesen különbözik a mozgástól s az anyag egyéb tulajdonaitól, nem lévén sem *kiterjeszhető*, sem *részekre osztható*.

Az ellenvetés tehát halomra dől, mert minden azon fordul meg, valjon az anyag és gondolat *egy és ugyanazon dolog-e*, mi képtelenség nélkül nem állítható.

Különböben ne képzeljétek, hogy az elévülésre csak azért hivatkozunk, mert ki akarunk térni e nehézség elől. Bebizonyítható, hogy habár ugy tetszik, mintha a lélek alá volna vetve a test visszontagságainak, mégis tisztán megörzi lényé megkülönböztető jellegeit. Az istentagadók pl. nagy diadallal mutatnak az örzöngésre. agysérülésre és forró lázrohamokra. Szegények ! rendszerük támogatására az emberiség szerencsétlen részét kénytelenek segélyül hívni. Jól van tehát, a lázrohamok, az örzöngés, (mire az istentagadás vagyis a gonoszság szelleme, saját létét igazolandó, joggal hivatkozik) utoljára is mit bizonyítanak ? Én itt *szabálytalan képzelő*

tehetséget, de *szabályos értelmet* látok. Az örült és beteg tárgyakat vesznek észre, melyek *nem léteznek*; de valjon hibásan okoskodnak-e e tárgyak fölött? Nem; beteges okokból egészséges következtetéseket vonnak.

Hasonló történik a lázbeteggel is; lelke azon része, hol a képek visszatükröződnek, elhomályosul, mert a beteges érzékek hamis ismereteket közölnek vele; de az eszmék vidéke egész és sértetlen marad. És valamint a korhadt anyagból élesztett tűz, habár tisztátalan elemekből táplálkozik is, tiszta lángot ad, úgy a gondolat, e mennyei láng, romlatlanul és halhatatlanul emelkedik ki a romlás és halál kebeléből.

Mi az éghajlat befolyását illeti a szellemre, mi szintén a gondolat anyagiségának bizonyítéka gyanánt hozatik föl, nagyon kérjük olvasóinkat, jól megfigyeljék, amit mondandók vagyunk; mert ahelyett, hogy az ellenvetést feloldanók, érvet merítünk belőle a lélek halhatatlansága mellett.

Köztudomásu dolog, hogy a természet északon és délen sokkal erőteljesebbnek mutatkozik; a forró égöv alatt található a legnagyobb négylábuak, legnagyobb hüllők, legnagyobb madarak, legnagyobb folyamok, legmagasabb hegyek; az éjszaki tájakon élnek a hatalmas czetek, tenyészik a roppant *fucus* és az óriás-fenyő. ¹⁾ Ha minden az anyag működésének, az elemek vegyületének, a nap erejének, a hideg- és melegnek, száraznak és nedvességnek következménye, mért képez egyedül az ember kivételt ez általános szabály alól? Physikai és erkölcsi képességei mért nem növekednek, mért nem terjednek ki, mint az elefánté az egyenlítő alatt és a bálnáé a sarkoknál? Talán azt felelitek: azért, mert, mint a tulok, világállat. De a tulok minden égalj alatt megtartja természeti *ösztönét*, míg az embernél valami ettől nagyon eltérőt tapasztalunk.

Az ember nemcsak, hogy nem erősödik ott, hol a természet erőteljesebb működésünek tételeztetik föl,

¹⁾ *Pinus giganteus*.

hanem ellenkezőleg azon arányban gyöngül, a melyben a körötte levő állati tenyészet fokozódik. Világos példa rá az indiai, perui és néger délen, az eskimó és lapp északon. Mi több: Amerika, — melynek az iszap és vizek keveréke csaknem ős-földi tenyészetet kölcsönöz, — Amerika nagy mérvben veszélyes az emberi törzsre, ma ugyan már nem annyira, mert a tenyész-erő napról napra gyöngül e világrészben. Az ember erejének teljében csak azon éghajlat alatt mutatkozik, hol a kevésbé hatékony elemek gondolat-menetének szabad tért engednek; hol a lélek földi köntöséből mintegy kibontakozván, mozgásában és tehetségeinek kifejtésében semmi által nem fészélyeztetik.

Be kell tehát ismernünk, hogy az emberben van valami, a mi egyenes ellentétben áll az öntudatlan természettel; s ez a valami: halhatatlan lelkünk, mely folytonos küzdelemben van az anyaggal, s az utóbbinak minden erősebb érintésére elbágyad, beteg lesz. E lelki bágyadtság maga után vonja a test elgyöngülését: a test, mely magában a nap hevének kitéve erősödnek, e fejlődésében a szellem betegsége által meggátoltatik. Ha tán azt mondanák, hogy ellenkezőleg a test az, mely nem levén képes a hideg és meleg tulajdonságait kiállani, eltörpül s törpévé teszi a lelket is, ez megint annyit tenne, mint fölcserélni az okot az okozattal. Nem az edény hat a folyadékra, hanem a folyadék rombolja szét az edényt, s ez az állítólagos befolyás, mi a testnek tulajdoníttatik a lélekre, tulajdonképpen a lélek befolyása a testre.¹⁾

Tehát az északi és déli népek kettős t. i. fizikai és értelmi gyöngesége, az a köztük általánosan

¹⁾ A bölcsészet és tapasztalat igazat ad szerzőnek; mert habár a test és lélek kölcsönösen hatnak egymásra, mégis mindkettő, de főleg a szellem annyira megőrzi a maga jellegét, oly mérvben képes magát az anyag befolyásától függetleníteni, hogy gyakran a legbetegesebb, legsatnyább, legeltorzultabb testben a legerőteljesebb szellem lakik: és megfordítva a legszebben fejlődött, izomdus testben korlátolt szellemi tehetség zárkózik. Ford.

uralkodó mélabus kedély, nézetünk szerint, lázas állapotnak nem tulajdonítható; mert a mérsékelt égőv alatt hasonló körülmények hasonló eredményt nem mutatnak fel. Ez a busongó kedélyhangulat, mely a sarki és forró övi lakosok egész lényén előmlik, valóságos értelmi bágyadtság, mely a lélek nyomott helyzete s az anyaggal vívott folytonos küzdelmének szükséges következménye. És így, midőn a szélesség különböző fokaiból földünkre háramló előnyök a Teremtő bölcsességét jelölik, egyszersmind Isten az embert a lépcsőzet különböző fokaira állítván, csaknem számtanilag bebizonyítja lényünk halhatatlanságát, mert a lélek ott legkifejlettebb, hol az anyag leggyöngébb, s az ember elsatnyul ott, hol az állat erősödik.

Vége ellenvetik:

„Ha Isten eszméje a természettől van lelkünkbe oltva, úgy meg kell előznie a nevelést és gondolkodást, s nyilvánulnia már a gyermekkorban; de a gyermekeknek nincs fogalmuk Istenről; tehát stb.“

Minthogy az Isten *szellem*, tehát csak *szellem* foghatja fel, s így a gyermek, kinek értelmi tehetsége még szunnyad, nem értheti meg a legfőbb Lényt. Ne követeljük tehát a szívtől, hogy legnemesebb ténykedését akkor végezze, midőn még maga be sincs fejezve, midőn még a csodálatos műremek a mester kezei közt van.

Különben nagyon valószínű, hogy a gyermeknek legalább *öszöne* van Teremtőjéről. Nézetünk szerint ezt látszanak bizonyítani apró ábrándjai, nyugtalanságai, félelme az éjben s hajlama szeméit az ég felé emelni. A gyermek összetevén ártatlan kezecskéit, anyja után mond egy szép kis imádságot *a jó Istenhez*; miért rebegi e földi kis angyal annyi szeretettel és ártatlansággal azon legfőbb Lény nevét, kit nem ismer?

Nézzétek az újszülöttet, kit a dajka karjain emel. Mi van e gyermekben, mi öreget, meglett férfit és nőt

oly boldog öröme hangol! két három szótag, mit senki sem ért; és az értelmes lények bámulattól megkapottan figyelik a nagy apától, ki az élet minden ügyét-baját ismeri, a fiatal anyáig, ki mind arról még semmit sem tud! Ki adta e hatalmat az emberi igének? Miért indit meg annyira az emberi hang? A mi bennünket itt varázshatalommal leköt, oly titok, melynek megfejtése sokkal fensőbb okokban keresendő, mint azon érdeklődés, melylyel a gyermek iránt e korban viseltethetünk: valami mondja nekünk, hogy e szótagolt hangok első dadogásai egy halhatatlan gondolatnak.

V. FEJEZET.

Az istentagadás haszontalan és veszélyes tan.

Az istentagadók két külön osztályba sorozhatók: az elsők, elveikhez hiven, habozás nélkül kimondják, hogy nincs Isten, következőleg nincs semmi lényeges különbség a jó és rossz között; hogy a világ az erősek és ügyeseké stb.; az utóbbiak, az istentagadás ugynevezett becsületes emberei, a hitelenség képmutatói; utálatos faj, mely édes, finom modorral, csak hogy rendszerét megmentse, a legvégsőtől sem riad vissza: *testvérnek* szólítanak, midőn fojtogatnak bennünket, *morál* és *humanitás* szünet nélkül ajkaikon vannak; ezek háromszorosan gonoszak, mert az istentagadás bűnét felekezeti türelmetlenséggel s irói önhiittséggel tetézik.

Ezek azt állítják, hogy az istentagadás tana nem rombolja le sem az erényt, sem a boldogságot, s hogy nincs állás, melyben épp oly előnyös ne volna hitellennek lenni, mint vallásosnak: ez az, a mit közelebb-ről meg kell vizsgálnunk.

Ha valamely dolog a hasznosság szempontjából ítélendő meg, úgy az istentagadás mindenestre igen hitvány tan, mert egyáltalán senkinek sem használ.

Tekintsük át az életet; kezdjük a szegények- és szerencsétleneknél, mert ezek teszik az emberiség

nagy többségét. Megszámlálhatatlan családok, kik nyomorral küzdötök, ti vagytok-e hát azok, kiknek az istentagadás hasznos? Feleljetek. Mi! semmi hang! Éneket hallok, mely a remény és sohajok szárnyain égbe emelkedik! Ezek hisznek; lássuk a boldogokat.

Nekünk ugy tetszik, hogy a jólét emberének éppen nincs érdekében istentagadónak lenni. Hisz oly boldogító rá nézve a gondolat, hogy napjai a siron túl is hajnalodnak! Mily kétségbeesve hagyná el a világot azon hitben, hogy a boldogságtól örökre meg kell válnia! Minél pazarabbul halmozná el az élet javaival, annál borzasztóbb volna rá nézve a megsemmisülés. A gazdag bizton remélheti, hogy gyönyöreit itt alant a vallás megtöbbszörözi, kimondhatatlan gyöngédséget vegyítvén bele; nem fog elfásulni szive; nem fog megcsömölni az örömeiktől, a tartós jólét e kikerülhetetlen szirtjétől. A vallás óvszer a lelki szárazság ellen; ezt jelenti a szentelt olaj, melylyel a kereszténység, a meddőségtől megóvándó, föl szokta kenni a királyságot ifjuságot és a halált.

Csatába megy a harcos: vajjon istentagadó lesz-e a dicsőség e gyermeke? Ő, ki halhatatlanságot keres, elfogadja-e az enyészetet? Jelenjetek meg dörgő felhőitek közepett, ti, elvérzett katonák, hazám ős legiói! egykor Franciaországnak, ma az égnek dicső bajnokai, álljatok elő! Szóljatok a szent város erődítményeinek magasából korunk hőseihez! mondjátok meg nekik, hogy a vitéz nincs egészen a sirban: hogy elhunyván, valami többet hagyott maga után, mint a hitvány földi hirnevet!

Az ó-kor nagy hadvezérei vallásosságukról voltak nevezetesek: Epaminondas, a hazamentő, egyike volt a legvallásosabb embereknek; Xenophon, a harcos-bölcsész, mint a jámborság mintaképe tündököl; Sándor a hódítók nagy mestere, magát Jupiter fiának mondá; a rómaiaknál a köztársaság consulai: Cincinnatus, Fabius, Papirius Cursor, Paulus Aemilius, Scipio csak a Capitolium isteneibe veték reményöket; Pompejus is-

ten nevét segélyül híva ment csatába ; Caesar istenek családjából származtatá magát ; vetélytársa, Cato, hitt a lélek halhatatlanságában ; gyilkosa, Brutus, a természetfölötti hatalmakban ; és utódja, Augustus, csak az istenek nevében u.alkodott.

Az újabb nemzetek közt : hitetlen volt-e a büszke Sikamber, Róma és a gallok legyőzője, ki meghajtván térdeit egy pap előtt, alapítója lett a francia birodalomnak? Hitetlen volt-e sz. Lajos, a királyok békebírája, kít még a pogányok is tiszteletökkel ajándékoztak meg? Duguesclin, kinek koporsója városokat hódított meg,- Bayard, a fedhetetlen, félelmet nem ismerő lovag,- az öreg Montmorency tábornagy, ki táborozás közben olvasóját imádkozá, istentagadók voltak e? *) Ó nagy idők, midőn egy Bossuet egy Turennet vezetett vissza az egyház kebelébe !

A keresztény hős jelleme csodálatra méltó jelenség ; a nép, melyet védelmez, atyjául tekinti őt ; ő a földmivelő- és vetésének őre ; ő hárítja el az ártatlant sújtó igaztalanságot, ő a hadak vigasztaló angyala, kít azért küld Isten, hogy megenyhítse ezen ostorának csapásait. Igazságszeretetének híre megelőzi fegyvereinek dicsőségét, s a városok örömmel nyitják meg

---

*) Mélyen elszomorító dolog, hogy azok, a kik kezébe a nemzetek jelen és jövő boldogságuk kincsét letevék, semmit nem okulnak a történelemből, s a helyett, hogy a nagy ősök vallás-erkölcsös példáit követnék magok és tennék *divatszerűvé* az őket meg gondolatlanul követő tömeg előtt, végzetszerűleg oly elvek tanok és rendszerek zászlóvivői vagy rabszolgái lesznek, melyek undorító multjokban csak törpe lelkeket és pusztulást tudnak felmutatni. Hogy magunkról szóljak : valjon nekünk magyaroknak, nincsenek-e akár a hősök, a kár a fejedelmek, akár a diplomaták soraiban elég nagy embereink, akik e hont nagygyá, népét boldoggá, fegyvereit és erényeit még az ellenség előtt is télelem és tisztelet tárgyává tevék ? Valjon nem jobb volna-e vezérférfiainknak sz. István, Kálmán, sz. László, a Hunyadiak, Széc ényi és Deák nyomdokain haladni, mint az istentagadás lejtőjére lépven, magukkal sodorni egy nemzetet azon örvénybe, melynek mélyén az ígért boldogság és a mennyország Istene helyett karjaiba öleli őket egy rém, a semmi. F.

előtte kapuikat; erődítmények omlanak le erényei előtt; katonái imádják, a nemzetek bálványozzák; benne a harczy bátorsággal evangéliumi szeretet egyesül; társalgása meghiúsít és oktat egyszerre, szavai a tökéletes egyszerűség kellemével bírnak; valóban meglepő ennyi szelidség egy emberben, ki napjait a háborúk veszélyei közepett élte át. Így a tölgy, mely viharokkal vívott csatát, kérge alatt édes mézet rejteget.

Tehát az istentagadás semmi tekintetben sem jó a harczosra nézve.

De, ha az istentagadás nem hasznos a társadalmi embernek, annál kevésbé az a családi életben. Ha Isten létének s a lélek halhatatlanságának hitágazatain alapul minden erkölcsiség, úgy az apát, fiút vagy hitveseket semmi érdek sem készíti arra, hogy hitetlenek legyenek. Ugyan lehet-e csak képzelni is nőt, ki istentagadó? Mi lesz e törékeny nádszál támasza, ha nem a vallás? Mi fog erőt adni a természet e leggyöngébb lényének, mely minden pillanatban ki van téve a halálnak és kelleme elvesztése veszélyének, e lénynek, mely mosolyog és meghal, ha reménye nem terjed túl e tünékeny lét határain? Csupán szépsége érdekében is a nőnek vallásosnak kell lennie. Szelidség, alárendeltség, szeretetreméltóság, gyöngédség, részben azon kelleme, melyekkel a Teremtő első anyánkat oly pazarul elárasztá; de a bölcsészet lehelete halálhozó e szép tulajdonokra.

A nő, ki természeténél fogva a titokszerű felé hajlik, ki leplezett szobor, ki kellemeinek és gondolatainak mindig csak egy parányi részét árulja el, kit sejteni igen, de kiismerni soha nem lehet, ki, mint anya és szűz, egyaránt titokteljes, ki éppen naivsága, tudatlansága által hódító, ki az erény és legtitokszerűbb érzelmek: szemérem és szerelem számára teremtett, e nő fogja-e, megtagadva neme szelid hajlamait, gyöngé, vakmerő kézzel az Istenséget rejtő sűrű lepelt fölemelni? Kinek akar tetszeni e szentségtörő erőszak által? Azt hiszi tán, hogy nevetséges károm-

lásait és frivol metaphysikáját Spinosza istentelen átkozódásai- és Bayle sophismáival vegyítvén, valami magasztos fogalmat ébreszt bennünk fenkölt szelleméről? Kétségkívül nincs szándoka férjet válasz'ani; mert okos észszel minő férfi kötné magát egy ily istentelen társnőhöz?

A hitetlen feleségnek ritkán van fogalma kötelességeiről; idejét vagy az erény fölötti meddő bölcsekedéssel tölti a nélkül, hogy azt gyakorolná, vagy a világ zajába vegyülve, átadja magát az élvezeteknek. Feje üres, lelke sivár; halálra gyötri az unalom; mert, mikkel az idő örvényét betölthetné, sem Istene, sem házi gondjai nincsenek.

A bosszuló nap közeleg; az *Idő* elérkezik, kézen vezetve az Öregséget. A fehér haju, üreges vállu, jégkezü kísértet leül a hitetlen nő küszöbére; ő megpillantja és fölsikolt. De ki fogja meghallani szavát? Talán a férj? Rá nézve nincs többé: rég lelépett szegyeteljes életének szinpadáról. Vagy talán gyermekei? Vallástalan nevelés és a szülői rossz példa által megromolván, mit törődnek ők anyjokkal? Ha a multba tekint, csak pusztaságot lát, hol erényei semmi nyomot nem hagytak. E szánandó helyzetben szomorú lelke ég felé tekint; kezdi hinni, hogy sokkal boldogabb leendett, ha vallásos lett volna. Késő bánat! az istentagadás legutolsó s legborzasztóbb büntetése e földön, hogy szeretne hinni, és nem képes. Midőn megfutott pályája végén fölismeri az álbölcselet hazugságait; midőn a *semmi*, mint vésztojósó csillag, emelkedni kezd a halál láthatárán: akkor kétségbeesve menekülne Istenhez. de nincs többé ideje: a hitetlenség által megkérgesedett lélekről visszapattan minden meggyőződés. Ah! mily borzasztó elhagyatottság az, midőn Isten és emberek egyszerre visszavonulnak! Meghal a nő, kileheli lelkét egy fizetett ápolónő, vagy egy ember karjai között, kit szenvedései undorral töltenek el, s ki úgy találja, hogy már nagyon is sok ideig szegült ellene a halálnak. Nyomorult koporsó zárja be a szerencsétlen

hullát; ravatala elhagyatott, s midőn megindul a gyászmenet, nincs a ki kövesse: hasztalan keressük az elhunyt leányát, ki szétdult hajjal zokogna vesztésége fölött; nincsenek rokonok és könyező unokák, kik a nép áldása s a pap imája között kísérik nyugalomra a jó családanyát. A gyászmenettel véletlenül egy gyermek találkozik, ki születésének szégyenteljes titkát nem sejtván, csodálkozik a koporsó elhagyatottságán s a halott neve után tudakozódik azoktól, kik pár percz mulva a férgek elé dobják a hullát, mely az istentagadó nő által már rég nekik volt szánva.

Mily egészen más a vallásos nő sorsa! Napjai örömök közt telnek. élete a megtestösült szeretet: férje, gyermekei, a háziak tisztelik és szeretik: mindenki föltétlen bizalommal viseltetik iránta, mert ki Istenéhez hü, annak hűségében senki nem csalatkozhatik. A keresztény nő hite erőt merít boldogságából, és boldogsága hitéből; ő hisz Istenben, mert boldog, és boldog, mert hisz Istenben.

Elég, ha az anya gyermekét mosolyogni látja, hogy meggyőződjék a természetfölötti boldogság létezéséről. A Gondviselés jósaága egész teljében nyilvánul már az ember bölcsőjében. Mily megható öszhangzat! és ez csupán az érzéketlen anyag műve volna? A gyermek születik, az emlő megtelik; a fiatal vendég szája fegyvertelen, nehogy megsértse az anyai lakoma billikomát; a csecsemő nő, a tej táplálóbbá lesz; elválasztják, a csodálatos forrás rögtön kiapad. E gyöngé nő egyszerre oly erőssé lesz, hogy megmérkőzik a legnagyobb fáradalmakkal, melyeket a legizmosabb ember sem volna képes kiállani. Mi kelti föl őt az éj közepén, épp azon pillanatban, midőn gyermeke szokott táplálékát kéri? Honnan az a bámulandó ügyesség, melylyel előbb soha nem birt vala? Mily finomul érinti e gyöngéd virágot a nélkül, hogy letörné! Ugy tetszik, mintha egy egész élettapasztalat gyümölcse volna e gondozás, pedig első szülöttét öleli. A legkisebb zajra összeresztent a hajdon: hol vannak a hadak, villámok és veszélyek, melyek

előtt az anya elhalványulna. Egykor e nőnek válogatott étkek, finom ruha, puha fekhely kelle; még a szellő legkisebb érintése is megártott neki: most mit törődik ő a barna kenyérrel, gyapot ruhával, zsupszalmával, eső- és szelekkel, csak legyen emlőjében egy csöpp tej, mit fiának nyujhat, s rongyai közt egy köpenydarab, melylyel a kicsit betakarhassa!

Miután ez így van, nagyon elfogultnak kellene lennünk, ha azon párthoz nem állanánk, hova nemcsak az ész roppant számu érvei, hanem az erkölcs, boldogság, remény, természeti ösztönök és lelkünk vágyai is mintegy önkénytelenül vonzanak; mert ha oly igaz volna is, mint a minő hamis azon állítás, hogy az ész mérlegében Isten és az atheismus tökéletes egyensúlyt tartanak, még akkor is a mérlegnek az előbbi felé kellene lebillenni, mert az ember eszének feléhez, szívének egész súlyát Isten serpenyőjébe dobja.

Ez állítás igazságáról könnyen meggyőződhetünk, ha megfigyeljük azon különbséget, mely a religio és istentagadás bizonyítási módja között van.

A religio csak egyetemes érveket használ; az ég rendeleteit, a mindenség törvényeit tartja szem előtt; csak a természet kellemeire, az állatok szeretetreméltó ösztöneire hivatkozik s azon öszhangzatra, mely köztük s az emberek között észlelhető.

Az istentagadás csak utálatos kivételekkel áll elő; ő nem lát egyebet, mint rendetlenséget, mocsárokat, tűzhányókat és ártalmas vadállatokat; s mintha a szemétben és iszapban akarna elrejtőzni, hullók- és rovarokhoz folyamodik érveért az Isten ellen.

A religio csak az ember nagyságáról és szépségéről;

az istentagadás mindig a bélpoklosságról és pestisről beszél.

A religio érveit a lélek érzékenységből, az élet legkedvesebb viszonyaiból: a gyermeki kegyeletből, a hitvesek szerelméből, az anyai gyöngédségből meríti.

Az istentagadó mindent az álati ösztönre visz

vissza; s rendszerének főérveül élénk tár egy szívet, melyet semmi sem képes megatni.

Végre a keresztény istenitisztelet biztosít benünket, hogy fájdalmaink véget érnek; vigasztal, letörli könyeinket és jövő életet ígér.

Az istentagadó cultusában törjénfüst az emberi szenvedélyek, áldozár a halál, oltár a koporsó, és Isten — — a *semmi!*

VI. FEJEZET.

A keresztény dogmák záradéka. — A jövő élet jutalma és büntetései. — A régiek Elyseuma stb.

Ha már egyszer Isten léte és a lélek halhatatlansága megállapított, többé, legalább a mi az alapot illeti, semmi nehézség sem forog fen arra nézve, hogy elfogadjuk a jövő élet jutalmait és büntetéseit; e két első hitágazat szükségképp maga után vonja a harmadikat. Itt tehát nem lehet egyébről szó, mint megmutatni, mennyi moral és költőiség van a keresztény nézetekben, s mennyire fölülmulja az evangéliumi vallás még e tekintetben is a világ minden istenitiszteletét.

A régiek Elyseumában csak hősök vannak és oly emberek, kiket a szerencse, vagy születés a világon kitüntetett; a gyermekek, rabszolgák és közönséges emberek (azaz a szerencsétlenek és ártatlanok) száműzetnek a pokolba. És minő jutalom vár az erényre? Lakomák és tánczok, melyek ha örökké tartanak, felérnek a Tartarus legborzasztóbb gyötrelmeivel!

Mahomed más örömeket ígér. Paradicsoma pézsmas és a legtisztább búzalisztet termő ország, melyet az élet folyama és Akawtar, vagyis azon csermely öntöz, mely a *Tuba* boldogság-fájának gyökereiből fakad. A források, melyek szürke ámbra barlangokból törnek elő és aloëval szegélyezettek, arany pálmák árnyai alatt

csörgedeznek. Egy négyszögletű tó csillagokból metszett ezer billikommal van körül rakva, melyekkel a boldog lelkek a habokból merítenek. A választottak sátraik nyílásánál selyem szőnyegeken ülve eszik az Allah által csodálatos lepénynyé átalakított földgömböt. A heréltek és hetvenkét fekete szemű lány háromezáz aranytálczán Nun halat és Bálám bivaly-bordát szolgálnak fel. Izrafil angyal dicséneket zengedez; a boldogok kardalait hurik kísérik; és erényes költők, kiknek lelkei a *boldogság fáján* röpködő madárkák torkába vándoroltak, egészítik ki a mennyei hangversenyt. Ez alatt az Isten trónja felől lengő szellő dalamosan kongatja az aranypálmák ágaira aggatott kristályharangocskákat.

A skandinávok mennyei örömei vérengzők valának; bár a harczosok szellemeinek ígért gyönyörökben mégis volt valami magasztos; ők gyűjték össze a viharokat és kormányozák a szélvészeket: ez a paradicsom tökéletesen megfelelt az északi barbár élet- és gondolkodásmódjának. A zordon partok hosszában bolyongva s az Oceán mélyéről feljövő hangokra figyelve, ábrándozóvá lett; mint a hullám morajról morajra, úgy ő vágyainak örvényében gondolatról gondolatra révedezve, bevegült az elemekbe, fölemelkedett a futó felhők fölé, himbálózott a lombfosztott erdőkben, s a tenger fölött versenyt röpült a viharokkal.

A hitetlen nemzetek alvilága ép oly szeszélyes, mint mennyországuk: a Tartarusról alább, munkánk azon részében fogunk szólani, mely az irodalmat tárgyalja. Különben bár mint legyen is, annyi bizonyos, hogy a keresztény tan által az erénynek ígért jutalmak s a bűnre szabott büntetések az igazság ismerveivel birnak. A keresztények mennyországa és alvilága nem egyik-másik nép saját szerű szokása és erkölcsi fogalmai szerint költött helyek, hanem oly általános elfogadott eszméken alapulnak, melyek minden népnek s a társadalom minden osztályának tökéletesen megfelelnek. Halljátok a legegyszerűbbet és legmagasztosabbat pár

szóban kifejezve: — „Az igazak boldogsága a jövő életben Isten teljes birásában fog állani; — a kárhözottak boldogtalansága pedig, hogy Isten tökélyeit megismervén, annak élvezetétől örökre megfosztatnak.“

Azt mondja talán valaki, hogy a keresztény tan e pontban csak ismétli Pythagoras és Plato iskoláinak leczkéit? E nyilatkozattal legalább beismerik, hogy a keresztény vallás nem a *törpe Lülkek* vallása, mert magok bevallják, hogy dogmái ugyanazok, melyeket a *bölcsek* is magukénak vallottak.

Valóban, a pogányok az első keresztényeket bölcsészeti felekezetnek tartották; de, ha igaz volna is, — mit még eddig senki be nem bizonyított —, hogy a bölcsészeknek a jövő életre vonatkozólag a mieinkhez hasonló fogalmaik voltak, akkor is. míg az övék a választottak kis körében taníttatott, addig a keresztény tan a népek közös mannájává lett. A mit Görögország lángelméi csak eszök végmegeröltetésével tudtak feltalálni, azt nálunk nyilvánosan az utczaszegleteken hirdetik; a kézműves, gyermekeinek katekizmusában, néhány filléren vásárolja meg az ó-kori iskolák legmagasztosabb titkait.

A tisztítóhelyről, -- minthogy másutt erkölcsi és költészeti szempontból szándékunk megfigyelni, — most nem szólunk semmit. A mi az elvet illeti, mely e hely létét megállapítja, az magán az észen alapul; mert az erény és bűn között van oly közép erkölcsi állapot, mely sem az ég jutalmát, sem a pokol büntetését nem érdemli.

VII. FEJEZET.

U t o l s ó i t é l e t.

A sz. Atyák nézetei arra nézve nagyon elágazók, hogy mi történik az igazak lelkével közvetlen a testtől történt elválása után. Sz. Ágoston azt véli, hogy a béke helyére megy, ott várván be az időt, midőn romolhatatlan testével ismét egyesül. Sz. Bernát azt hiszi,

hogy mennybe vétetik föl, hol Jézus Krisztus emberiségét szemléli, de nem istenségét, mely gyönyörnek csak a feltámadás után lesz részessévé; beszédeinek nehány más helyén azt állítja, hogy közvetlen a boldogság teljének helyére jut; s úgy látszik, hogy az egyház is ezen nézetet fogadta el.

De miután nagyon igazságos, hogy a lélek és test, melyek együtt gyakorolták az erényt vagy követték el a hibát, együtt is szenvedjenek: vallásunk azt tanítja, hogy az, ki minket a porból kiemelt, másodsor is életre fog szólítani, hogy megjelenjünk birói széke előtt. A stoikusok iskolája, mint a keresztények, hitt a pokolban, paradicsomban, tisztító helyben és a test feltámadásában, s ez utóbbi hitágazatról némi homályos fogalmuk volt a mágusoknak is. Az egyptomiak remélték, hogy a sirban töltött ezer év után ismét életre kelnek, s a sybil versek beszélnek a feltámadásról, utolsó ítéletről, stb.

Plinius, Democrit ellen gúnyolódván, feltárja előttünk e bölcsész nézetét a feltámadást illetőleg; „*Similis et de asservandis corporibus hominum, ac reviviscendi promissa a Democrito vanitas qui non vixit ipse.*“

A feltámadás világosan ki van fejezve Phokylidesnek a holtak hamvairól irt következő verseiben:

*Ὁ καλὸν ἀρμονίην ἀναλίμεν ἀνθρώποιο.
Καὶ τάχα δ' ἐκ γαίης ἐλπίζομεν εἰς φάος ἔλθεῖν
Αἰψὸν ἀποικομένων ὀπίσω τε θεοὶ τελέθονται.*

„Istentelenség az emberek maradványait szét-szórni, mert a holtak hamvai és csontjai visszatérnek a világosságra és hasonlók lesznek az istenekhez.“

Virgil *Éneise* hatodik könyvében, bár homályosan, szintén beszél a feltámadás hitágazatáról.

De mikép fognak az elemek közé vegyült parányok úgy egyesülni, hogy ismét ugyanazon testté alakuljanak? Ez az ellenvetés már igen régi, s a szent

Atyák közül többen megfeleltek rá: „Fejtsd meg nekem, miként vagy, — mondja Tertullian — és én megmondom neked, miként leszesz.“

Alig lehet valami borzasztóbbat csak képzelni is, mint minő a keresztény tan által hirdetett világvége.

„Akkor jelek lesznek az égen: az örvények mélyei megnyílnak: hét angyal, hét, haraggal csordultig telt csészét önt ki a földre; a népek halomra ölik egymást; az anyák méhök gyümölcsét hallják siráukozni; és a halál sárga lován végig nyargal a világon, mert hatalom adatott neki ölni fegyverrel, éhséggel és hadakkal és fenevadakkal.“

A föld megindul sarkaiban, a hold arczát véres lepel borítja, a csillagok félig leesve függnek az ég boltozatán; a világ elkezd haldokolni. Egyszerre megkondul a végzetes óra; Isten visszatartja a teremtés hullámain, és a világ elmulik, mint a kiszáradt folyó.

És akkor felharsog az ítélet angyalának trombitája, és kiáltani fog: *Keljetek föl halottak!* SURGITE MORTUI! A sirok megnyílnak, az emberi nem kijő a koporsóból, és összesereglenek a nemzetek Josafát völgyében.

Az ember Fia megjelen az ég felhőiben, a pokol hatalmai feljönnek az örvények mélyéről, hogy jelen legyenek a világ fölött kimoudott végítéletnél; a kosok elkülönítetnek a bárányoktól; a gonoszak a mélységbe taszítottak, az igazak mennybe emelkednek; Isten ismét nyugalomba lép, és mindenütt örökkévalóság uralkodik.

VIII. FEJEZET.

Az igazak boldogsága.

De azt kérdik: miben áll tehát a kereszténytan által az erénynek ígért mennyei boldogságnak telje? s panaszkodnak a roppant titokszerűség miatt, melybe a fontos dolog burkoltatik. „A mythologiai rendszerben —

igy szólnak — legalább el tudta az ember képzelni a boldog szellemek gyönyöreit; de ki tudja, mi az a választottaknak ígért keresztény mennyország?”

Fénelon megkísérlé e boldogság képét adni, midőn Telemachot leszállítja a szellemek honába: Elyseuma láthatólag keresztény paradicsom akar lenni. Hasonlítsuk össze e leírást az *Éneis* Élyseumával, s csodálkozni fogunk, hogy mily roppant előhaladást tett a kereszténység az ész és szív nemesítésében egyaránt.

„Tiszta, szende fény veszi körül ez igazak testét, sugaraival öltöny gyanánt fődözvén őket: e fény nem hasonlít azon félhomályhoz, mely a nyomorult halandók szemeit megvilágítja, s mely nem egyéb, mint sötétség; az inkább mennyei dicsőség, mint pusztá fény: finomabbul hatja át a legtömörebb testeket, mint a nap sugarai a legtisztább kristályt; nem vakító, sőt erősíti a szemeket és kimondhatatlan boldogsággal tölti el a keblet; ez a boldogoknak egyedüli tápláléka; belőlök sugárzik ki és ismét oda tér vissza; áthatja egész lényöket; testté lesz bennök, mint bennünk az eledel; ők látják, érzik, belélegzik e fényt, mely bennök a béke és öröm kiapadhatatlan forrásává lesz: elmerülnek a gyönyör e tengerében, mint hal a vízben; nem ohajtanak, nem kívánnak semmi egyebet; nem birnak semmivel és mégis mindenök van; mert e tiszta fény lelkök éhét tökéletesen kielégíti . . . . .

„Örök ifjuság, végnélkül való boldogság, isteni dicsőség sugárzik le arcaikról. Örömeikben nincs semmi pajzán, semmi illetlen: ezek szelid, nemes, fönséggel teljes örömök, áthatva az igazság és erény iránt való magasztos érzettől: ezt élvezik ők szünet nélkül, minden pillanatban, örökké. a szív azon elragadtatásával, minőt az anya érez, midőn holtnak hitt gyermekét keblére öleli; de míg az anyai szív csakhamar feledi örömet, az igazaknál ez nem szünik meg soha.“¹⁾

¹⁾ Avent. de Télém. liv. XIX.

Phédon legremekebb lapjai nem oly isteniek, mint e kép; pedig Fénelon, költeménye tárgyától korlátoztatván, távolról sem tulajdoníthatá a szellemeknek mindazon boldogságot, mely az igazi választottak osztályrésze leend.

A világon legtisztább érzelem a csodálat; de e földi csodálat, mindig bizonyos gyöngeséggel vegyes, mely, vagy a csodált tárgyban van, vagy a csodálkozóban. Képzeljünk már most egy tökéletes lényt, minden lények eredetét, kiben tisztán és szentül látható mindaz, a mi volt, van és lesz; gondoljunk ugyanakkor egy irigység- és minden nélkülözéstől ment, romlatlan, változhatatlan, fáradhatatlan, végtelen szemléltre képesített lelket; tegyük föl, hogy e lélek a Mindenhatót szemlélve s benne mindig új meg új ismereteket és tökéletességeket fődözve fel, csodálatról csodálatra ragadtatnék, s magáról csak e szüntelen csodálat következtében megújult érzelem által venne tudomást; képzeljük továbbá Istent, mint a legtökéletesebb szépséget, mint a szeretet egyetemes indokát és tárgyát; képzeljük, hogy mint vízcseppek a tengerben, ugy a világ minden barátsága egyesülne az érzelmek azon örvényében, melylyel a boldog lélek szereti Istent, egyedül csak őt a nélkül, hogy megszűnnék szeretni azokat, kiket itt alant barátainak nevezett; adjuk hozzá végre, hogy a kiválasztott benső meggyőződéssel bir a felől, hogy boldogságának soha nem lesz vége: ekkor talán némi, bár igen hiányos fogalmunk lesz az igazak boldogságáról; ekkor érteni fogjuk, hogy minden, mit az igazak énekelhetnek, a csodálat e fölkiáltása! „*Szent! Szent! Szent!*“ mely ének elhal és megújul szüntelen az egék végtelen birodalmában.¹⁾

¹⁾ A Lévy testvérek által rendezett kiadásban itt még egy „Függelék“ következik, mely ismeretlen szerzőtől (D . . .) elismerő, helyesebben, magasztaló véleményt tartalmaz „A kereszténység Szelleméről.“ Rövidség okáért e függeléket annál könynyebben kihagyhattam, mert aki e művet idáig olvasván nagy szerűnek nem találta, arra kár volna még szót vesztegetni. F.

MÁSODIK RÉSZ.

A KERESZTÉNYSÉG KÖL-
TŐISÉGE.

MÁSODIK RÉSZ.

A KERESZTÉNYISÉG KÖL-

ÖNÖSÉGE.

ELSŐ KÖNYV.

A KERESZTÉNY HÖSKÖLTEMÉNYEK EGYETEMES ÁTNÉZETE.

I. FEJEZET.

A kereszténység költőisége három fő-részre oszlik, u. m. a költészetre, szép-művészetre és tudományokra. — A következő hat könyv a költészetről fog szólni.

A keresztény Homér által megénekelt választottak mennyországa természetes átmenetül ajánlkozik arra, hogy beszéljünk a kereszténység hatásairól a költészetben. E vallás szelleméről szólván, feledhetnők-e azon befolyást, mit a tudományokra és művészetekre gyakorolt, azon befolyást, mely úgy szólván átalakítá az emberi szellemet s a mai Európában a régiektől annyira különböző nemzeteket teremtett?

Nem kétlem, az olvasó örömet fog követni bennünket Horeb és Sinai, Ida és Tayget csúcsaira, s szívesen elidőz Jákob és Priamus fiai között, az istenek és pásztorok társaságában. A Görögországot és Idumeát borító romok közül egy költői szózat emelkedik, mely messziről kiáltja az utazónak: „Csak két szép emlék-és névsor van a történelemben: az izraeliták- és pelasgoké.“

Mint említők, munkánk második és harmadik részét e tudományos észleleteknek szentelt tizenkét könyv fogja képezni, mely a *dogmák* hat könyvét elválasztja az *istentiszteletnek* szánt hat könyvtől.

Vessünk előbb egy pillantást azon költeményekre, hol a keresztény vallás foglalta el a hitrege helyét; mert minden költői faj közt legrégebb a hősköltemény. Aristoteles ugyan azt állítja, hogy a hősköltemény egészen befoglaltatik a tragédiában; de vajjon, megfordítva, nem inkább a dráma foglalatik-e a hőskölteményben? Hektor és Andromache búcsuja, Priamus Achilles sátorában, Dido Carthagoban, Éneas Evandernél vagy midőn az ifju Pallas holttestét visszaküldi, Tankred és Hermina, Ádám és Éva valódi tragédiák, melyekben csak a jelenetek felosztása és a közbeszóló személyek nevei hiányzanak. Különben a szomorujáték nem *Ilias*-ból fejlődött-e ki, mint a vigjáték *Margités*-ből? De ha Calliope Melpomene diszében áll elénk, annyi kellem ömlik el rajta, mennyit ez utóbbi soha nem képes nyújtani; a *csodaszerű*, a *leírások*, a *jelenetek* tulajdonképpen nem a drámai fajhoz tartoznak. Az époszban minden hangnem, még a komikumé is, minden költői harmonia, a lanttól egész a harsonáig, feltalálható. Minthogy tehát az époszban olyan részek is vannak, melyek a drámában teljesen hiányzanak, s minthogy e miatt sokkal egyetemesebb tehetséget igényel, tehát sokkal befejezettebb egész is, mint a tragédia. S valóban nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy sokkal könnyebb *Oedipus* 5 felvonását megírni, mint *Ilias* 24 könyvét teremteni. Egészen más, előállítani egy művet, mely legfőlebb pár hónapi fáradságba kerül, és más, emléket emelni, mely egy egész élet munkásságát veszi igénybe. Sophokles és Euripides kétségkívül lángelmék valának, még sem tudták magukat a hirnév és csodálat azon magaslatára fölküzdeni, hova Homér és Virgil nagy alakjait oly méltán emelik a századok. Végre ha a dráma első helyet foglal az irodalomban s csak azután jó az éposz, mint lehet az, hogy a görögöktől egész napjainkig alig öt-hat hőskölteményt számlálunk, ellenben nincs nemzet, melynek irodalma több remek tragédiát ne tudna felmutatni?

II. FEJEZET.

A költemények egyetemes áttekintéséhez a kereszténység csodaszerűsége helyettesítik a hitregét. — Dante *Pokolja*. — A Megszabadított Jeruzsálem.

Mindenek előtt állítsunk fel néhány alapelvet.

Minden époszban az emberek és szenvedélyeik vannak hivatva az első és főhelyet elfoglalni; és így minden költemény, melyben a vallás *tárgyul* és nem *segédeszközül* vétetik, melyben a csodaszerű a kép *alapvonásait* és nem *árnyalatát* képezi, már alapjában hibás.

Ha Homér és Virgil jeleneteik színhelyéül az Olympot választják, minden lángeszök mellett is nagyon kétséges, valjon képesek lettek volna-e a drámai érdekeltséget egész végig fentartani. Ebből kiindulva helytelen volna a kereszténységnek tulajdonítani azon költemények nehézkességeit, melyeknek főszemélyei természetfölötti lények: e nehézkesség oka magában a szerkezet alaphibájában rejlik. Ezen elv szerint látni fogjuk, hogy minél jobban meg tudja választani az époszköltő a helyes középutat az isteni és emberi dolgok között, annál jobban *gyönyörködtet*. „*Gyönyörködtetve tanítani* — mint Boileau magát kifejezi — *főtulajdona* kell hogy legyen minden költeménynek.“

Mellőzve néhány barbár latinsággal írt költeményt, mint első rendű mű áll előttünk Dante *Divina Commedia*-ja E sajátyszerű teremtmény szépségeit csaknem kizárólag a kereszténységből meríté; hibái a száznak és a szerző rossz ízlésének tulajdonítandók. A pathetikus és rettenetes festésében Dante talán egy színvonalon áll a legnagyobb költőkkel. — A részletekre még visszatérünk.

Az újabb időkből a hőskölteménynek csak két szép tárgya van: a *Keresztes Hadak* és az *Új-Világ Felfedezése*. Malfilâtre ez utóbbit akarta megénekelni, s a muzsák még ma is sajnálják, hogy e fiatal köl-

tőt, mielőtt szép tervét kivihette volna, meglepte a halál. Különben e tárgynak ránk nézve az a hibája van, hogy idegen; már pedig az époszra nézve második vezérelv, hogy a költő vagy ó-kori talajon dolgozzék, vagy ha választása újabb történetre esett, énekelje meg saját nemzetét.

A keresztes hadak a *Megszabadított Jeruzsálem*-re emlékeztetnek. E költemény szerkezete egy tökéletes minta. Megtanulhatjuk belőle, hogy mily szépen vegyíthetők a tárgyak a nélkül, hogy összezavartatnának: az a művészet, melylyel Tasso az ütközet hevéből egy szerelmes jelenethez, a szerelmes jelenettől a vének tanácsába, egy körmenettől pazarfényű palotába, a palotából csata-piaczra, a csatából egy remete barlangjába, a megszállott város zajából egy pásztor csendes kunyhójába vezet bennünket, — ez a művészet, ismételjük, csodálatra méltó. Nem kevésbé találó a jellemfestésben: Argant kegyetlenkedésével Tankred nagylelkűsége, Söliman nagyságával Renaud fénye, Godefréd bölcsességével Aladin ravaszsága, szóval — mint már Voltaire megjegyzé — Péter remetétől Izmen varázslóig, minden a legszebb ellentétet képez. Mi a nőket illeti: Armidában a kaczárság, Herminában az érzelem, Klorindában a közöny találatlag ecseltetik. Tasso a női jellemek egész körét befutja vala, ha az *anyát* ki nem feledi. E kihagyás oka talán szelleme sajátyszerű természetében keresendő, melyben tagadhatatlanul több ígésző volt, mint igaz, több fény, mint gyöngédség.

Homér kiválólag a szellem, Virgil az érzelem, Tasso a képzelődés embere. Pillanatra se haboznánk az olasz költőnek adni az első helyet, ha, mint előde, a *Mantuai Hattyú*, muzsáját néha ábrándozóvá teszi. De Tasso csaknem mindig hamis, midőn a szívet beszélteti, s miután a lélek vonásai teszik a költeményt igazán széppé, az olasz költőnek szükségképpen a latin mögött kell maradnia.

Bár a *Jeruzsálem*-ben megvan a szép költészet

baja; bár kiérezzük belőle ifjúkorát, szerelmét és gyönyöreit azon szerencsétlen nagy embernek, ki e remek művét az élet tavaszán alkotta, de érezzük egyszersmind hiányait is azon kornak, mely még nem volt elég érett egy nagy szabásu éposz vállalatára. Tasso nyolcz-sorosa nem mindig teljes, s mert elhamarkodva készült, nem is hasonlítható a muzsák tüzénél százszor átmelegedett Virgil verseihez. Még meg kell jegyeznünk, hogy Tasso eszméi nem oly szép családból származnak, mint a latin költői. A régiak művei, hogy úgy mondjuk, majdnem *vérségök* szerint fölismerhetők. Náluk nem oly gyakori, mint nálunk, hogy néhány csillogó eszme sok közönséges tárgy közé vegyíttetik, hanem igen, szép csoportja a gondolatoknak, melyek összeillenek és melyek mindegyikén a rokonság vonásai olvashatók: Niobe gyermekeinek csoportja ez, mez nélkül, egyszerűek, szemérmesek, elpirulók, kik édes mosolylyal fogják egymást kézen, és fürteiken egyedüli dísz gyanánt virágkoszorút hordanak.

Különben a Jeruzsálem főérdeme, hogy minden elfogulatlan kénytelen bevallani, hogy keresztény talajon is lehet nagyszerűt teremteni. Hátha még Tasso elég bátor lett volna munkájában a kereszténység nagy gépezetét alkalmazni! De látszik, hogy e merészség nála hiányzott. Ebbeli féltékenysége oda kényszeríté, hogy a varázslat kicsinyes segédeszközeit vegye igénybe, holott oly töméntelen részletet meríthetett volna Jézus Krisztus sirjából, melyet alig említ, és a földből, mely annyi csoda által lett megszentelve. Ugyanaz a féltékenység látszik *Egén* is. *Pokolja* rossz izlést árul el. Adjuk hozzá, hogy a mahomedanismust nem használta fel eléggé, melynek szertartásai annál érdekesebbek, minél kevésbbé ismeretesek. Végre nem ártott volna legalább egy tekintetre méltatni a régi Ázsiát, a nagyhirű Egyiptomot, a fényűző Babylont, a büszke Tyrust, Salamon és Izaiás századait. Megfoghatatlan, hogyan feledhezhetett meg muzsája Dávid hárfájáról, midőn Izraelről beszél. Hát nem hallatszanak

már Libanon csúcsain a próféták szavai? nem jelennek-e meg néha árnyaik a czédrusok alatt és a fenyők között? Nem énekelnek-e többé az angyalok Golgothán s a Czedron patak megszűnt-e panaszhangokat adni? Bántó, hogy Tasso nem szentelt legalább néhány verset a pátriárchák emlékének: a világ bölcsője a *Jerussálem* egy kis szögletében bizonyára szép hatást gyakorolt volna.

III. FEJEZET.

Az Elvesztett Paradicsom.

Milton *Elvesztett Paradicsomának* épp úgy, mint Dante *Pokoljának* ugyanazon hibát róhatni föl, melyről fönnebb szólottunk, t. i. a *csodaszerű* a mű tárgyát és nem *gépezetét* teszi; különben mind a kettőben oly magasabb szépségekkel találkozunk, melyek lényegesen és kizárólag vallásunk érdemei.

A költemény nyitánya a pokolban kezdődik a nélkül, hogy vétene az Aristoteles által előirt egyszerűségi szabály ellen. Ily csodálatra méltó palota elé nagyszerű előcsarnokot kelle állítani, hogy az olvasó bevezettség azon ismeretlen országba, honnan nincs többé visszatérés.

Milton az első költő, ki az általánosan elfogadott szabály ellen a főszemély szerencsétlenségével zárja be hős költeményét; és higyjék meg, sokkal érdekfeszítőbb, komolyabb s az emberi sorssal sokkal őszhangzóbb azon költemény, mely szerencsétlenséggel végződik, mint amelyik boldogsággal. Sőt talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy az *Ilias* végkifejlése is tragikus.

Mert habár Peleus fia eléri vágyainak célját, mégis a költemény befejezése bizonyos mély szomorúság utóérzetét hagyja maga után¹⁾: látjuk Patroklus

¹⁾ Ez az érzelem talán a Hektor iránt való érdeklődésből származik. Hektor épp úgy hőse a költeménynek mint Achilles: ez az *Ilias* hibája. Annyi bizonyos, hogy az olvasó, a költő szán-

temetését, a Hektor testét visszakérő Priamust, Hekuba és Andromache fájdalmát, a távolban Achilles halálát és Trója bukását.

A Virgil által megénekelt Roma bölcsője kétségkívül nagyszerű tárgy; de mit mondjunk egy oly költeményről, melynek tárgya azon katasztrófa, melynek mi vagyunk, mi magunk áldozatai, mely nem e vagy ama nagy társadalom alapítóját, hanem az összes emberi nem atyját állítja elének? Milton nem ütközeteket, nem csatatéreket, nem megszállott városokat, hanem magának az Istennek a világ teremtésében nyilatkozó első gondolatát ecseteli, és első gondolatait az embernek, ki csak e pillanatban került ki a Teremtő kezeiből.

Alig lehet valami magasztosabb, valami érdekesebb, mint az emberi szív első mozzanatainak tanulmányozása. Ádám életre ébred; szemei fölnyilnak: nem tudja honnan származik. Szemléli az égboltozatot, s egy titkos vágytól ösztönöztetve, magát e boltozat felé akarja vetni: állva marad, feje ég felé emelkedve. Megérinti tagjait; futásnak ered, majd megáll; beszélni akar, és beszél. Természetesen megszólítja a mit lát, és fölkiált: „*Oh te, nap! és ti, fák, erdők, halmok, völgyek, különféle állatok!*“ és a nevek, melyeket ő ad, lesznek a lények valódi nevei. És mért fordul Ádám a naphoz, a fákhhoz? „*Nap, fák — így kiált föl — tudjátok-e annak nevét, ki engem teremtett?*“ Ime az első érzet, mely az ember keblében ébred, a legfőbb Lény létezésének érzete; az első szükség, mely az emberben nyilvánul Isten szüksége.

---

déka ellen a trójaiakkal rokonszenvez; mert a drámai jelenetek mind Ilión falain belül történnek. Ez az ősz uralkodó, kinek egyedüli vétke, hogy bűnös fiát nagyon szereti, ez a nemesszívű Hektor, ki bár ismeri testvére hibáját, mégis halálig védelmezi azt, ez az Andromache, ez az Astianax, ez a Hekuba elérzékenyíti a kebelt míg; a görögök tábora csak fősvénységet, hűtlenséget és kegyetlenséget mutat fel. Talán titkon *Éneis* emléke is hat e kor olvasóira, és akaratlanul is a Virgil által megénekelt hősök pártjára állanak.

Mily fönséges Milton e lapokon ! De fölemelkedhetett volna-e e gondolatmagasságra, ha Jézus Krisztus vallását nem ismeri ?

Isten kinyilatkoztatja magát Ádámnak ; a Teremtő és teremtmény együtt társalognak: *beszélnek a magányról*. Itt elhallgatjuk észrevételeinket. „*Nem jó az embernek magában lenni.*“ Ádám elalszik ; Isten magából ősatyánk kebléből előállít egy új teremtményt, és ébredtekor neki bemutatja. „*Jarásában kellem, szemekben az ég, minden mozdulatában a szerelem méltósága tükröződik vissza ; asszonyoknak nevezi magát ; emberből született. Az ember elhagyja érte atyját és anyját.*“ Jaj annak, ki elég szerencsétlen ebben nem érezni az Istenséget !

A költő folytatja az emberi sziv nagyszerű jele-
neteinek lelepezését, a kereszténység bölcsészetét. A nő jelleme csodálatosan találólag van ecsetelve a végzetes bukásban. Éva elesik az önszeretet által : hiu arra, hogy egyedül is elég erőt érez magában a netáni veszélyvel szembeszállani ; nem akarja, hogy Ádám elkísérje azon helyre, hol virágait ápolja. E szép teremtmény, mely éppen gyöngesége tudatában magát legyőzhetetlennek hiszi, nem is gyanítja, hogy egyetlen egy szó elejtheti. A szent Írás mindenütt úgy állítja elénk a nőt, mint saját hiúságának rabszolgáját. Midőn Izaiás Jeruzsálem leányait fenyegeti, így szól : „*El fogjátok veszteni fülfüggőiteket, gyűrűiteket, karpereceiteket és fátyolaitokat.*“ E gyöngeségnek jellemző példáit mutatják fel a közel mult napok. Nők, kik a forradalom alatt sokszoros jeleit adák hősiességeknek, gyöngéknak mutatták magokat egy bállal, egy ékszer-, egy ünnepélylyel szemben. Itt találja megfejtését a szent Írás egyik titokszerű igazsága : Isten fájdalmas szülésre kárhozattván a nőt, rendkívüli erőt adott neki a szenvedések ellen ; de ugyanakkor hibájának büntetéseül gyengének hagyta a gyönyörök ellen. Ezért nevezi Milton a nőt *fair defect of nature*, „*a természet szép hibájának.*“

Az a modor, melylyel az angol költő első szüleink bukását előadja, megérdemli, hogy közelebről megfigyeljük. Közönséges szellem nem késett volna rögtön felforgatni az egész világot, amint Éva a végzetes gyümölcsöt ajkaihoz emelé; Milton megleégszik azzal, hogy egy sohaj tör fel a földből, mely nemzője lesz a halálnak: itt éppen az a rendkívül meglepő, hogy nem mond semmi rendkívül meglepőt. A természet e látszólagos nyugalma mily borzasztó veszélyek kitörését sejteté a jövőben! Tertullian meg akarván fejteni, hogy mért nem dőlt romba a világ-egyetem az ember bűne miatt, egy szép okot talál, s ez az Isten *hosszu-türése*.

Midőn az emberi nem anyja a tudás gyümölcsét megmutatja, ősatyáuk nem veti magát a porba, sem haját nem tépdeli, sőt még csak egy kiáltást sem hallat. Remegés fogja el egész lényét, megnémul, ajkai kinyílnak, szemei nejére merednek. Rögtön felfogja a bűnt egész borzasztóságában: egyfelől, ha engedetlen lesz, a halál martaléka; másfelől ha hü marad, megőrzi ugyan halhatatlanságát, de elveszti társát, ki már halálra van kárhoztatva. Eltaszthatja magától a gyümölcsöt; de élhet-e Éva nélkül? A küzdelem nem tart soká: egész világ áldozatul hozatik a szerølemnek. Ádám a helyett, hogy szemrehányással illetué nejét, vigasztalja és átveszi kezéből a végzetes almát. A bűn teljessé lett, s még mi sem változik meg a nagy természetben: csak a szenvedélyek első viharainak dörgése hangzik föl a szerencsétlen emberpár szívében.

Ádám és Éva elaluszna: de nincs többé ártatlanságuk, mely könnyü álmokat hoz a szemekre. Csak hamar fölriadnak e nyugtalan álomból, mint fölriadunk a kínos álmatlanságból (*as from unrest*). Ekkor megjelenik előttük a bűn, melyet elkövettek. „*Mit csalekedtünk? kiált Ádám; mért vagy meztelen? Födjük be magunkat, nehogy ily állapotban valaki meglásson bennünket!*“ A ruha nem rejti el a már egyszer észrevett meztelenséget.

E közben a hiba tudomására jut az égnek ; szent szomorúság fogja el az angyalok szívét, de *that sadness mixt with pity, did not alter their bliss* „e részvétteljes szomorúság nem zavarja meg boldogságukat.“ Keresztény szó. magasztos gyöngédség ! Isten elküldi fiát a bűnösöket megítélni ; a bíró leszáll ; Ádámot szólítja, mondván : „Hol vagy ?“ Adám elrejtőzik. — „Uram nem merek előtted megjelenni, mert meztelen vagyok“. — „Honnan tudod, hogy meztelen vagy ? Tán ettél a tudásfájának gyümölcséből ?“ Minő párbeszéd ! ez nem emberi találmány. Adám bevallja bűnét ; Isten kimondja az ítéletet : „Ember ! arcod verejtékével eszed kenyeredet ; fáradsággal hasogatsz fel a föld kebelét ; porból lettél, ismét visszatérsz a porba. — Asszony ! fájdalommal fogsz szülni.“ Ime az emberi hem története rövid pár szóban letéve. Nem tudjuk, valjon az olvasó meg van-e hatva, mint mi ; de mi a Teremtéskönyvének e jelenetében valami oly rendkívülit, oly nagyszerűt találunk, mely fölül áll minden kritikai bonczolgatáson ; a csodálat nem talál szavakat, a művészet visszavonul a semmiségbe.

Isten Fia, miután a vétkeket ruhával ellátta, ismét fölmege az égbe. Itt kezdődik Adám és Éva között azon nevezetes dráma, melyről azt tartják, hogy benne a költő saját életének egyik epizódját, első nejeveli kibékülését ecseteli. Mi meg vagyunk győződve, hogy a nagy írók saját történeteket örökítik meg műveikben. Az ember csak saját szívét festi jól, természetesen más személyében, s a szellem legszébb része emlékekből szövődik.

Adám visszavonul éjjel egyedül egy berekbe ; a lég természete megváltozik ; hideg ködök, sűrű felhők homályosítják el az eget ; villám sujtja a fákat ; az állatok futnak az ember elől ; a farkas kezdi üldözni a bárányt, a héja széttépi a galambot. Adám kétségbe esik ; szeretne visszatérni a föld méhébe. De kétség szállja meg lelkét . . . hátha van benne valami halbatatlan ? ha az élet e lehelete, melyet Istentől

kapott, meg nem semmisülhet? ha a halál nem adna semmi menhelyet? ha örökké boldogtalanságra volna kárhoztatva? A bölcsészet soha nem kívánhat komolyabb, soha emelkedettebb szépségeket. Az ó-korban remhogy a költők álmodtak volna valaha arról, hogy a kétségbeesést ily alapokra építsék, de magoknak a moralistáknak sem volt soha ily nagyszerűről fogalmuk.

Éva hallá férjének sóhajait: feléje megy; Ádám eltaszítja magától: Éva lábaihoz borul és könyeivel öntözi. Ádám elérzékenyül; lehajol és magához emeli az emberek anyját. Éva ajánlatot tesz, hogy önmegtartóztatásban fog élni, vagy átadja magát a halálnak, hogy megmentse utódait. E kétségbeesés, mely ugy túlzása, mint áldozatkészsége miatt, oly találóan tulajdoníttatik a nőnek, mélyen meghatja első atyánkat. Mit fog nejeének felelni? „Éva! a remény, mit a sírokra építsz, és a megvetés, mit a halál iránt érzesz, arról győznek meg engem, hogy van benned valami, mi nincs alávetve a megsemmisülésnek “

A szerencsétlen pár elhatározza, hogy Istenhez könyörög, és magát az örökkévaló Irgalom kegyeibe ajánlja. Leborul s alázatos szívét és szavát fölemeli ahhoz, ki megbocsát. Az ima felhat a mennyei hajlékokba, s maga a Fiu vállalkozik azt Atyja színe elé terjeszteni. Méltán csodáljuk *Ilias*-ban a *Sántikáló Könyörgéseket*, melyek az *Igaztalanság* nyomában kullognak, helyrehozandók az ez által okozot bajokat.¹⁾ És Milton nem minden siker nélkül kél versenyre e híres allegoriával: a töredelmes szívnek ezen első sohajai, melyek megtalálják az utat, melyet majd nem sokára a világ összes sohajainak követni kell; ezen alázatos könyörgések, melyek a szentek szentje előtt emelke-

¹⁾ *Ilias* IX. könyvében meglepő gondolat Homértól, midőn az engesztelő könyörgéseket megszemélyesítve: *bénák*, ranczos képűek, szóval nyomorultak alakjában meneszti a haragvó Zeüs elé. Ford.

dő tömjénfüst közé vegyülnek; ez őszinte könyei a bűnbánatnak, melyek örömmel töltik el az égi szellemeket; e könyek, melyek az emberi nem Megváltója által mutattatnak be az Örökkévalónak; e könyek, melyek megindítják magát az Istent, (oly hatalom van a szerencsétlen és töredelmes bűnös első imájában!) mind e szépségek együtt véve annyi morált, oly ünnepegyességet, annyi meghatót foglalnak magokban, hogy a benyomást talán Ilion énekesének *Könyörgései* sem képesek eltörölni.

A Magasságbeli meg hagyja magát kéreltetni, s beleegyezik az ember végleges váltságába. Milton ritka művészettel használta fel a sz. Iratok első hittitkát; mindenütt bevegyíti azon Isten történetét, ki a századok kezdete óta feláldozza magát a halálnak, hogy megmentse az embert a haláltól. Ádám bukása sokkal hatalmasabb, sokkal tragikusabb, ha látjuk, mint bontakozik ki gyászos következményeiben, egész az örök Isten Fiának haláláig.

Ezen szépségeken fölül, melyek az *Elvesztett Paradicsom* lényegéhez tartoznak, találkozunk még egész csoport remek vonással, melyeket hosszas volna itt elősorolni. Milton főérdeme kétségkívül a kifejezésekben van. Ő ismerteté meg velünk *a látható sötétséget, a lüvös csöndet*, stb. E merészségek, hajól alkalmaztatnak, mint a zenében a dissonantiák, fényes hatást tesznek; de ovakodnunk kell velök visszaélni, mert ha keresettek, gyermekes szójátékká lesznek, veszélyesek a nyelv- és ízlésre egyaránt.

Meg kell jegyeznünk, hogy Éden költője, épp úgy, mint Ausonia dalnoka, az által, hogy idegen szépségeket sajátít el, mit sem vesz eredetiségéből: nem az az eredeti, ki senkit nem utánoz, hanem az, kit senki nem képes utánozni.

Azt a művészetet, hogy régi idők szépségeit felhasználván, azon század szokásaihoz alkalmazzuk, amelyben élünk, ismerte már Mantua költője. Nézzétek pl. mint adja a Hektor-halála fölött könyező Andro-

mache panasztát Euryal anyjának ajkaira. Mégis Homér e helye sokkal naivabb, mint Virgilé, pedig ez utóbbi minden megható vonást amattól kölcsönzött, minők pl. az Andromache kezeiből kihulló munka, az elájulás stb. (ezeken kívül van még néhány, melyekhez hasonlót az Éneisben hasztalan keresünk: mint a szerencsétlenség előérzete és midőn Andromache zilált hajjal a bástyafokou föltünik).¹⁾ De viszont Euryal epizódja sokkal gyöngédebb. Ezen anya, ki Trója összes népe közül egyedül akarja megosztani fia végzetét; e hasznavehetlenné vált öltönyök, melyekkel anyai szerete foglalkozik, száműzetése, agg-kora, elhagyatottsága azon pillanatban, midőn az ifju fejét körülhordozzák a tábor sánczain, e *femineo ululatu*: oly gondolatok, minők csak Virgil lelkében fogamzhatnak. Andromache panaszaí hosszadalmasságuk által vesztenek erejükből; Euryal anyjái rövidsége miatt egész sulyával esik a szívre; mi azt bizonyítja, hogy nagy különbség volt már Virgil és Homér kora között, s hogy az előbbi századában minden művészet, még a szereteté is ropant előhaladást tett a tökéletesség útján.

IV. FEJEZET.

Nehány franczia és idegen költeményről.

Ha a kereszténység nem adott volna egyebet a költészetnek csak az *Elvesztett Paradicsom*-ot; ha szelleme nem suzalta volna sem a *Megszabadított Jeruzsálem*-et, sem *Polyeucte*-et, sem *Esther*-t, sem *Athalie*-t, sem *Zaire*-t, sem *Alzire*-t, mégis joggal állíthatnók, hogy kedvez a muzsáknak. E fejezetben, az *Elvesztett Paradicsom* és a *Henriade* közé ékelve, felhozunk ne-

¹⁾ Ilias 22 k. Szerző itt azon megrázkódtató jelenetre utal, midőn Andromache napa sikoltását hallván, kiejti kezéből a fonálcövet, térdei remegnek, majd fölugrik és szolgálóitól kisérve a bástyafokra siet, honnan épp azon pillanatban tekint le, midőn Achilles Hektor testét a falak hosszában meghurczolja. F.

hány francia és idegen költeményt, melyekre csak pár megjegyzésünk leend.

Lemoín atya *Szent Lajos*-ának nevezetesebb helyei már oly sokszor idéztettek, hogy fölösleges volna azokat itt újra ismételni. Különös, e formátlan költeményben oly remek vonásokkal találkozunk, minőket, hasztalan keresnénk a *Megszabadított Jeruzsálem*-ben Valami borongó képzelődés vonul rajta keresztül, mely nagyon illik azon Egyiptom festéséhez, mely oly gazdag emlékekben és sirokban, s mely egymásután látta letűnni a Fáraókat és Ptolemeusokat, Théba remetéit és a barbárok zultánjait.

Az *Orleansi Szűz* Chapelaintól, a *Megmentett Mózes* Saint-Amandtól és *Dávid* Corastól nagyrészt csak Boileau műveiből ismeretesek; pedig nem minden haszon nélkül töltjük el azon időt, mit e művek olvasására fordítunk; különösen *Dávid* figyelmet érdemel.

Sámuel próféta elbeszéli Dávidnak Israel királyainak történetét;

Megszólal a szent látnok: a zsarnok akarat
Királyok nagy uránál büntetlen nem marad:
S melyet végső vezérink sorsa elménkbe vés,
Örök gyász-jel gyanánt áll az igaz büntetés.

Nézd Hélit, nézd a szentély főpappját, gondnokát,
Kiben népének Isten birót s látnokot ad:
Buzgalma szép honának támpontját megveti,
Ha hozzája méltatlan két fia nincs neki.

De Isten! e rögzöttek fölött megdörgetéd
A rájok szánt csapások szörnyü ítéletét;
S ki ugy intette őket, kimondá már a szent,
Hogy elpusztulnak ők s fajuk is elveszend.
Oh ég! midőn meghoztad szörnyü végzésedet,
Milyen volt Héli gyásza s fájdalom e felett!
Jajokba tört kinjának tanui szemeim,
S e homlok hányszor ázott keserve könyein!

E részlet kitünő, vagy legalább, mint *vers* elég szép. Az utolsó sorok méltók volnának akármelyik nagy költő tolla alá.

Ruth jelenete a sirbarlangban előadva, hol az őspatriárchák hamvai nyugosznak, kellemes egyszerűséggel bír.

Nem is tudni : közülök a férj, vagy nője-e
A kinek lelke tisztább és bájosb élete.

Végre Coras néha szerencsés költeményének *leirő* részében. A deledő nap képe festői.

Mig fénylő sugaraknak pompájában a nap
Alakra fogy, szegényebb, — hőségben gazdagabb.

Saint-Amand, kit Boileau csaknem magasztal, midőn lángeszt hisz benne fölfedezhetni, mindenestre Coras mögött marad. A *Megmentett Mózes* szerkezete bágyadt, verse pongyola és prosai, irálya ellentét- és rossz izléssel teljes. Mindamellett, vannak benne egyes darabok, melyek valódi érzelemre mutatnak, s kétségkívül ez nyerte meg számára a *l'Art poétique* költőjét.

Tévesztett dolog volna *Araucana* 3 rész- és 35 versből álló költeményével foglalkoznunk, ha meg nem emlékeznénk a kiegészítő részről *Don Diego de Santistevan Ojoziótól*. Nincs e műben semmi keresztény csodaszerűség ; az egész nem egyéb, mint a Chili hegységben történt néhány eseménynek történeti előadása. Legérdekesebb benne maga Ercilla, ki, mint hős és író, önmagát szerepelteti. *Araucana* nyolczszoros méretű, mint *Orlando* és a *Jeruzsálem*. Az olasz irodalom volt hangadó Európa népeinek irodalmára. Ercilla a spanyoloknál, Spencer az angoloknál *Ariosto*-t utánozták, még pedig nemcsak a versszakok-, hanem az expositiora nézve is.

Ercilla így szól:

Nem éneklem elbájolt lovagoknak
Szép hölgyeit, szerelmét, bókjait ;
Sem a mibe szerelmi gondjuk olvad,
Zálog, ajándék, kegy nem tárgyam itt :
Hanem erőben-edzett spanyoloknak
Zengem erényét, diadalait,
Kik az Araukok meg nem tört nyakát
Karddal sulyos igába hajlították.

Háladatos tárgy még hős költeményre a *Lusiada* is. Nehéz megérteni, hogy egy oly lángész, mint Camoëns, nem tudta azt nagyszerűbben felhasználni. Különben ne feledjük, hogy ő uttörő volt az újabb hősköltészet terén, hogy barbár században élt, és mindamellettt verseiben sok megható és magasztos van, végre a mi fő, hogy egyike volt a legboldogtalanabb halandóknak. Mert azt állítani, hogy a balsors szülője a valódi műremeknek, oly sophisma, mely méltó e század szivtelenségéhez ; határozottan nem igaz, hogy csak az irhat jól, a ki szenved. Azok, kik a muzsák szolgálatára szentelik életüket, hamarabb elmerülnek a fájdalomban, mint a közönséges szellemek ; egy hatalmas lángész rövid idő alatt fölemészti az őt körülzáró testet : nagy lelkek épp úgy, mint a nagy folyamok, ki vannak téve a veszélynek, hogy szétrombolják partjaikat.

Camoëns oly szépen vegyíti a mesét a kereszténységgel, hogy e megjegyzés után teljesen fölmentve érezzük magunkat attól, hogy szóljunk e költemény *csodaszerűségéről*.

Klopstock azon hibába esett, hogy a kereszténység *csodaszerűségét* választá költeménye *tárgyául*. Főszemélye egy Isten, mi már maga elég arra, hogy lerontson minden tragikai hatást. Tagadhatatlan azonban, hogy a *Messiás*-ban igen szép vonások vannak. A Krisztus által feltámasztott két szerelmes oly megható jelenet, minőt a mythologia meséi nem képesek nyujtani. Nem emlékszünk, hogy a régielnél sirból vissza térő személyekkel találkozánk, kivéve talán Alcest, Hyppolytot és a pámphiliai Herest.¹⁾

Gazdagság és nagyszerűség jellemzi a Messiás csodaszerűségeit ; azok a lehető legkülönfélébb emberi alakok által benépesített égi testek, az a roppant száma az angyaloknak, alvilági szellemeknek, ezután születendő

¹⁾ Esculap, ki Hyppolytot feltámasztá, egyéb csodákat is tett. Apollodor mondja, hogy Capaneus- Lycurg-, Tyndar-, Hymeneus- és Glaucusnak is visszaadta az életet. Telesarch szerint Orion feltámasztását is megkisérlé.

és már elhalt lények lelkeinek, — a mérhetlenségbe ragadja a képzeletet. A töredelmes angyalnak, Abba-donának, jelleme szerencsés gondolat. Klopstock terem-tette a mysticus szerafoknak egy új rendét is, mely előbb ismeretlen volt.

Gessner, *Ábel Halála*-ban, oly művel ajándékozott meg minket, mely ritka példánya a gyöngéden magasz-tosnak. Szerencsétlenségére ő is azon idylli, szelid szinezés által tűnik ki, melylyel a németek csaknem minden szent Irásból vett tárgyat elárasztanak. Köl-tőik az éposz egyik legnagyobb szabálya, t. i. az *er-kölcsök valószínűsége* ellen vétenek: kelet királyait át-alakítják Árkádia ártatlan pásztoraivá.

Noé szerzője összerokadt tárgyának roppant gaz-dagsága alatt. Egy erőteljes képzelőtehetség, bejárván a vizözön előtti világot, minő csodákkal lepett volna meg bennünket! Még teremtenie sem kell vala, csak átlapozni Critiast, Özséb chronológiáját, Lucian és Plu-tarch néhány fejezetét, és gazdag aratás vár reá. Sca-giler a vizözön előtt irt és *Sippary*-ban fentartott bi-zonyos táblákra vonatkozólag Polyhistorból idéz egy töredéket; ez a Sippary valószínűleg nem egyéb, mint Ptolemaeus *Sipparaja*.¹⁾ A muzsák minden nyelven beszélnek és értenek; minő dolgokat olvashattak volna le e táblákról!

V. FEJEZET.

H e n r i a d e.

Ha bölcs terv, élénk és tömör elbeszélés, szép versek, elegans dictio, tiszta izlés, helyes irány azon egyedüli kellékek, melyek az époszban szükségesek,

¹⁾ Ha csak Sypparit a zsidó *Sepher*-től nem akarják szár-maztatni, mi könyvtárt jelent. József két oszlopról beszél, me-lyekbe *Seth* fiai az emberi tudományokat azért vették vala, ne-hogy az Ádám által megjósolt vizözönben elveszzenek, t. i. egy téglá- és egy kőoszlopról. E két oszlop még Noé után is sokáig fenmaradt.

akkor a *Henriade* egy tökéletes költemény; de ez nem elég: megkivántatik még, hogy legyen benne természetfölötti és hős cselekmény. Mily szerencsésen felhasználhatta volna Voltaire a kereszténység *csodaszere-
rűségeit*, kinek minden törekvése éppen azok lerombolására irányult. Ilyen a vallási eszmék hatalma! a *Henriade* szerzője ugyanazon cultusnak köszöni hőskölteménye legmeghatóbb részeit, valamint tragédiájának legszebb jeleneteit, melyet oly elkeseredetten üldözött.

Higgadt, józan bölcelet, hideg és komor moral nagyon jól illenének a történelem muzsájához, de ugyane szigort átvinni a hőskölteményre, nagy fonákság. Igy, nézetünk szerint, hibát követ el Voltaire, midőn invocatiójában fölkiált: „*Szúlj le az egek magasából, isteni Igazság!*“ Ezzel ugy látszik tévedett.¹⁾

A hősköltemény „*mesékből áll és fictiokból él.*“

Tasso, ki keresztény tárgyat választott, Plato és Lucretius nyomán e kedves verset csinálta:

Sai, che la torre in mondo ove p'u versi
Di sue dolcezza il lusinghier Parnasso. stb.

Ott nincs költészet, a hol nincs hazugság, mondja Plutarch.

Az a fél barbár Franciaország nem volt-e eléggé erdőkkel borítva, hogy benne néhány várkastélylyal találkozzunk az ősidőkből, földalatti börtöneikkel, alagutjaikkal, repkénytől zöldelő tornyaikkal és csodás történeteikkel? Nem lettek volna-e a reugetegek mélyén kies völgyek s ezekben barna falu góth templomok? Nem énekeltek volna-e már Navarra hegyeiben, őstölgy alatt, a források partjain, vihar zugása közepett druidák a gallok emlékeiről? nem sirtak-e a hősök

¹⁾ Ha felhoznák ellenünk, hogy Tasso is az igazsághoz fohászcodik, azt felelnök, hogy igen; de nem ugy, mint Voltaire. Tasso Igazsága egy muzsa, egy angyal, szóval olyan valami, minek nincs neve: *egy keresztény lény*, de nem a *személyesített* igazság, mint *Henriadeé*.

hantjai fölött? I. Ferencz korában bizonyosan volt még néhány lovag, ki ősei váraiba zárkózva visszakívánta a régi udvar harczjátékait és azon szép idöket, midön Franciaország táborba ment a pártütök és bitetlenek ellen. Minő gazdag tárgyul kínálkozott a batávok alig lezajlott forradalma, a régi Ligának e nővére. A hollandok befészkelik magukat az Indiákba; Fülöp kiaknázza a perui bányák első kincseit Coligny gyarmatokat küld Karolinába; maga Gourgue lovag a legmeghatóbb jelenetül ajánlkozik a költőnek: az éposznak fel kell ölelni az egész világot.

Európa a legszerencsésebb ellentétek képét nyújtja ez időből: Svájcban pásztornép barangol, Angolországot kereskedők, Itáliát művészek lakják; Franciaország a maga részéről szintén azon korszakban volt, mely legkedvezőbb a hőskölteményre. Voltaire nagyon tapintatosan épp azon időpontot választotta, melyet minden hősköltőnek választani kell, mely átmenetet képez egy elhaló és egy születendő kor, a régi szokások és az új erkölcsök között. A barbárság napja leáldozott s Lajos századának hajnala pirkadni kezdett; jött Malherbe, a hős lovag és dalnok, ki győzelmi dalokat énekelve vezénylé ütközetre a francia csapatokat.

Senki sem fogja tagadni, hogy a *Henriade jellemei* inkább csak *arczképek*; és átalán kissé túlzottan is magasztalják a szinezés azon művészetét, melynek első példányaival Roma hanyatlásának idejéből találkozunk. *Arczkép* soha sem való hőskölteménybe; mert lehet szép, de nincs benne érzés, nincs cselekmény.

Vannak, kik még azt is kétségbe vonják, hogy a *Henriade* az *erkölcsi valóság* kellő határáig elment volna. E költemény hősei szép verseket szavalnak, melyek csak arra valók, hogy Voltaire bölcsészeti elveit elárulják; de vajon ilyenek lettek volna-e a tizenhatodik század harczosai? Ha a Liga tagjainak beszélgetései azon kor szellemének volnának kinyomata, vajon nincs-e jogunk elvárni, hogy inkább a szereplő személyek cselekménye, mint szavai árulják el

e szellemet? Legalább *Achilles* dalnoka *Ilias*-ban nem a szónoklatokra fekteté a fősulyt.

Ami a *csodaszerűségeket* illeti, csaknem azt mondhatni, hogy a *Henriade*-ban semmi sincs. Ha az ember nem ismerné a szerencsétlen rendszert, mely Voltaire költői szellemét megdermeszté, nem volna képes megérteni, hogy adhatott előnyt ez allegorikus istenségeknek a kereszténység *csodaszerűségei* fölött?

Inventioiban csak ott érezhetni némi melegséget, hol megszűnik bölcsész lenni, hogy helyet adjon a kereszténynek; amint megérinti a religiot, e minden költészet forrását, a forrás gazdagon önti hűs tartalmát a bölcsészetben eltikkadt muzsák elé.

A *Tizenhatak* esküje a földalatti üregben, Guise szellemének megjelenése, hogy gyilkot adjon Clement kezébe, túlságosan erős époszi vonások, s inkább egy szerencsétlen és tudatlan század babonáságából merítvék.

Valjon nem érezte-e a költő, mily fonákság a bölcsészetet átvinni az égbe? Igaz ugyan, hogy *Örökkévalója* egy igazsággal teljes isten, ki részrehajlatlanul ítél a bonz ¹⁾ és dervis, zsidó és mohamedan fölött; de ezt vártuk-e mi muzsájától? Nem inkább követelhetett-e tőle a *költészet keresztény eget*, hymnusokat, *Jehovát*, és végre *mens divinius*-t, a religiot?

Voltaire tehát önkezével szakítja szét lantjának legdallamosabb hurjait, midőn kizárja énekéből a szent legiókat, a vértanuk és angyalok táborát, mit oly tehetség, minő az övé, csodálatos előnnyel tudott volna felhasználni; könnyen találhatott volna szenteink között az ó-kor istennőihez hasonló nagy alakokat, s a Gráciakéhoz hasonló kedves hangzású neveket. Mily kár, hogy semmit sem akart mondani azon pásztor-nőkről, kik erényeik által az emberiség jótévő istenségeivé lettek, azon Genovévákról, kik az ég magasából

¹⁾ Bonz fő-hitű szerzetes. For.

pásztorbottal kezökben védelmezik Clodvig és Nagy Károly birodalmát! Mi azt hiszszük, hogy a muzsákra nézve alig lehet valami elbájolóbb mint egy szellemissége- és vitézségéről híres nemzet, mely magát a religio által a béke és egyszerűség leányának tisztelőjévé avatja föl. Minek köszöni *Gallia* troubadourjait, a naiv és szeretetre méltó iránti hajlamát, ha nem védasszonya pásztordalainak, ártatlanságának és szépségének?

Éles elméjű kritikusok megjegyezték, hogy Voltaireben két ember van: az egyik tele izléssel, ismerettel és logikával; a másik tele ezen tökéletességekkel ellentétes hibákkal. Kétes, vajjon a *Henriade* szerzője volt-e oly lángész, mint Racine; de talán gazdagabb szellem és ruganyosabb képzelőtehetség. Fájdalom azonban, tetteink nem mindig ütik meg képességünk mértékét. Ha Voltaire a vallás szellemétől lett volna illetve, mint *Athalie* szerzője; ha tanulmányozza, mint ez, a szent hajdant és annak tudós atyáit; ha nem akarja felölelni a tárgyak minden lehető faját és az előadás minden alakját: költészete sokkal erőteljesebb lesz, és prózája sokat nyer illemben és komolyságban, mi nála gyakran nagyon is hiányzik. E nagy embert az a szerencsétlenség érte, hogy középszerű írók körében élt, kik, mindig készek levén őt megtapsolni, képtelenek voltak hibáira figyelmeztetni. Ugy szeretné az ember őt a Pascalok, Arnaudok, Nicoleok, Boileauk és Racine-ek társaságában látni! de ez esetben más hangon kellett volna szólnia. A Port-Royalban sértők lettek volna Ferney szemérmetlen gunyjai és istenkáromlásai; onnan kiutasították a lóhalálában csinált munkákat; ott lovagias jellemű férfiak dolgoztak, kik nem akarták a közönséget minden áron megcsalni, de meg sem csalhatták oly költeménynyel, mely legalább is jó tizenkét évi fáradságba került. És a mi legcsodálatosabb, e jeles emberek feltalálták a titkát annak, mint lehet oly tömördek elfoglaltság közepett vallásuk legapróbb kötelmeit is

betölteni s a társaságban nagy századjok udvariasságával föllépni.

Ez az iskola kellett volna Voltairenak. Igazán kár, hogy oly két oldaiu lángész volt, mely csodálatot és gyűlöletet ébreszt egyszerre. Ő épít és rombol, ellentmondó szabályokat és ellentétes példákat ad; éig emeli XIV. Lajos századát, aztán kiméletlenül megtámadja ugyane század nagy embereinek becsületét; tömjénez a régi kornak, majd meg sötétre feketíti azt; hetven vastag köteten keresztül üldözi azt, mit *infamisnak* nevez, és iratainak legszebb darabjai a *religio* ihletése alatt születnek. Míg képzelőtehetségének varázsával elbájol, kivillog az ál-okok fénye, mely leront minden csodaszerűt, eltörpíti a lelkeket, összevonja a látkört. Kivéve néhány jelesebb művét, minden dolognak és minden időnek csak nevetséges oldalát látja, és undorítóan vidám világításban mutatja az embert az embernek. Ingatagsága miatt majd igen kedves, majd meg nagyon fárasztó. gyönyörködtet és undorít; az ember soha nem tud vele tisztába jöni, hogy tulajdonképpen melyik a valódi alakja: esztelennek tartanád, ha oly okos nem volna, és gonosznak, ha élete a jótékonyság fényében nem ragyogna. Istentagadó létére gyűlölte az álbölcseket, szerette a szépművészetet, tudományokat, a nagyságot és gyakran meg lehet őt lepni a római udvar iránt való csodálatba merülve. Önszeretote egész életén át oly szerepre kárhoyztatta, melyre nem született s melynél sokkal magasabbao állott.

Ha szigoruan vesszük, benne semmi sem volt, a mi Diderot, Raynal és D'Alambert urakkal közös lett volna. Előkelő modora, elegáns szokásai, izlése a társadalom iránt és mindenek fölött humanitása őt valószínűleg a forradalmi kormány egyik legnagyobb ellenségévé tették volna. Nagyon határozott védője volt a társadalmi rendnek, és nem vette észre, hogy a vallási rend megtámadása által, amannak alapjait aknázza alá. Végre, mindent egybefoglalva, egész bizonyossággal

állíthatni, hogy hitetlensége gátolta őt, hogy azon magaslatra emelkedjék, melyet a természet számára kijelölt, és művei, kivéve talán alkalmi költeményeit, tehetségén alul állanak: örökké rettentő példa mindazokra, kik az irodalmi pályára lépnek. Voltaire csak azért habozott, azért ingadozott annyi tévedés, annyi különböző irány és vélemény között, mert hiányzott nála a vallás nagy ellensulya: ő bebizonyította, hogy komoly erkölcsök és vallásos gondolkodás-mód még sokkal szűkesebbek a muzsákkal való érintkezésben, mint a szép lángész.

MÁSODIK KÖNYV.

A KÖLTÉSZET AZ EMBEREKHEZ VALÓ VISZONYÁBAN. — JELLEMÉK.

I. FFJEZET.

Természeti jellemek.

Az époszok egyetemes áttekintése után térjünk át a költői compositiók részleteire. Mielőtt a *társadalmi* jellemek — minők a pap és harczos — vizsgálatába bocsátkoznánk, lássuk a *természeti* jellemeket, minők a hitves, atya, anya, stb. Induljunk ki egy kétségbevonhatatlan elvből.

A kereszténység úgy szólván kettős vallás: ha a tisztán értelmi lény természetével foglalkozik, foglalkozik egyszersmind a mi saját természetünkkel is: homlokzatán az Istenség titkai mellett az emberi sziv titkai láthatók: leleplezván a valódi Istent, leleplezi egyuttal a valódi embert.

Egy ilyen vallásnak sokkal alkalmasabbnak kell lenni a *jellemek* festésére, mint azon cultusnak, mely nem hat be a szenvedélyek titkaiba. A költészet legszebb része, a dráma, semmi segélyben nem részesült a polytheismus részéről; a moral el volt különítve a mythológiától. Egy isten a maga szekerére lépett, egy pap áldozatot mutatott be neki; de sem az isten, sem a pap nem tanította, hogy mi az ember, honnan jött, hova megy, minők hajlamai, bűnei, mi célja ezen, és mi a jövő életben.

Ellenben a kereszténységben a vallás és erkölcs

egy és ugyanaz. A szent Irás rámutat eredetünkre, megismerteti velünk saját természetünket; a keresztény hittitkok ránk vonatkoznak, minden legkisebb részeikben magunkat látjuk: mi vagyunk azok, kikért az Isten Fia magát feláldozá. Mózesztől Jézus Krisztusig, az apostoloctól az egyház utolsó papjáig, mindnyájan a benső ember képét tárják fel előttünk, mindnyájan az azt borító éj szétosztatására törekednek; és ez a kereszténység megkülönböztető jellege, hogy mindig karöltve jár Isten az emberrel, míg a hamis valóságok elválasztják a Teremtőt a teremtménytől.

Ime egy kiszámíthatatlan előny, mit a költőknek észre kellett volna venni a keresztény vallásban a helyett, hogy azt megátalkodott elfogultsággal rossz hirbe hozták. Mert ha nem volna is szebb, mint a polytheismus, *csodaszerűségeiben* és a *természetfölötti dolgokhoz való viszonyaiban*, van legalább drámai és erkölcsi része, mi a polytheismusnak nem volt.

Példákat hozunk fel ezen igazság bebizonyítására, és összehasonlításokat teszünk, hogy a legistenibb művészet kellemei által elbájoltan, szívvél-lélekkal ragaszkodjunk atyáink vallásához.

A *természeti* jellemek tanulmányozását a *hitvesekével* kezdjük meg, s Ádám és Éva szerelmét párhuzamba állítjuk Ulysses és Penelope szerelmével. Legalább senki nem fog vádolni, hogy szándékosan középszerű tárgyat szemeltünk ki az ó-korból, csak hogy annál jobban föltünjék a keresztény tárgy szépsége.

II. FEJEZET.

Ulysses és Penelope.

Miután Ulysses karjai által a fejdelmek elhullottak, Euryklea bemegy Penelopet fölébresztteni, ki sokáig nem akarja hinni a dajkája által elbeszélt csodákat. Mégis fölkel; és lejövén a felső lakosztályból, belép a kőküszöbön és helyet foglal a tűz fényénél, szemközt Ulyssessel, ki a nagy oszlop talapzatához támaszkodva,

lesütött szemekkel várja, mit fog neje mondani? De ez szótlán marad, mert bámulat fogta el lelkét.

Telemach hideg közönyről vádolja anyját; Ulysses mosolyog és menti Penelopét. A fejedelemnő még mindig kétkedik; és férjét próbára teendő, rendeli, hogy Ulysses ágját a násztermen kívül vessék meg. A hős rögtön fölkiált: „Tehát ki mozdítá el helyéről ágyamat? . . . . Nem áll-e az többé az olajfa örzsön, mely körül sajátkezüleg építék termet udvarom közepén?” stb.

Ὅς φάτο· τῆς δ' . . . . .
 . . . . .
 . . . . . μελεδήματα θυμῶν.

Szól. — Penelope szive és térdei megtörnek azonnal; e biztos jeltől fölismeré Ulyssesst. Könyezve fut hozzá; karjait férje nyaka köré füzi; szentelt fejét csókokkal halmozza, és fölkiált: „Ne haragudjál rám, te, ki az emberek közt mindig legbölcsebb valál. . . . Ne haragudjál, ne neheztelj reám, hogy késtem öleléssedre. Szivem remegett a félelemtől, nehogy valamely idegen csalfa szavakkal rászedjen . . . . De most kétségbevonhatatlan bizonyítékkal bírok, mert ágyunkról beszéltél, melyet kivüled egy halandó sem látott, és melyet kettőnkön és Aktoris rabszolgámon kívül, kit atyámtól Itachába jövet nyertem s ki a nászterem ajtait őrzí, senki nem ismert. Te visszaadtad e búban kétkedővé lett szivnek a bizalmat.“

Szól, és Ulysses érezvén, hogy könyeit vissza nem tarthatja, szivére öleli a tiszta, okos nőt, és sir. Mint a matrózok, kiknek gyorsröptü hajóját, a szelek és viharok játékszerét, Neptun összezuzá, epedve tekintnek az óhajtott partok felé; a kis csoport küzdve a vén tengerekkel, és sós tajtékkal borítva, örömtelen lép ki a szárazra, mert megmenekült a haláltól: ugy pihenteti Penelope boldog tekintetét Ulyssesen; szép karjait nem tudja lefejtetni a hős nyakáról, és a rózsás ujjú Aurora még látta volna a szeretők öröm-

könyeit, ha Minerva az Oceánban vissza nem tartja a napot . . . .

. . . . Az alatt Eurynome, fáklyával kezében Ulysses és Penelope előtt lépdelvén, őket a nászterembe vezeti . . . . Férj és nő átengedvén magokat a gyöngéd szerelem elragadtatásainak, gyönyörködnek vala a kiállott bajok kölcsönös elbeszélésén. . . . .

Ulysses alig fejezé be történetének végszavait, midőn jótékony álm lopózott tagjaiba, és eloszlatta lelkének nehéz gondjait.¹⁾

E jelenet, midőn Ulysses és Penelope egymást kölcsönösen fölismerik, egyike az ó-kor lángelméi legszebb compositioinak. A szótlantul ülő Penelope, az ószlop talapzatánál mozdulatlanul álló Ulysses, a tűzhely lángja által megvilágított jelenet, oly ecset alá való kép, melyben a kivitel nagyszerűségét csak a vázlat egyszerűsége mulja fölül. És hogyan történik a fölismerés? Egy, a nászágyra vonatkozó csekély körülmény által! Itt még egy más szépség ragadja meg figyelmünket; a király keze által egy olajfa törzsön készült ágy, a béke és bölcsesség fájának törzsén, mely egyedül méltó arra, hogy alapja legyen azon nyughelynek, melyet *Ulyssesen kívül egy ember sem látott soha*. A két szerető hitves kölcsönös fölismerését követő elragadtatás; e megható összehasonlítása a férjét feltaláló özvegynek a matrózhoz, ki a bajótörés perczében pillantja meg a szárazat; a fáklya fényénél háló termébe vezetett boldog pár; a szerelem gyönyörei,

¹⁾ E helyen Chateaubriand Madame Daciert egy terjedelmes jegyzetben bírálhatja. Szerinte Odysseának nagynevű magyarázója nem fogta fel Homér gondolatát, s főleg e jelenetnél több helyt saját eszméivel helyettesíti a görögök első költőjének legszebb kitételeit. Ezt a francia olvasó közönséget talán érdeklő jegyzetet annál könnyebben kihagyhatónak véltem, mert ugyis azok, kik Odysseával tüzetesebben akarnak foglalkozni, jól teszik, ha e jeles nő munkáját eredetiben megszerzik. F.

váltakozva a *fájdalom örömeivel* és az átélt bajokból merített önbizalommal; a pillanat boldogsága- és a visszaidézett mult boldogtalanságának kettős élvezete; az Ulysses szemeit és ajkait lassanként lezáró álm: megannyi vonások, melyek nagy mesterre mutatnak; az ember nem győz eléggé csodálkozni e kép fölött.

Érdekes tanulmány volna kimutatni, hogy valjon modern szerző mint dolgozná ki valamely régi szerző művének hasonló darabját. Valószínű pl., hogy az előbbi képben a helyett, hogy Ulysses és Penelope között cselekménybe menne át a jelenet, azt maga a költő beszélné el. Nem mulasztaná el előadását bölcsészeti reflexiókkal, szép versek- és szererencsés kitétekkel földiszíteni. E csillogó és fáradságos modor helyett Homér elénk állít két hitvest, kik husz évi távollét után egymást megtalálván, a nélkül, hogy szenvedélyes fölkiáltásokban törnének ki, úgy tűnek föl, mintha csak tegnap hagyták volna el egymást. Hol van tehát a kép szépsége? az igazságban.

A mai írók általában tudósabbak, kiméletesebbek, finomabbak és alkotásaikban gyakran érdekesebbek is, mint a hajdaniak; de ezek egyszerűbbek, emelkedettebbek, tragicusabbak, termékenyebbek és mindenek fölött igazabbak, mint a mostaniak. Izlésök biztosabb, képzelőhetségök nemesebb; ők csak az együttest tudják feldolgozni, míg az ékitményeket elhanyagolják; egy busongó pásztor, egy elbeszélő öreg, egy csatázó hős: ebből áll egész költeményök; és mégis az ember nem tudja hogyan, de a költemény, melyben nincs semmi, sokkal teljesebb, mint a mi csemények- és személyekkel túlterhelt regényeink. Az irodalom úgy látszik a festészetet utánozza: a mai költő képeit Polignot¹⁾ három színéből állítja össze. A latinok, köztünk és Görögország között foglalván helyet, mind a két isko-

---

¹⁾ Jeles festő Athénben Cimon idejében. F.

lához tartoznak: Görögországhoz az alapvonások egyszerűségére, hozzánk a részletezés művészetére nézve. Talán e két izlés szerencsés öszhangzata teszi Virgil tökéletességét.

Lássuk már most ős-szülőink szerelmének képét: az albioni világtalan Ádám- és Évája szép pár-darabot fog képezni a smyrnai világtalan Ulysses és Penelopejével.

III. FEJEZET.

Ádám és Éva.

Sátán behatol a földi paradicsomba. A teremtés állatai között

He saw

Two of far nobler aspect erect and tall

..... of daughters, Ève.

„*észrevesz* két nemesebb alaku lényt, egyenes, emelkedett állásban, minő a halhatatlan szellemeké. Származásuk eredeti teljes méltóságában, tiszteletet parancsoló meztelenséggel fődve: az új világegyetem urainak tartanád, és úgy látszik méltók is, hogy azokká legyenek. Mennyei tekintetőkben a legfőbbesőbb Teremtő tulajdonságai ragyognak: az igazság, bölcsesség, a szigoru és tiszta szentség: azon erények, melyek az ember valódi méltóságát teszik. Mindazáltal ez isteni lények különböznek egymástól, mint nemök mutatja: *Egyik* a szemlélődés és erő számára teremtett; *Másik* a gyöngédség és kellemek számára formáltatott; *Az* egyedül Istenért; *Emez* Istenért, Ő benne¹). Az elsőnek nyílt homloka, emelkedett tekintete föltétlen hatalomra mutatnak; gesztenyeszin haja, homlo-

¹) E fordításban sokat levon az eredeti szöveg szépségéből nyelvünk azon hiánya, hogy a nemek megkülönböztetésére, nincs személyes névmása; így a franczia *Il*, *Lui* és *Elle* által kifejezett szép ellentéteket: *Egyik*, *Másik*, *Ő*, *Amaz*, *Emez*-ekkel kelle helyettesítenem. Ford.

kán ketté válva, szép fürtökben borul széles vállaira a nélkül, hogy lejobb ereszkednék. Ellenben társa, arany fátyolként, derekán alul bocsátja le hosszú fonadékait, hol azok szeszélyes alaku gyűrűket képeznek: így fonja a szőlő gyöngye kacsait valamely törékeny támasz körül; jelképe az alárendeltségnek, melyben őszanyánk született. De minő volt ezen alárendeltség! Alárendeltség egy szelid jogar iránt; *általa* felajánlott, a férfi által pedig inkább elfogadott, mint követelt engedelmesség; önmaga fölött önként, azonban bizonyos szerény büszkeséggel. félelem- és kellemdus gyöngéd vonakodással engedett, de mégis elismert ualóm. Titokszerű művei a természetnek! akkor még ti sem rejtőztetek el; akkor még ismeretlen volt minden bűnös szemérem. Vétek leánya, szemérmetlen szemérem, mennyire megzavartad a tisztaság csalékony látszatával az ember boldogságának napjait! Ah! te vagy, ki száműzted az életből az egyedül való életet: az egyszerűséget és ártatlanságot! — Így lépdel mezitelen a két nagy ember, férj és nő, a magányos Éden virányai között. Nem kerülük sem az Isten szemét, sem az angyalok tekintetét, mert a rossznak még gondolata is távol van; tőlök. Így sétál, kezét kézben tartva, a leggyönyörűbb pár, kiket csak valaha a szerelem láncza összefűzött: Ádám jobb, mint valamennyi férfi azóta, Éva szebb, mint valamennyi leányai. —

„Összüleink egy forrásparti árnyas helyre vonulnak. Mialatt estebédjüket magokhoz veszik, a teremtés állatjai köröttük, mint királyuk és királynőjük körül, játszadoznak vala. Sátán ezen állatok egyikének alakjában szemléli a boldog párt, s csaknem meghatva érzi magát szépségök, ártatlanságuk és azon bajok elgondoltára, melyek általa ennyi boldogságot fognak megkeseríteni. Bámulatos vonás! Ádám és Éva édesdeden beszélgetnek a forrás mellett; Éva így szól férjéhez:

That day I often remember, when from sleep
 . . . . her silver mantle threw.

„Gyakran eszembe jut ama nap, melyen első álmomból fölébredvén, virágok közt találtam magamat, nem tudván, hol vagyok, ki vagyok, mikor és hogyan jutottam e helyre. Nem messze tőlem egy sziklaüregből csörgedező kis patak moraja üté meg füleimet. E patak, szabad térre érvén, nedves takaróként teríté el habjait a zöld gypágyon, s a habok tiszták voltak, mint az ég boltozatja. E hely felé irányozám félénk lép-teimet; leültem a viruló partra, hogy gyönyörködjem a tóban, mely egy másik ég gyanánt terült el előttem. A pillanatban, midőn a habok fölé hajlok, egy árny tűnik föl a víztükörben, felém hajolva, mint én ő felé! Én remegtem, ő remegett; ismét előre nyujtám fejemet, s a szép jelenség épp oly gyorsan visszatért, rokonszenves szeretettel tekintve reám. Még most is e képen függnének szemeim és hiu vágy epesztené keblemet, ha szózatot nem hallok a pusztából: „A tárgy, szép teremtmény, mit látsz, önmagad vagy: veled fut, veled tér vissza. Kövess engem, elvezetlek oda, hol karjaid nem árnyat ölelnek; hol feltalálod azt, ki képmásod; ő a tied lead örökké, s te hozzád hasonló gyermekek sokaságával ajándékozod meg őt, és az emberi nem *Anyjának* fogsz neveztetni.“

„Mit tehettem e szavak után? Engedelmeskeltem és elindultam láthatatlan kalauzomtól vezetettve. Nem sokára megpillantálak egy platán alatt. Oh, mily nagynak, mily szépnek tüntél föl előttem! és mégis úgy tetszett, mintha kevésbbé szép, kevésbbé gyöngéd volnál, mint azon kedves fantom mely a habok fodrai közt egészen megigézett. Futni akartam, te követtél, és fölemelvén szavad, kiáltál: „Térj vissza, szép Éva! tudod-e kitől futsz? Te test és vér vagy abból, kit kerülsz. Létet adandó neked, oldalamból, szivem köz-eléből szakítám ki az életet, csakhogy azután örökké oldalam mellett birjalak. Ő lelkem fele! téged kereslek; a te másik feled visszakövetel téged.“ Így szól.

ván, kezéd szeliden megragadá az enyémet, én engedtem, és azóta tudom, mennyire fölülmulja a női kellemekeket a férfi-szépség és bölcsesség, mely egyedül valóban szép.“

„Igy beszélt az emberek anyja. Szerelmes tekintetét férjén pihentetve, gyöngéd önátadással felé hajol, és félig átöleli ösatyánkat. Hullámzó kebelének feleleomló hajfürtei mögé rejtőzve, titokszerű gyönyörrel érinti férje keblének meztelenségét. Ádám, ez alak szépsége és átengedett bájai által elragadtatván, felsőbb szerelemmel mosolyog reá. Igy mosolyog le az ég tavaszszal az alatti felhőkre, mire azok ereiben kerengésbe jő az élet folyama és megtermékenyíti a földet. Ádám ezután csókot nyom az emberi nem anyjájának termékeny ajkaira.

„E közben a nap az Azorok mögé hanyatlott: már akár azért, mivel ez első rangu égi test hihetetlen gyorsasággal e tájak felé forgott, akár mivel a föld, rövidebb uton keletre vonulván, a világ baloldalán hagyta a nappal csillagát. Az uralkodó aranyszegélyű bibor köpenybe burkolá a felhőket, melyek nyugati trónját körülhullámszák. Csendben közeledett az est, és lassanként kedves alkonyat borítá be a tárgyakat egyszínű árnyával. Az ég madarai fészkeikbe, a föld állatai fekhelyeikre vonultak; minden néma lett, kivéve a Philomelát, a virasztás barátját, ki szerelmi panaszaival betölté az éjet; és a Csend elbájolva figyelt. Nem sokára a boltozat ragyogó zaphirokkal lett kirakva, s egy ideig a csillagok táborának élén legtündöklőbb volt az esthajnalcsillag; végre fölemelkedett az éj királynője fejedelmi fönséggel, és szende világot terjesztve, ezüst köpenyét ráborítá az árnyak csontjaira “

Ádám és Éva, bemutatván imáikat a Mindenhatónak, visszavonulnak nász-lugasukba. Belépnek a beerek homályába, és virágágyra dőlnek. Ekkor a költő, mintegy a bejárat függönyei előtt állva, a boltozat és millió csillagainak jelenlétében, elkezdi nászénekét.

Minden bevezetés nélkül, mintegy a pillanat ihletése alatt, egészen antik alakban, fölkiált :

Hail, wedded love, mysterious law, true source
Of human offspring . . . . .

„Üdvözléggy hites szerelem, titokszerü törvény, nemzedékek forrása!“¹⁾ Igy énekelt a görögök tábora Hektor halála fölött:

Ἡράμεθα μέγα χῆδος, ἐπέφρομεν Ἑκτορα δῖον, etc.

„Nagy diadalt aratánk: megölök az isteni Hektort!“ Ép így kiáltának fel Virgiliusban a Saliusok Hercules ünnepén: „Tu nubigenas, invictę bimembres“²⁾. etc. *Te fékezted meg a Centaurokat a felhők fiait stb.*

E hymnus képezi Milton képének utolsó vonását, és befejezi ős-szülőink szerelmének ecsetelését.

Nem félünk, hogy ezen idézet hosszadalmassága miatt szemrehányást tegyenek. „Minden más költeményben — mondja Voltaire — a szerelem úgy tűnik föl, mint gyöngöség, egyedül Miltonnál erény. A költő tiszta kézzel tudta fölemelni a fátyolt, mely különben e szenvedély gyönyöreit takarja. A boldogság kertjébe vezeti az olvasót, és megizlelteti vele azon tiszta élvezet, melyekkel Ádám és Éva eltelve valának. Ő nem emelkedik az emberi természet fölé, de igen a *megromlott* emberi természet fölé; és valamint nincs mása e szerelemnek, ugy nincs mása e költeménynek.“

Ha az ember összehasonlítja Ádám és Éva szerelmét Ulysses és Penelope szerelmével, ugy találja, hogy Homér egyszerűsége sokkal természetesebb, Miltoné sokkal fönségesebb.

Ulyssesben, jóllehet ez hős és király, van valami pórias; fortélyai, magatartása, szavai, bizonyos pusztai, naiv jelleggel birnak. Ádám, jóllehet most született és

¹⁾ Kik angolul értenek, azok előtt nem kell magyaráznom, hogy mily mily roppant nehéz volt e töredéket lefordítani, és meg fognak bocsátani azon merészségemért, hogy az eredeti szöveg nehézségei ellen küzdve, gyakran kerülőt tettem; néhol pedig a rossz izlés egyes vonásait helyre igazítottam, nevezet szerint Jupiter mosolyának *képletes* hasonlatát az eredeti *értelemmel* (nappal) helyettesítettem.

tapasztalatlan, már tökéletes mintája az embernek: érzi az ember, hogy nem egy asszony beteges méhéből, hanem Isten életerős kezeiből került ki Ő nemes, fontos, és mégis ártatlan és szellemdús; szóval egészen olyan, minőnek a szent könyvek festik, méltó az angyalok által tiszteltetni és a magányban teremőjével sétálni.

Mi a nőket illeti, ha Penelope tartózkodóbb, azután pedig gyöngédebb, mint ős-anyánk, oka az, mert őt a szerencsétlenség kipróbálta, a szerencsétlenség pedig bizalmatlanná és érzelmesebbé tesz. Ellenben Éva átadja magát, közlékeny és csábító, sőt van benne valami kis kaczérság is. De ugyan mért volna komoly és okos, mint Penelope? Nem mosolygott-e minden reá? Ha a bú bezárja a lelket, a boldogság kitárja: az első esetben nincs elég vadon, hol elrejtethetők fájdalmainkat; a másodikban nincs elég szív, melynek elbeszéljük örömeinket. Különben Milton nem akarta Éváját tökéletesnek festeni: úgy állítja elénk, mint ki bájai miatt ellenállhatatlan, de kissé megfontolatlan és fecsegő, hogy az ember már előre sejtse a szerencsétlenséget, melybe őt e hibája sodorni fogja. Különben Penelope és Ulysses szerelme sokkal tisztább és szigorubb, mint a minőnek házastársak között lenni kellene.

Itt van helyén megjegyezni, hogy a régi költők, kevés kivétellel, a gyönyörök festésében bizonyos természetes kendőzetlenséget és tisztaságot tanúsítanak, mely meglep. Mi sem szemérmesebb, mint gondolataik, mi sem szabadabb, mint kifejezéseik. Mi pedig ellenkezőleg, kiméletesek vagyunk a szemek és fülek iránt, de felzaklatjuk az érzékiséget. Miben áll a régiek e bűvszere, és Praxiteles egészen meztelen *Vénusa* mért gyönyörködteti inkább a lelket, mint a szemeket? Azért, mert benne eszményi szépség van, mi sokkal inkább rokon a lélekkel, mint az anyaggal. Tehát egyedül a szellem és nem a test gyulad szerelemre: az ég

a vágytól minél szorosabban egyesülni a műremekkel. Kialszik minden földi láng, és helyét mennyei gyöngéd-ség foglalja el: a lélek melege körüllegi a szeretett tárgyat és átszellemíti még a legnyersebb kifejezéseket is, melyeket a fölhevült lélek, lángját kifejezendő használni kénytelen.

De sem *Ulysses* és *Penelope* szerelme, sem Didoé Éneas-, vagy Alcestesé Admetos iránt nem hasonlítható azon érzelemhez, melyet Milton két nemes alakja egymás iránt tanusít: csak az igaz vallás személyesíthetett meg ily szent, ily magasztos gyöngédséget. Mily eszmetársulat! az újonszületett világegyetem, a saját mérhetetlenségöktől mintegy megdőbbent tengerek, az új pályáikon habozva keringő napok, e csodák bámulá-tába merült angyalok, az új művét még szemlélő Isten, és két lény — félig szellemből, félig agyagból — csodálva testök, de még jobban lelkök szépségét, tanulmányozva első gondolataik és első szerelmök nyilatkozatait.

Hogy a kép tökéletes legyen, Milton mesterileg oda állítja a sötétség szellemét, mint egy nagy árnyat. A lázadó angyal kilesi a nőt és férjét; saját szájukból hallja a végzetes titkot; gyönyörködik jövendő boldogtalanságukban; és első szüleink boldogságának ez egész ecsetelése tulajdonképpen nem egyéb, mint első lépés a borzasztó szerencsétlenség örvénye felé. *Penelope* és *Ulysses* elmúlt bajokra emlékeznek vissza; *Ádám* és *Éva* közeledő veszélyek áldozatai. Minden dráma már alapjában hibás, ha csak örömeket nyújt, átélt vagy bekövetkezendő bánat nélkül. A teljes boldogság untat; a teljes boldogtalanság kifáraszt, elidegenít: az elsőben nincsenek emlékek és könnyek, a másodikban hiányzik a remény és mosoly. Ha fájdalomból örömebe megyünk át, mint *Homérnél*, sokkal meghatottabbak, merengőbbek leszünk, mert a lélek csak a mult fölött révedez és a jelen fölött megpihen; ellenben ha a jólétet könnyek váltják fel, mint *Miltonnál*, sokkal szomorubbak. elérzékenyültebbek leszünk, mert a szív még alig élvezte

a jelent, már szorongás fogja el a fenyegető veszélyek sejtelme miatt. Ecsetünkön tehát öröm és bárat, boldogság és boldogtalanság színei váltakozzanak, de úgy, hogy ez utóbbiból mindig több legyen, éppen mint a természetben. Két folyadék van az élet kelyhébe vegyítve, egyik keserű, a másik édes; de az első keserűségén kívül még mind a két folyadéknak van alja is, mely egyenlő mértékben rakodik le az edény fenekére.

IV. FEJEZET.

A z a t y a. — P r i a m u s.

A *hitvesek* jelleméről térjünk át az *atyáéra*; vizsgáljuk az atyaságot az élet legfönségesebb és legmeghatóbb két helyzetében: az öregség- és szerencsétlenségben. Priamus, a dicsőség tetőpontjáról lebukott monarcha, — kinek, *dum fortuna fuit*, a föld hatalmasai kegyét keresték, — Priamus, fejét hamuval behintve, könytől barázdált arczczal, az előhaladt éj sötétében egyedül hatol be a görögök táborába. A könyörtelen Achilles elé borulva, s a rettenetes kezeket csókolva, azon *emberevő* (*ανδροφόνους*) kezeket, melyek még fia vérétől gőzölögnek, kéri Hektor holt testét:

Μνήσαι πατρός σοῖο, ...
. . . . .
. . . . . ποτὶ στόμα χεῖρ ἰρέεσται.

„Gondolj atyádra, oh istenek mása, Achilles! Ő, mint én, az évek sulya alatt görnyed, és, mint én, az aggkor véghatárain áll. Talán éppen e pillanatban hatalmas szomszédok által szorongattatik, és nincs oldalánál férfi, ki megvédelmezné. Mindazáltal örvend szívében, midőn hallja, hogy élsz, és minden nap azon reménynyel kecsegteti, hogy látja a trójai falak alól visszatérő fiút. De én, a legszerencsétlebb apa, remélhetem-e, hogy annyi fiam közül, kik a nagy Ilicnban valának, csak egy is fenmarad számomra? Midőn a

görög hajók e partokon kikötöttek, ötven fiam élt; tizenkilencz egy anya méhétől, a többi különböző rabszolgánőktől: ma már nagyobb részt a kegyetlen Mars áldozatai. Volt köztük egy, ki maga védelmezte testvéreit és Tróját. Te megöléd a honáért harczolót . . . Hektort. Érte jöttem a görög hajókra, eljöttem testét visszaváltani, és tömérdek kincset hoztam számodra. Tekintsd az isteneket, oh Achilles! Légy könyörületes irántam; emlékezzél atyádra. Oh mily szerencsétlen vagyok én! Soha nem volt még boldogtalan, kit a nyomor ily végletekre vitt volna: ime csókolom a kezeket, melyek fiamat megölelék!“

Mennyi szépség van ez esdeklésben! minő jelenet bontakozik ki az olvasó szemei előtt! az éj. Achilles sátora, e hős, amint a hü Automedon mellett Patroklust siratja, a homályban feltűnő és Peleus fiának lábaihoz boruló Priamus. Ott állnak a sötétségben a Trója fejedelmének ajándékaival terhelt szekerek; és bizonyos távolban a nemes Hektor eltorzult hullája, elhagyottan, tiszteletlenül a Hellespont partjaira dobva.

Figyeljük meg Priamus beszédét: a szerencsétlen uralkodó által kimondott második szó: az *atyáé, πατρός*; a második gondolat, ugyanazon versben, a gőgös Achilles magasztalása: *θεοῖς ἐπιείκελ' Ἀχιλλεῦ*, *Istenek mása, Achilles!* Priamusnak nagy erőszakot kelle magán tennie, hogy így szóljon Hektor gyilkosához; mély ismerete van ebben az emberi szívnek letéve.

A leggyöngédebb emlék, mely Peleus fiának, miután atyját eszébe juttaták, nyujtható vala, kétségkívül ugyanezen atyának aggkora. Priamus egész eddig egy szót sem mert magáról szólani; de most hirtelen eszébe ötlik egy hasonlat, melyet megható egyszerűséggel ragad meg: *Mint én, — mondja — az aggkor véghatárain áll.* És így Priamus még mindig csak Peleus személyében beszél magáról; mintegy kényszeríti Achillest, hogy saját atyját lássa a szerencsétlen, könyörgő királyban. Az ősz uralkodó elhagyatottsága,

ki talán fia távollétében *hatalmas szomszédaitól szorongattatik*; aggályainak ecsetelése, melyeket rögtön feled, amint hallja, hogy fia él; végre Peleus tünékeny bajainak összehasonlítása Priamus pótolhatatlan veszteségével: csodálatos vegyülete a fájdalomnak, találékonyságnak, kiméletnek, és méltóságnak.

Szent és tiszteletre méltó ügyességgel egész anyyira viszi az ilioni aggastyán, hogy a büszke Achilles nyugottan végig hallgatja Hektor dicsőítését. Előbb óvakodik megnevezni a trójai hőst; csupán azt mondja: *Volt egy, — és csak miután előrebocsájtá, — te megöléd a honáért harczolót: Τὸν σὺ πρώην κτεῖνας ἀμνόμενον περὶ πάτρης*; teszi utánna ez egyszerű szót: *Hektor, Ἑκτορα*. Figyelemre méltó, hogy ez elszigetelt név nincs a költői körmondat keretébe foglalva, hanem egy verssor elejére téve, metszetet képez, függőben tartja a lelket és fület, s befejezett értelemmel bír; semmi összefüggésben sincs a következő versszakkal:

*Τὸν σὺ πρώην κτεῖνας ἀμνόμενον περὶ πάτρης;
Ἑκτορα.*

S így Peleus fiának előbb jut eszébe kielégített bosszúja, hogysem ellenségére gondolhatna. Ha Priamus mindjárt kezdetben megnevezi Hektort, Achilles Patrokulusra gondol; de nem Hektor már az többé, kit tőle kérnek, hanem egy széttépett hulla, a kutyák és keselyük elé dobott nyomorult maradványok; és még ezeket is minő mentséggel: *a honáért harczolót ἀμνόμενον περὶ πάτρης*. Achilles büszkeségének is elég van téve, mert hős fölött aratott diadalt, ki egyedül védé *testvéreit és Trója falait*.

Végre, miután Priamus Thetis fiának beszélt az emberekről, emlékezteti az *igazságos* istenekre, és még egyszer eszébe juttatja Peleust. Az a vonás, mely Ilion fejedelme könyörgésének záradékát képezi, egyike a legmagasztosabbaknak a pathoszi nemben.

V. FEJEZET.

L u s i g n a n.

Zaire-ban találunk egy atyát, kit *Priamus*-sal párhuzamba állíthatunk. Igaz ugyan, hogy e két jelenetet nem lehet összehasonlítani sem a szerkezet-, sem a színezés erőteljessége-, sem a költői szépségekre nézve; de annál nagyobb leend a kereszténység diadala, ha egyedül emlékeinek kellemé által lesz képes megmérközni Homér nagy szellemével. Maga Voltaire sem röstelte művének sikerét e kellemek hatalmában keresni, mert *Zaïr*-ra vonatkozólag így ír: „Igyekezni fogok e műben föltüntetni mindazt, mi a keresztény vallásban legpathetikusabbnak és legérdekesebbnek látszik.“ Egy régi, dicsőség- és szerencsétlenséggel elhalmozott kereszties vitéz, az öreg Lusignan, a börtön mélyén hü marad vallásához, és mindenre, a mi szent, kéri leányát, egy fiatal, szerelmes nőt, hogy hallgasson atyái Istenének szavára. Csodálatos jelenet, melynek egész ereje az evangéliumi erkölcstanban és keresztény érzelemben gyökerezik:

Oh Isten! hatvan évig küzdék harcosodul,
Látám, hogy elfelednek s templomod romba hull;
Rémes börtönbe' töltött nehéz hús éven át
Gyermekimért könyek közt küldék feléd imát.
S mig egybeforrt te Benned családom szent köre,
Im jó egy lány: leányom, ki ellened töre!
Oh ez szörnyű csapás rám! — S csak én vagyok, atyád,
És börtönöm az ok, mért hitedet elhagyád . . .
Lányom, kiért a gondok vég aggodalma vér:
Jusson eszedbe, jusson, mely benned foly, a vér:
Ez vére hús királynak, s *keresztény* volt e' mind;
Ez vére anyyi hősnek, védve törvényeink';
Ez vére vértanuknak! — Oh még kedves leány,
Mi sorsod s mily anyád volt, nem is tudod talán?
Tudod, hogy alig hullt le egy gyászos szerelem
Utolsó, bús gyümölcse, — alig volt ide lenn:
És már erőszakos kéz konczolta fel anyád',
Rablók keze, a kiknek te magad átadád?
Fivérid, ez előttem meggyilkolt vértanuk,
Feléd tárják az égből vérfoltos két karuk'.
Isten, kit így elárulsz s káromlasz szüntelen,

Te érted s e viláért meghalt itt, e helyen ;
 E szent helyen, hol érte szolgálnom volt javam ;
 E szent helyen, hol vére szól hozzád általam.
 E templom és falak, nézd feldúlták mesterid —
 Kit ősid megbőszültak : mind Istent hirdetik.
 Es nézd : e palotához közel, hol a hegy int,
 Ottan volt veszte ; ott, hol lemosva hűneink',
 Halni kívánt a gabság csapásai alatt,
 Hol győztes a halálból kikelt élte maradt.
 Te nem keresheted föl e szent, dicső helyet,
 Egy lépést sem tehetsz, hogy ne leld ott Istened !
 És meg nem állhatsz ott, hogy meg ne tagadd atyád.

Az a vallás, mely ilyen szépségeket nyujt még ellenségének is, megérdemelné talán, hogy meghallgatassék, mielőtt elítéltetnék. Az ó-kor nem tud hasonló érdekest felmutatni, mert nem volt hasonló istentisztelete. Minthogy a polytheismus nem állott ellentétben a szenvedélyekkel, nem is idézhette elő a léleknek az evangeliumi törvény alatt oly gyakori benső küzdelmét, melyből megható helyzetek származnak. *Zaire* szépségét hatalmasan növeli még a kereszténység pathetikus jellege is. Ha Lusignan leányát csak Olymp jólétben uszó isteneire, lakomái- és vigalmaira emlékezteti, valószínűleg igen gyöngé hatást fog eszközölni; sőt mindez kirívó ellentétet képezne azon gyöngéd emotionnal, mit a költő fel akar költeni ; mig itt Lusignan balsorsa, vére és szenvedései Jézus Krisztus balsorsába, vére- és szenvedéseibe vegyülnek. Megtagadhatná-e *Zaire* Megváltóját ugyanazon a helyen, hol érette az magát feláldozá? Egy atya és egy Isten azonos érdeke van itt szóban! Lusignan agg kora és a vértanuk szenvedései hatványozzák a vallás tekintélyét. A Hegy és Sir kiáltanak ! itt minden tragicus : a helyek, az ember és az Istenség.

VI. FEJEZET.

Az anya. — *Andromache*.

„*Vox in rama audita est*, — mondja Jeremiás — *ploratus et ululatus multus ; Rachel plorans filios suos et noluit*

consolari quia non sunt,“ „szózat hallatszik a magasban ¹⁾, sok sirás és jajgatás; Rachel siratja fiait és nem akar megvigasztalódní, *mert nincsenek.*“

Mily szép ez a *quia non sunt!* Az a vallás, mely e kifejezést megszentelé, nagyon jól ismerte az anyai szívet.

A Szűz tisztelete és Jézus Krisztus szeretete a gyermekek iránt eléggé bizonyítják, hogy a kereszténység szelleme gyöngéd öszhangzatban van az anyaság szellemével. Itt új ösvényt akarunk a kritika előtt feltárni: modern költő által ecsetelt *pogány* anya érzelmeiben fogjuk a *keresztény vonásokat* kiemelni, melyek úgy ömlenek el a képen, hogy talán maga szerzőjük sem vette észre. Hogy bebizonyítsuk, minő befolyással van valamely vallási vagy erkölcsi intézmény az emberi szívre, nem szükség, hogy a felhozott példa közvetlen ezen intézményben gyökerezék; elég, ha annak szelleme hatja át. Innen van, hogy *Telemach Elyseuma* valóságos *keresztény Paradicsom*.

Racine Andromachejának leggyöngédebb érzelmei nagyrészt a *keresztény* költő érzelmei. Ilias Andromacheja inkább nő, mint anya; Euripidesé főnhéjázó, de egyszersmind hizelkedő, mi lerontja az anyai jellem eszményét; Virgilé ugyan gyöngéd és szomorú, de még ez sem annyira anya, mint inkább feleség; Hektor özvegye nem azt mondja: *Astyanax ubi est?* hanem: *Hector ubi est?*

Racine Andromacheja sokkal érzelmesebb, sokkal vonzóbb, mint a régi Andromache. Ez egyszerű, szeretetre méltó vers:

Je ne l'ai point encore embrassé d'aujourd'hui

„Ma még meg sem öleltem őt“

keresztény nő szavai: ez nem görög, annál kevésbbé romai izlés. Homér Andromacheja Astyanax jövendő

¹⁾ *Rama* zsidó szó, annyit jelent, mint a *magasban*. Az evangéliumok magyar fordítója, Tárkányi, *ramat* nagy betűvel írja, tehát tulajdonnévnek veszi; a jegyzetekben pedig a mi fordításunk szerint értelmezi. Ford.

szerencsétlensége fölött kesereg, de alig gondol rá a jelenben; míg a mi vallásunk szelleme által áthatott anya a nélkül, hogy kevésbbé előrelátó volna, sokkal gyöngédebb, s néha egy csókot nyomva gyermekére, elfeledi az élet minden keserveit. A régiek szeme nem akadt meg huzamosabban a gyermekek fölött; úgy látszik, hogy nagyon is naivnak találták a *bölcső nyelvé*t. Csak az Evangelium Istene nem pirult a *kisdede*ket (*parvuli*) magához híni, sőt követendő például állítani az emberek elé:

„Et accipiens puerum, statuit eum in medio, quem cum complexus esset, ait illis:

„Quisquis unum ex hujusmodi pueris receperit in nomine meo, me recipit.“

„És fogván egy gyermeket, közójök állítá s megölelvén őt, mondá nekik:

„A ki egyet az ily gyermekek közül befogad az én nevemben, engem fogad be.“¹⁾

Midőn Hektor özvegye Racinenél Céphisehez így szól:

Szerényen emlegesse apáit, tudva rég:

Bár Hektor vére, abból ő csak a — maradék,

ki ne ismerné föl ebben a keresztény nőt! Ez a *deposuit potentes de sede*. Az ó-kor nem beszél így, mert csak a *természeti* érzelmeket követi; már pedig Racine e soraiban kifejezett érzelmek *nem egészen* a természetből valók, sőt homlokegyenest ellentmondanak a sziv szavának. Hektor nem arra oktatja fiát, hogy *szerényen emlegesse apáit*; hanem ég felé emelvén szemeit fölkiált:

Zeῦ, ἄλλοι τε θεοὶ, δότε δὴ καὶ τόνδε γενέσθαι
 Παιδ' ἔμῳ, ὡς καὶ ἐγὼ περ, ἀριπρεπέα Τρώεσσι

ᾧδε βίην τ'ἀγαθὸν καὶ Ἰλίου ἱφι ἀνάσσειν,

Καὶ ποτέ τις εἴπῃσι, „Πατρὸς δ'ἔγχε πολλὸν ἀμείνων,“
 Ἐκ πολέμου ὀνίοντα, stb.

¹⁾ Márk. IX. 35. 36.

„Ó Jupiter! és ti mindnyájan, Olymp istenei, engedjétek, hogy fiaim, miként én, uralkodjék Ilion fölött, és hatalmas legyen, erőre fölülmulva vitéz harczosait; hogy midőn látják őt az ellenség zsákmányával visszatérni, így kiáltanak: Ez még nagyobb hős, mint atyja vala.“

Éneas mondja Ascaniusnak;

És mikor ősidnek példáin jártatod elméd:
Aenész atya és Hektor példája gyulaszson.

Az újabb Andromache csaknem egészen úgy fejezi ki magát Astyanax őseire vonatkozólag, mint Virgil. De ezen vers után:

Mondd el neki: mivel lőn olyan dicső nevek,
hozzá teszi:

Nem azzal: mi *valának*, ha' mit *tevének* ők.

Ezen parancsok egyenes ellentétben állanak a természeti büszkeség szavával: látszik rajtok a megjavított, a sokkal szebb, az evangéliumi természet. Azon alázatosság, melyet a kereszténység öntött az érzelmekbe, s mely egészen megváltoztatta a szenvedélyek hozzánk való viszonyát, — mint azt alább be fogjuk bizonyítani, — az lengi át az újabb Andromache egész lényét. Midőn Hektor özvegye Iliasban elgondolja, minő sors várakozik fiára, ebben az Astyanax jövő szerencsétlenségét föltüntető képben van valami megalázó, valami szégyenletes. Mily egészen más vallásunkban az alázatosság szava, mily nemes és mégis mily megható! A keresztény aláveti ugyan magát az élet legnehezebb körülményeinek is, de érzi az ember, hogy egy elvnek enged, hogy erényt gyakorol, hogy csak az Isten, és nem az emberek keze alatt hajlik meg: megőrzi méltóságát még a békókban is. Mesteréhez hiven csüggedés és gyalázat nélkül hordja s megveti a lánczokat, melyeket csak pillanatig kell viselnie, mert nem sokára eljő a halál szabadító angyla és leoldja

azokat. Az életet álomnak tekinti, és panasz nélkül türi helyzetét, mert a szabadság és szolgaság, jólét és balsors, korona és rabszolga-sapka az ő szemeiben nagyon keveset különböznek.

VII. FEJEZET.

A f i u. — G u z m a n.

Voltaire még egy más keresztény jellem-mintát is ad nekünk, a *fiu* jellemét. Ez nem Ulysses tanulmányos Telemachja, sem Peleus heves véralkatu Achillese, hanem egy szenvedélyes fiatal ember, kinek indulataival a vallás harczra kel, és azt leigázza.

Alzire daczára annak, hogy kevés benne az erkölcsi valószínűség, egyike a legmegragadóbb tragédiáknak. E mű egészen a keresztény erkölcs légkörében mozog, mely a közönséges erkölcs fölé emelkedve, mennyei költészetet lehel. Az a béke, mely Alvarez keblében honol, nem pusztán természeti béke. Tegyük föl, hogy Nestor mérsékelni akarná Antilochus szenvedélyeit, mit tenne? Először felhozná azon fiatal emberek szomorú példáit, kik, nem akarván atyjok intelmeire hallgatni, elpusztultak; azután e példákhoz csatolna néhány általánosan ismert elvet az ifju kor tanulástól idegenkedő hajlama- és az agg kor tapasztalatairól; végre befejezné intelmét egy kis öndicsérettel és egy a régi szép időkre vetett visszasóvárgó pillantással.

Egészen más tekintélyt használ Alvarez. Ő feledi korát és apai hatalmát, hogy egyedül a vallás nevében beszéljen. Nem *egyed* büntől igyekszik Guzmant visszatartani, hanem *egyetem* erényt ajánl neki, a *szeretet*; valódi mennyei humanitas, mely az Ember-Fia által szállott alá a földre, s mely a kereszténység alapítása előtt ismeretlen volt.¹⁾ Végre Alvarez paran-

¹⁾ Magok a régiek is vallásuknak köszönik azon kevés felebaráti szeretetet, mely náluk észlelhető. A vendégszeretet, a

csolván fiának. mint *apa*, és engedelmeskedvén, mint *alattvaló*. egyike a fensőbb erkölcsiség azon remek vonásainak, melyek oly magasan állanak a régiek erkölcsisége fölött, mint az evangéliumok Platonak az erényről tartott párbeszédei fölött.

Achilles, miután legyőzte ellenségét, megcsonkítja és gyalázattal illeti. Guzman, ki épp oly büszke és hős, mint Peleus fia, Zamore késétől halálosan megsebezve, kora virágában haldokolva, imádott ifjú nejét s egy roppant birodalom uralmát ugyanazon pillanatban elveszítve, ime miként szól vetélytársához és gyilkosához : fényes diadala a vallásnak és apai példának *egy keresztény fiúban*.

Alvarezhez :

Az ég, mely, bár halasztva, kimondá végemet,
Atyám, e pillanatban színed elé vezet ;
A röpke lélek engem im kész itt hagyni már,
De hogy téged után'zson . . . előtted még megáll.
Én meghalok . . . a fátyol hull . . . új fény tör reám :
Most ismerém magam meg csak pályám alkonyán.
E perczig, mely enyészto koporsómnak ad át,
Az ember nyögve érzé zsarnok karom sulyát.
Az igaz ég boszut áll a földön, s életem
Nem mossa le a vért, mely piroslik e kezen,
Vakká tett a szerencse, látóvá a nalál :
Mégbékülök az Istenkézzel, mely így talált.
Ura valék e földnek . . . de még van itt szavam,
Van még kegyelem és az — Zamore számára van.
Élj büszke ellenem hát, légy szabad s ne feledd :
Miként tett egy keresztény és miként hala meg.

(Montézhez, ki lábaihoz veti magát)

Montéz, s áldozatom ti, amerikaiak,
Tudjátok : túlhaladta kegyem hibáimat ;
Tanítsátok e földrészt s kivált főnökeit :
Keresztény van hivatva törvényt hozni nekik.

---

szerencsétlenek és könyörgők iránt való tisztelet, a vallási eszmékhez tartoztak. Hogy a nyomorult némi könyörületre találjon a földön, Jupiternek védnöksége alatt kelle állania. Ily vad az ember vallás nélkül.

(Zamorehoz)

Halld meg, mi a különbség isteneink között :
A tieid kimondák : boszuld s gyilkold meg őt ;
De az enyém, midőn rám fogod gyilkos kezed,
Meghagyja : szájalom közt bocsássak meg neked.

Melyik vallás tud felmutatni ilyen erkölcsöt és ilyen halált? Megjegyzendő, hogy itt a *költői eszmény* fölött *az igazság eszménye* uralkodik. Midőn azt mondjuk, hogy az igazság eszménye, ez éppen nem nagyítás ; mert ki nem tudja, hogy e négy vers :

Halld meg, mi a különbség isteneink között :
A tieid kimondák : boszuld s gyilkold meg őt ;
De az enyém, midőn rám fogod gyilkos kezed,
Meghagyja : szájalom közt bocsássak meg neked.

Guisse Ferencz szavai.¹⁾

Mi az első versszak második felét illeti, benne a valódi keresztény lényege foglaltatik :

Most ismerém magam meg csak pályám alkonyán.
E perczig, mely enyészto koporsómnak ad át,
Az ember nyögve érzé zsarnok karom sulyát.

Csupán ez az egyetlen egy vonás nem keresztény :

Tanítsátok e földrészt s kivált főnökeit :
Keresztény van hivatva törvényt hozni nekik.

A költő itt még egyszer föl akarta tüntetni Guzman természetét és büszke jellemét ; a drámai szándék szerencsés, de mint *feltétlen* szépség e versben kifejezett érzelem nagyon eltörpül azon magasztos érzelmek mellett, melyektől körülvéttetik. Ilyennek mutatja magát mindig a *puszta természet a keresztény természet* mellett. Voltaire nagyon hálátlan, midőn rá-

---

²⁾ De azt kevesen fogják tudni, hogy Voltaire, Guisse Ferencz szavait használván, azokat egy más költőtől vette át. Rowe élt a herczeg szavaival először *Tamerlanjában*, és Alzire szerzője elégnék találta az angol költő sorait szóról-szóra lefordítani :

Now learn the difference, with thy faith and mine.
Thine bids thee lif thy dagger to my throat.
Mine can forgive the wrong, and bid thee live.

galmazza azon cultust, mely neki a halhatatlanság legszeb b babérait nyujtotta. Mindig szem előtt kellett volna tartania ezen verset, melyet kétségkívül a csodálat egy önkénytelen elragadtatásában csinált :

Quoi donc ! les vrais chrétiens auraient tant de vertu !

„Hogyan? tehát az igaz keresztények annyi erény-nyel bírnak!“ Hozzátehetette volna : és annyi *szellemmel*.

VIII. FEJEZET.

A leány. — Iphigenia.

A *leány* jellemét illetőleg, Iphigenia és Zaïre párhuzamot képeznek. Mindakettő meghajolván az apai te kintély igája alatt, feláldozza magát hazája vallásának. Igaz, hogy Agamemnon Iphigeniától kettős áldozatot követel, t. i. szerelmét és életét, Lusignan pedig csak azt kívánja Zaïretől, hogy feledje szerelmét; de egy szenvedélyes nőnek élni, és lemondani vágyainak tárgyáról, talán több, mint a halál. E két helyzet tehát, mi a kép *természeti* érdekességét illeti, kiegyenlíti egymást. Lássuk valjon *vallási* érdekességével is így áll-e a dolog.

Agamemnon az isteneknek eugedelmeskedvén, végre is mi mást tesz, mint feláldozza leányát saját nagyravágyásának. És mért áldozná fel magát a fiatal görög nő Neptunnak? Nem inkább gyűlölnie kell-e a zsarnokot, ki ily könyörtelen? A néző Iphigenia pártjára áll az ég ellen. A részvét és borzalom e jelenetben pusztán csak a *természeti* érdekességen alapul; vedd el a vallást, és a szini hatás ugyanaz marad.

De ha *Zaïre*-ben a valláshoz nyulsz, minden összedül; Jézus Krisztus nem szomjazik vért, nem akarja a szenvedély feláldozását. De valjon volna-e joga ily áldozatot követelni? Kétségkívül igen. Mert kiért szegeztetett a keresztre, kiért türte a gunyt, megvett etést, gyalázatot és az emberek igazságtalan-

ságait? kiért ürité ki fenéig a keserűség poharát, ha nem Zaírért? És e nő azoknak ajándékozná kezét és szívét, kik e szeretettől lángoló Istent üldözik?! Azoknak, kik naponkint föláldozzák a keresztényeket? azoknak, kik bilincsekben tartják Bouillon utódját, a hit védőjét, Zaïre apját? Itt már van a vallásnak szerepe! És próbálja valaki *Zaïre*-t e jellegéből kivetkőztetni, tönkretette az egész darabot.

Különben nekünk úgy tetszik, hogy *Zaïre*, mint *tragédia*, sokkal érdekesebb *Iphigeniánál*, még pedig egy igen fontos okból, melyet iparkodni fogunk itt kifejteni. Hogy ezt tehessük, vissza kell mennünk a művészet alapelveihez.

Kétségtelen, hogy komolyabb irányu színműben csak a társadalom magasabb osztályának személyei szerepelhetnek. Ennek oka azon sajátos viszonyokban rejlik, melyeket a szépművészet az emberi szívvel összehangban tud magának megfejteni. Azon szerencsétlenségek képe, melyeket mi magunk önmagunkon tapasztalunk, elszomorít a nélkül, hogy oktathatna. Nem azért megyünk színházba, hogy ott családunk titkait megismerjük; mert hogyan tetszhetnék a költemény, midőn a szomorú valóság födelünk alatt lakik? Különben is az ily utánzatnak semmi erkölcsi haszna sincsen; sőt ellenkezőleg, saját helyzetünk képét látván, vagy kétségbe esünk, vagy irigyei leszünk azon állásnak, mely nem a mienk. Vigyétek a népet színházba: nem a szalmakunyhók embereit és saját nyomorának képét kívánja látni, hanem a világ nagyjait biboraikban; fülei fényes neveket akarnak hallani, szeméit királyok szerencsétlenségein akarja legettetni.

Tehát a moral, a kíváncsiság, a művészet eleganciája, a tiszta izlés, és talán az ember irigy természete azt követelik, hogy a tragédia szereplői magasabb állású személyek legyenek. De ha a személy *kiváló*, fájdalmanak *közönségesnek*, vagyis oly természetűnek kell lenni, melyet osztály-különbség nélkül

mindenki érezhet. Ime ez az oka, hogy *Zaire* nekünk sokkal meghatóbbnak tetszik, mint *Iphigenia*.

Midőn Agamemnon leányának meg kell halni, hogy a hajóhad elutzhassék, a nézőt ezen indok nem nagyon érdekelheti. De *Zaire*ben ész és szív küzdenek; már pedig kevés ember van, kiben valamely szenvedély és kötelesség harczban ne állanának. Ebből a drámának következő törvénye vonható le: a mennyire csak lehet, a tragédia érdekessége ne valamely *tárgyon*, hanem inkább bizonyos *érzelmen* alapuljon, és a mily *távol* kell állni a személynek a nézőtől *rangjára*, épp oly *közel* kell esni *szerencsétlenségére* nézve.

Most már vizsgálhatnók Racine *Iphigeniáján* a keresztény ecset vonásait; de minthogy az olvasó a főnnebbiektől által bevezettetett e tanulmányba, talán magára is hagyhatjuk. Azonban még egy megjegyzést kell tennünk.

Brumoy atya azt mondja, hogy Euripides, a haláltól való borzadályt és a szabadulás vágyát adván a maga *Iphigeniájának*, jobban beszélt a természet szerint, mint Racine, kinek *Iphigeniája* nagyon lemondónak látszik. Az észrevétel magában véve helyes; de amit Brumoy atya nem látott, az, hogy az újabb *Iphigenia keresztény leány*, Atyja és az ég szólott, nincs tehát más teendője, mint engedelmeskedni. Racine ez elszántságot a maga hősnőjének egy vallási intézmény titkos befolyása következtében tulajdonítja, mely vallási intézmény az eszmék és erkölcsök alapját egészen megváltoztatta. Itt a kereszténység tovább megy, mint a természet, következésképp nagyobb ö-zhangzatban vana költészettel, mely szereti a tárgyakat kibővíteni és nem idegenkedik a nagyítástól. Agamemnon leánya, midőn szenvedélyét és az élet szeretetét magában elfojtja, sokkal meghatóbb alak, mint a halál félelme miatt siránkozó *Iphigenia*. Nem mindig a tisztán természeti dolgok hatnak ránk legjobban. A haláltól remegni természetes, és mégis, ha az áldozat panaszra fakad, ha gyöngének mutatja magát, kiszárítja a kö-

nyeket, melyek érette szemeinkbe tolúlnak. Az emberi szív mindig valami olyant kíván, mire maga nem képes, és mindenek fölött csodálkozni akar; van benne valami titkos vágy azon ismeretlen szépség után, melyért eredetileg teremtett.

A keresztény vallás oly szerencsésen van összeállítva, hogy már maga egy neme a költészetnek; mert a jellemeket az eszményi szépség alakjában állítja elének; ezt bizonyítják a vértanúk festőink- és a lovagok költőinknél, stb. Mi a vétek ecsetelését illeti, ebben épp oly erőteljesnek mutatja magát, mint az erényeknél; miután bizonyos, hogy a bűn annál nagyobb, mennél számosabb a bűnös által széttépett kötelék. És így a muzsák, melyek gyűlölik a *középszerüt és köznapit*, végtelenül könnyen mozognak azon vallás légkörében, melynek személyei mindig az ember fölött, vagy az ember alatt állanak.

A *természeti* jellemek körét befejezendők, még a testvéri szeretetről kellene szólanunk, de amit a *fiú- és leány*-ról főnebb mondottunk, az áll a testvérekről is. Különbözik nem a sz. Írás adja-e elő Kain és Ábel történetét, a legelső nagy tragédiát, melyet a világ valaha látott? Alább szólni fogunk majd József- és testvéreiről.

Szóval, a kereszténység nemcsak semmit nem vesz el a költőtől a *természeti* jellemeket illetőleg, minőknek azokat az ó-kor képzelé, hanem még a maga *befolyásával* érdekesebbekké teszi. Szükségképp növeli tehát a költészet *hatalmát*, midőn növeli *segédeszközeit*, és megtöbbszörözi a drámai *szépségeket*, midőn megtöbbszörözi a *forrást*, melyből e szépségek erednek.

IX. FEJEZET.

Társadalmi jellemek. — A pap.

Szorosan vett társadalmi jellem a költőre nézve csak kettő van: a *papé* és a *harczosé*.

Ha a papság története- és jótéteményeinek e mű

folyamában egy egész külön részt nem szentelnénk, könnyű volna most föltüntetni, hogy a papi jellem mennyivel több változatosságot és nagyszerűséget nyújt vallásunkban, mint a polytheismusban. Minő kép tárul elénk, ha áttekintünk a cleruson a kunyhók pásztorától a főpapig kinek fejét hármas pásztori korona díszíti; a városi lelkésztől a sziklák remetejeig; a kartausi- es trappistától egész a tudós benczésekig; a hittérítők és az emberiség ezer nemű nyomorának enyhítésére szentelt szerzetesek roppant testületétől egész az ő Sion látnokáig! A szüzek rende nem kevésbbé számos és változatos. Ott vannak az irgalmas nénék, kik fájdalmaink szolgálatában emésztik föl ifjuságukat és kellemeiket; ott vannak a zárdák lakónői, kik az oltár árnyékában nevelik az emberek jövődjö nejeit, boldogoknak érezvén magokat, hogy a legkedvesebb férj lánczait hordhatják: mindezen ártatlan család kedvesen mosolyog a Rege kilencz szüére. Egy főpap, egy jós, egy vesta-szüz, egy sybilla: ez az egész, a mit az ó-kor a maga költőjének nyujthatott; még ezen személyek is csak esetleg vegyülnek a cselekménybe, míg a keresztény pap az éposz legelső személye lehet.

La Harpe *Mélanie*-jában megmutatta, hogy ügyes író tolla alatt mivé lehet egy egyszerű lelkész jelleme. Shakspeare, Richardson, Goldsmith több-kevesebb szerancsével szintén szinpadra hozák a papot. Mi a külső fényt illeti, egy vallás sem mutatott fel soha nagyszerűbbet, mint a mienk. Úrnap, Karácsony, Husvét, Nagyhét, Halottak napja, a temetések, misék és ezer más szertartások, kimeríthetetlen tárgyat nyujtanak a leírásra. Ha e kor muzsája panaszkodik a kereszténységre, akkor bizonyosan nem ismeri annak roppant gazdagságát. Tasso leir egy körmenetet a *Jeruzsálemben*, és ez költeményének egyik legremekebb képe. De meg utoljára, a régi áldozat nincs kizárva a keresztény tárgyból; mert semmi sem könnyebb, mint egy jelenetnél, hasonlatnál, vagy emléknél visszatekinteni az ó-törvény áldozataira.

X. FEJEZET.

Sibyll. — Joas. — Párhuzam Virgil és Racine között.

Éneas tanácsot akár kérni a Sybilltól. A barlang nyílásánál megállván, várja a jósnő szavait:

. . . . Cum virgo: Poscere fata, etc.

„Ekkor szólott a szűz: Itt az ideje, kérdeni a sorsot. Az isten! ime az isten! stb.“

Éneas Apollóhoz intézi kérdését; a Sibyll még küzd magával; végre az isten lecsendesíti, a barlang száz kapuja sarkaiban csikorogva feltárul, és a légen át e szavak hangzanak: *Ferunt responsa per auras* :

O tandem magnis pelagi defuncte periclis!

„Végre elmúltak a tenger veszélyei; de mennyi a szárazon!”

Figyelemre méltó, hogy alig egy pillanat alatt történik az elragadtatás: *Deus, ecce deus!* A Sibyll ihlettetik, megragadja a szellemet, elragadtatik a szellemtől, és kiált: „Az Isten! ime az isten!” Ezen kikitételek: *Non vultus, non color unus*, — kitűnően ecselelik a jósnő önkivületes állapotát. Virgilnél, sőt talán azt lehet mondani, hogy általában minden merengő kedélyü irónál, nagyon szokottak a *tagadológos* fordulatok. Valjon nem onnan van-e ez, mert a gyöngéd, busongó lelkek természetöknél fogva hajlandók panaszkodni, kívánni, kétkedni, magokat bizonyos félenkséggel kifejezni; a panasz, vágy, kétkedés és félenkség pedig mindig valaminek *hianyát* jelentik? Az, kit a balsors érzékenynyé tett mások fájdalomra iránt, soha nem mondja határozottan: „Én ismerem a bajokat;” hanem mint Dido: *Non ignora mali*. Végre az ábrándos költők kedvencz képei csaknem kivétel nélkül *tagadológos* tárgyaktól kölcsönözvék. minők az éj csende, az erdők árnya, a rengeteg magánya, a sír békéje; me-

lyek pedig nem egyebek, mint a zaj, fény, emberek és élet nyugtalanságainak hiánya ¹⁾)

Bárminő szépek legyenek is Virgil versei, a keresztény költészet még valami fönségesebbet tud felmutatni. A héberek főpapja, épp midőn Joast meg akarja koronázni, a jeruzsálemi templomban, Isten lelke-től ihletve, fölkiált :

Örök szent Bölcsesség, nézd! boszulni ügyedet
Fegyvert miként ragadnak papok és gyermekek!
S ki rendíti meg őket, ha támaszuk karod?
Sírunkból visszaszólítsz, mikor te akarod;
Te törsz s gyógyítsz, te nyomsz le és keltesz újra fel.
Bizalmuk támkövet nem önérdemökbe' lel;
Bizalmuk csak nevedbe, mit hívnak annyiszor
S a legszentebb királynak tett esküidbe forr,
Miket e templom hallott, hol lakhelyed vevéd,
Mely létben összeméri a nappal idejét,
De vajj' szivem minő szent borzalomtól remeg?
Nem Isten lelke-e az, mely lelkem szállja meg?
Ő az: ő gyújt fel; ő szól; megnyílnak szemeim,
S a messze századok lefolynak előtem im!

Oh ég, hallgass szavamra! oh föld, figyelj reám;
Jákob, többé ne mondd, hogy Urad szenderg talán;
Pusztúljon, aki vétkes; az Úr már ébredez.

Hogyan lett szennyes ólom a tiszta színarany?
Ki az? . . . e szent hely papja im meggyilkolva van . . .
Sírj . oh sírj Jeruzsálem, hűtlenség városa,
Az égi látnokoknak szánandó gyilkosa.
Érted lett elhagyottá Isten, mert szeretett;

¹⁾ Például Euryale, anyjához beszélvén, így szól:

. . . . Genitrix . . . .
. . . . quam miseram tenuit *non* Ilia tellus
Mecum excedentem, *non* moenia regis Acestae.

„Szerencsétlen anyám, ki lépteimet követed, s kit nem tarthattak vissza *sem* a haza földje, *sem* Aces es király várfalai.“
Es mindjárt hozzá teszi:

. . . . *Nequeam* lacrymas perferre parentis.

„Nem állhaték ellen anyám könnyeinek“

Midőn Volceus át akarja dőfni Euryalet, Nisus fölkiált:

Me, me! adsum qui feci . . . . .
. . . . . mea fraus omnis: *nihil* iste *nec* ausus.
Nec potuit . . . . .

S tömjened már előtte bemocskolt, megvetett . . .
. . . . Hová ti nők, - howá ti gyermekek?
A városoknak éke pusztulásra jutott :
Királyai elüdvék és foglyok papjai,
Az Úr itt nem kívánja ünnepit tartani ;
Omolj be templom ; lángot vessetek czédrusok !
Jeruzsálem, melyért sajk e kebel.
Ki az, ki minden éked' egy nap elrabolá ?
S hogy sorsod' megsirassam, könnyek forrásivá
E két szemet ki változtatja el ?

Azt hiszem, ehhez nem kell magyarázat.

Minthogy itészeti szemlénkben Virgil és Racine gyakran előfordulnak, igyekezni fogunk lehető helyes ítéletet mondani, mind a kettőnek tehetsége- és szelleméről. E két nagy költő annyira hasonlít egymáshoz, hogy még a Muzsák által is könnyen összetéveszthetők, mint Éneisben azon ikrek, kik kedves csalódást okoznak anyjoknak.

Mindkettő egyenlő gondolattal állítja ki műveit, mindkettő tele izléssel, mindkettő merész és mégis természetes a kifejezésekben, mindkettő fönséges a szerelem ecsetelésében ; és mintha lépésről lépésre követni akarnák egymást, Racine *Estherében* kimondhatatlan kedves melódiát hallat, és ugyanez üti meg füleinket Virgil *II. Eclogájában*, mégis azon különbséggel, mi egy fiatal leány és egy ifju hangja, az ártatlanság és bűnös szenvedély sóhajai között van.

Virgil és Racine talán a fennebbieken hasonlítanak, és talán a következőkben különböznek egymástól.

Az utóbbi általában fölülmulja az elsőt a jellemek feltalálásában : *Agamemnon*, *Achilles*, *Orestes*, *Mithridates*, *Acomat* mindenestre jóval magasabban állanak, mint az *Éneis* hősei. *Aeneas* és *Turnus* csak pillanatnyi szépséggel birnak ; egyedül *Mecentius* van remekül ecsetelve.

Virgil szelleme a kedves és gyöngéd festésében emelkedik ki. Evander, Arcadia ősz királya, ki kunyhóban lakik és két juhászcutya által őriztetik ugyanott, hol majdan a pretorianusoktól környezett czézárook

palotái fognak emelkedni; az ifju Pallas, a szép Lausus, Nisus és Euryale valóban isteni alakok.

A női jellemeknél Racine ismét előnybe jő. Agrippina sokkal büszkébb mint Amata, Phaedra szenvedélyesebb, mint Dido.

Nem is szólunk *Athalie*-ről, mert e darabban Racine hasonlíthatatlan: ez a vallás által ihletett szellem legremekebb műve.

Más oldalról megint bizonyos olvasók előtt Virgil nagy előnnyel bír Racine fölött: hangja — ha szabad e kifejezéssel élnünk — nyögdécselőbb, és lantja bánatosabb. Nem mintha Phaedre szerzője nem lett volna képes a sobajok e dallamát eltalálni, — mert *Andromache* szerepe, *Berenice* egészen, néhány hymnusa, melyekben a sz. Írást utánozza, több versszak *E-ther*- és *Athalie*-ből bizonyítják, hogy e nemben is mester tudott volna lenni; — hanem nagyon sokat élt a városban és nem eleget a magányban. XIV. Lajos udvara alaki fönséggel és tiszta nyelvezettel ajándékozta meg a költőt, de más tekintetben meg talán nagyon is árthatmas volt reá: messze tartá a természet mezejétől.

Már megjegyeztük, hogy Virgil mélabus szellemének egyik fő oka kétségkívül azon szerencsétlenségek érzetében keresendő, melyeken ifjuságában átesett. Az apai földél alól elüzetve, mindig megörzé Mantuájának emlékét; de ő nem volt többé a köztársaság római polgára, ki Brutus vad, szenvedélyes modorában szereti hazáját, hanem Augustus egyeduralmának polgára, Homér vetélytársa, a Muzsák növendéke.

Virgil e szomorú hangulat csiráit gondosan ápolá az erdők magányában. Ehhez talán még egyéb körülmények is közreműködtek. Physikai vagy erkölcsi tökéletlenségeink mindig nagy befolyással vannak kedélyünkre, és gyakran egyedüli okai jellemünk alakulásának. Virgil nehéz kiejtésű, gyenge testalkatu, póriás külsejű férfi volt! Ugy látszik, hogy fiatal korában élénk szenvedélyei voltak, melyek elé talán e természeti

tökéletlenségek leküzdhetetlen akadályt gördítettek. Tehát családi bajok, a falusi élet iránti rokonszenve, a megsértett önszeretet, ki nem elégített szenvedélyek, mindez elősegíté azon ábrándosságot, mely minket irataiban elbájol.

Racineban hasztalan keresnénk egy: *Diis aliter visum, — dulces meriens reminiscitur Argos, — disce puer virtutem ex me, — fortunam ex aliis. Lyrnessi domus alta: sola Laurente sepulchrum*-féle kifejezéseket. Talan nem lesz fölösleges megjegyezni, hogy ezen gyöngéden érzékeny kifejezések csaknem mind az *Éneis* utolsó hat könyvében fordulnak elő, valamint Evander és Pallas, Mecentius és Lausus, Nisus és Euryalus jelenetei is. Ugy látszik, hogy a mantuai Hattyu minél közelebb ér a sirhoz, annál menyeibb hangokat vegyít énekébe, hasonlóan a Muzsáknak szentelt Eurotas hatytyúihoz, melyek haláluk előtt egy látományban Olympot szemlélvén, elragadtatásuknak dallamos énekekben adtak kifejezést.

Virgil a magány- és az élet titokszerű óráinak barátja. Racine talán a latin költő fölött áll mert *Athalie*-t írta, de Virgilben van valami, mi kedvesebben érinti a szívet. Egyiket jobban csodálja az ember, a másikat jobban szereti: egyiknél a fájdalom fejedelmi fönséggel jelennek meg, a másik a társadalom minden osztályának nyelvén szól. Ha az ember a Racine által rajzolt emberi viszontagságok képén áttekint, azt hiszi, hogy Versailles parkjai között bolyong: nagyok azok és szomorúak; de a pusztulás közepett fölismerhetők a művészet szabályos kezének és a hajdani nagyságnak nyomai:

Csak elhagyott mezők és vérrel festett folyók
És hamuval borított vén tornyok láthatók.

Virgil képei, a nélkül, hogy kevésbé magasztosak volnának, nincsenek az élet bizonyos látköre közé szorítva, hanem feltárják előttünk az egész természetet: látjuk a rengeteg mélyét, a hegyek tekintetét, a

tengerek partjait, s rajta számüzött nőket, kik könyezve szemlélik a hullámok végtelen birodalmát:

. . . Cunctaeque profundum
Pontum adspectabant fientes.

XI. FEJEZET.

A h a r c z o s. — A z e s z m é n y i m e g h a t á r o z á s a.

A harcziás századok legkedvezőbbek a költészetre, mert tele vannak régi, bizonytalan hagyományokkal, minőket a természetöknél fogva kissé hazug Muzsák legjobban szeretnek. Mennyi rendkívüli dolgot látunk naponkint szemünk előtt történni a nélkül, hogy valami különös érdeklődéssel volnánk irántok; ellenben órákig elhallgatjuk azon homályos események elbeszélését, melyektől hosszabb időköz választ el bennünket; minek az az oka, mert a világ legnagyobb eseményei is, magokban véve, kicsinyek, és a lélek, mely az emberi dolgok e hibáját ismeri és szüntelen a mérhetetlenség után vágyódik, csak a bizonytalanság ködében akarja a dolgokat látni, hogy tetszése szerint való nagyságban képzelhesse azokat.

A harcziás századok szelleme bizonyos vegyüléke a még műveletlen polgári és a befolyásának tetőpontján levő vallási állapotnak. A barbárság és pogányság szülte Homér hőseit; a barbárság és kereszténység nemzé Tasso lovagjait.

Valjon a *hősök* vagy *lovagok* vannak-e akára költészet, akár az erkölcsiség szempontjából előnyben? ezt akarjuk most megvizsgálni.

Eltéketve a két költő sajátlagos szellemétől, s csak az embert emberhez hasonlítva, nekünk úgy tetszik, hogy a *Jeruzsálem* alakjai jóval magasabbak mint az *Iliaséi*.

Valóban, minő különbség, az oly egyenes lelkű, oly önzetlen, oly humanus lovagok-, és a szószegő, kincsvágyó, kegyetlen, ellenségeik hulláit meggyalázó

harczosok között, kik bűneik által lettek költői alakokká, mint amazok erényeik által!

Ha hősiesség alatt a szenvedélyek legyőzését értjük az erény javára, úgy kétségkívül Godefréd és nem Agamemnon a valódi hős. Már most kérjük, mi az oka, hogy Tasso, a lovagokat ecsetelvén, a tökéletes harczos mintáját rajzolja, míg Homér a hős-kor embe-reiben valódi szörnyeket állít elénk? Az, hogy a kereszténység már születésekor magával hozta az *erkölcsi eszményt* vagyis a *jellemek eszményét*; a polytheismus pedig ezen előnyben nem részesíthetné Ilion dalnokát. E tárgy fölött kissé visszatartjuk az olvasót, mert munkánk célja miatt nagyon érdekünkben van ezt lehetőleg tisztába hozni.

Az eszmény kétféle: *erkölcsi* és *physikai*; mindkettő a társadalomtól nyerte létét.

A természethez nagyon közel álló ember, minő a vad, nem ismeri az eszményt; megelégszik, ha dalai-ban hiven visszaadja, a mit lát. Ha a pusztában él, képei nemesek és egyszerűek; nincs rajtok rossz ízlés, de egyhanguak, s a cselekmények, melyeket előadnak, soha sem emelkednek a hősiességig.

Homér százada már messze távozott ez első időktől. Hogy a kanadai nyilával egy őzet elejt; hogy a rengetegben megnyuzza; az áldozatot illatos tölgyfaszén fölé helyezi: mindez költői. De Achilles sátorában már *medenczékkel*, *nyársakkal*, *edényekkel* találkozunk; még valamivel több részlet, és Homér beleesik a leírásba, azaz kezd némely dolgokat *eltitkolni*.

Azon arányban, a mint a társadalom megtöbbszörözé az élet szükségseit, megtanulták a költők, hogy többé már nem kell mindent, mint régen, a szemek elé tárni, hanem jó a kép bizonyos részeit elleplezni.

Az első lépés meg levén téve, látták, hogy még *válogatni* is kell; azután, hogy a kiválasztott tárgy alkalmas valamely szebb alak fölvételére, vagy bizonyos helyzetben szebb hatás előidézésére.

És így valamit mindig *titkolva* és *válogatva*, valamit *elvéve* vagy *hozzáadva*, oly alakokhoz jutottak, melyek többé már nem voltak természetesek, de a természetinél tökéletesebbek; a művészek ez alakokat *eszménynek* nevezték.

Az eszmény tehát nem egyéb, mint a *válogatás* és *titkolás* művészete.

Ez a meghatározás az *erkölcsi* és *physikai* eszményre egyaránt alkalmazható; ez úgy származik, ha a tárgyak beteges részeit ügyesen eltakarjuk; amaz, ha a lélek bizonyos gyenge oldalait a szem elől elfüggönyözzük; mert a *léleknek* épp úgy vannak szégyenletes szükségéi és alsóbb részei, mint a testnek.

És itt nem hallgathatunk el egy észrevételt: egyedül az ember képes arra, hogy a természetinél tökéletesebbnek, hogy Istenhez hasonlónak képzeltesék. Ugyan ki kísértené meg a ló, sas vagy oroszlán eszményét festeni? Ez is magasabb rendeltetésünknek és lelkünk halhatatlanságának egyik csodálatos bizonyítéka

Minél hamarabb éri el valamely társadalomban az erkölcsi fejlődés a maga legmagasabb fokát, annál hamarabb jut az erkölcsi eszmény, vagy mi egyre megy, a *jellemek eszményéhez*; ebben áll a keresztény vallás befolyása alatt alakult társadalmak egyik nagy előnye. Különös, és mégis határozottan igaz, hogy míg atyáink nagyrészt barbárok voltak, köztük az erkölcs az evangelium segélyével tökéletességének fénypontján állott; mint vannak emberek, kik — ha szabad így szólunk — testileg vadak, de lelkileg műveltek.

Ez teszi a lovagkor szépségét; ez ad neki fölényt úgy a hőskor, mint az újabb századok fölött.

Kisértse meg valaki Görögország legelső korát festeni, a mennyi kellemest nyujt erkölcsök egyszerűsége, annyira visszataszító jellemük barbársága; az istenek vallásában semmi sem volt, mi a természet vadságát és a kezdetleges erények elégtelenségét pótolhatta volna.

Ha pedig valaki a jelenkort akarná megénekelni, kénytelen lenne munkájából az igazságot száműzni, s az *erkölcsi* és *physikai* eszményt egyszerre felölelni. Messze magunk mögött hagyván természetet és vallást, lehetetlen hiven visszaadni házi életünk, annál kevésbé szívünk belvilágát.

Egyedül a lovagszázadok nyujtják az *igazság* és *költés* szép színvegyületét.

Egy részről erkölcsaik képét természetes egyszerűségökben adhatjuk: ódon kastély, tágas tűzhely, lovagjátékok, vadászatok, kürt-hang, fegyver-zörej, mind olyan dolgok, melyekben semmi sincs, mi az izlést sértené, mit *kiválasztani* vagy *elrejtteni* kellene.

Másrészt a keresztény költő nem kénytelen, mint Homér, festményét egy barbár vagy *természeti* alak odaállítása által elhomályosítani: a kereszténység neki a tökéletes hőst adja.

Innen van, hogy míg a physikai tárgyakra nézve Tasso a természetben marad, addig erkölcsi tárgyaira nézve e természetten *fölül* áll.

Tehát az *igaz* és *eszményi* képezik a költői érdekesség kettős forrását; belőlök tör elő a *megható* és *csodaszerű*.

XII. FEJEZET.

F o l y t a t á s a h a r c z o s r ó l.

Mutassuk meg most már, hogy a lovag-erények, melyek a jellemet az eszményiségig emelik, szigoruan vett keresztény erények.

Ha ezek csak egyszerüen a költők által képzelt erkölcsi erények volnának, nem volna bennök élet és kapcsolatosság. Példa rá Éneas, kiből Virgil egy bölcselkedő hőst csinált.

A tisztán erkölcsi erények természetöknél fogva hidegek: nem adnak a lélekhez semmit, de elvesznek a természetből valamit; inkább a bűn hiánya, mint az erény jelenléte.

A vallási erények szárnyakkal birnak, szenvedélyesek. Nem elégszenek meg azzal, hogy a rosszat kerüljük. jót is akarnak cselekedni ; náluk van a munkás szeretet. és bizonyos fensőbb, nem mindennapi légkörben mozognak. Ilyenek valának a lovagok erényei.

A *hit* vagy *hűség* volt legelső erényök ; hit a kereszténységnek is legelső erénye.

A lovag nem hazudott soha. — Ime a keresztény.

A lovag szegény volt és a legönzetlenebb az emberek között. — Ime az evangelium tanítványa.

A lovag bejárta a világot, hogy védje az árvát és özvegyet. — Ime Krisztus szeretete,

A lovag gyöngéd és finom érzésű volt. Mi adta volna neki e szelidséget, ha nem azon emberszerető vallás, mely tiszteletet parancsol a gyöngék iránt? Maga Jézus Krisztus mily kegyesen beszél az evangéliumban a nőkkel!

Agamemnon nyersen kimondja, hogy Briseist épp úgy szereti, mint nejét, mert épp oly szép munkákat készít, mint emez.

Egy lovag soha nem szól így.

Végre a kereszténység érdeme még az újabb hősök becsületérzése és vitézsége, mely oly magasan áll a régi hősöké fölött.

Az igaz vallás megtanít minket arra, hogy az embert nem a testi erő, hanem a lelki nagyság szerint kell mérlegelnünk. Innen van, hogy a leggyöngébb lovag sem remegett soha ellensége előtt, s bár biztos halálnak nézett elé, a futásnak még gondolata is távol volt tőle.

És e nemes vitézség oly általánossá lett, hogy nálunk a leghitványabb közlegény is bátrabb, mint Ajax, ki Hektor elől, ez ismét Achilles elől gyáván megfutamodik. Ami a keresztény lovag kegyességét illeti a legyőzöttek iránt, ki tagadhatja, hogy az a kereszténység szellemének kifolyása?

A mai költők ezer újabb ecsetvonást merítettek a lovag-jellemből. A *tragédiában* elég említeni Bayard,

Tankréd, Nemours, Coucy nevét. Nérestan elhozza bajnok társainak váltságdíját, és miután a maga kiváltására szükséges összeget be nem szerezheti, önkényt visszatér a fogságba. Mily szépek a keresztény erkölcsök! S hogy ne mondják, hogy ez csak költői képzelődés, száz meg száz példa van rá, hogy a keresztények a hitetlenek kezeibe adák magukat vagy azért, hogy más keresztényeket kiszabadítsanak, vagy mivel nem fizethették le a pénzt, mit megígértek.

Elismert dolog, hogy a lovag-jellem kiválóan kedvező a hősköltevényre. Mily szeretetre méltó alakok a *Jeruzsálem* lovagjai valamennyien: a vitéz Renaud, a nemes Tankréd, az annyiszor legyőzött és soha meg nem tört toulusei öreg Raymund. Az ember köztük képzeli magát Jeruzsálem falai alatt, hallani véli az ifju Bouillont, midőn Armida ügyében felszólal: „Mit mondanának a francia udvarban, ha megtudnák, hogy a szép nemtől megtagadtuk karunkat?” Hogy megítélhessük a Homér és Tasso hősei között levő különbséget, elég egy tekintetet vetni Godefréd táborára és Sion erődítményeire; egyik oldalon a lovagokat, a másikon az ó-kor hőseit látjuk. Maga Soliman is csak azért tűnik föl oly nemesnek, mert a költő a lovag-jellem néhány vonásait kölcsönzi neki; és így a hitetlenek legnagyobb hőse is a kereszténységnek köszöni dicsőségét.

De főképp Godefréd az, kiből a hősi jellem eszményét csodálnunk kell. Midőn Éneas egy nő csábításainak ellen akar állani, lesüti szemeit: *Immota tenebat lumina*; titkolni igyekszik zavarát; határozatlan feleletet ad: „Királyné, nem tagadhatom jószágodat, de gondolatim Elizhez röpülnek,“ *Meminisse Elisae*.

Mily egészen más a keresztény vezér Armida cseleivel szemben! Ellenáll a csáboknak, mert ismeri a világ szépségeinek mulandóságát, és röpül az *ég felé, mint a jóllakott madár, mely nem ereszkedik le, hol csalétek édesgett.*

Qual saturo augel, che non si cali,
Ove il cibo monstrando, altri l'invita.

Harczolni, tanácskozni, zendülést kell lecsendesíteni, Bouillon mindig nagy, mindig fönséges. Ulysses megüti jogarával Thersitest (*σκήπτρω δὲ μετὰπρηνον, ἠδὲ καὶ ὤμωπλῆξεν*) és feltartóztatja a hajóikba visszatérni készülő görögöket. Ez naiv és festői. De nézzétek Godefrédot, midőn a felbőszült tábor előtt, mely őt azzal vádolja, hogy egy hőst orozva meggyilkoltattott. egyedül megjelen. Mennyi szépség, mennyi megható van az ártatlanságának öntudatában nyugodt vezér kérésében! minő fényt vet e kérés a parancsnok rettenthetetlenségére, ki fedetlen fővel, fegyvertelenül lép egy fegyelmetlen, zsoldos had elé!

Csatában Homér és Virgil hősei előtt ismeretlen szent vitézség lelkesíti a keresztény harczost. Éneas, istenektől öröklött fegyverzetében, a rutulok partjaihoz közeledő hajója orrán állva, hősi jelenség; a vilámszóró Jupiterhez hasonló Agamemnon nagyszerű alak: azonban Godefréd, a *Jerusalem* utolsó énekében, semmivel sem áll alább a Cézároknak ösénél, sem az Atridok főnökénél.

. . . A nap fölemelkedik; a két tábor szemben áll; kieresztett zászlók- és sisakforgókkal játszik a reggeli szellő; arannyal áttört ruhák, vállrojtok, pánczélok, fegyverek, vitézövek, arany és aczél csillognak a nap első sugaraiban. Godefréd, száguldó paripán ülve, bejárja a csapatok sorait; szól és beszéde a narczias szónoklat remeke. Feje ragyog, arcza ismeretlen fényt sugároz a győzelem angyala takarja be láthatatlan szárnyaival. Egyszerre mély csend lesz; a legiok térdre borulnak imádni azt, ki Goliáthot egy pásztor keze által elejté. De riadó szól: a keresztény katonák fölemelkednek, s a hadak Istenének bőszült haragjával vetik magukat az ellenséges seregekre.

HARMADIK KÖNYV.

— Folytatás. —

A KÖLTÉSZETRŐL AZ EMBERHEZ VALÓ VISZONYAIBAN. — SZEVEDÉ- LYEK.

I. FEJEZET.

A kereszténység megváltoztatván a bűn és erény viszonyait, megváltoztatá a szenvedélyek viszonyait.

A jellemek tanulmányozásáról térjünk át a szenvedélyekre. Természetes, hogy az előbbiek tárgyalása közben lehetetlen volt legalább részben ez utóbbiakat is nem érinteni; azonban itt tüzetesebben szándékunk rólok beszélni.

Ha volna vallás, mely szüntelen azzal foglalkoznék, hogy az ember szenvedélyeit féken tartsa, ezen vallás szükségképp megtöbbszörözné a szenvedélyek játékát a drámában úgy, mint a köskölteményben; ez sokkal kedvezőbb volna az érzelmek ecsetelésére, mint minden egyéb vallási intézmény, mely nem ismervén a szív bűneit, csak külső jelenetek által igyekeznék ránk hatni. Ebben áll a mi istentiszteletünk előnye az ó-koré fölött. A keresztény vallás mennyei szellő, mely kifeszíti az erény vitorláit, a bűn körül pedig orkánná növeli a lelkiismeret viharait

Az evangelium prédikálása óta az emberek, vagy legalább a keresztény emberek között egészen meg-

változott az erkölcs alapja. A régieknél pl. az alázatosság szolgálalkúságnak, a kevélység erénynek tartott; nálunk megfordítva, a kevélység a legfőbb bűn, az alázatosság a legelső erény. Az alapfogalmak ez egyetlen, de nagy változása egészen más világításban állítja eléink az emberi természetet, és mi a szenvedélyekben oly viszonyokat fogunk felfedezni, minőkről a régieknek fogalmok sem volt.

Ránk nézve a rossz gyökere a *hiúság*, a jóé a *szeretet* (charitas); amint csakugyan minden bűnös szenvedélyben van valami kevélység, és minden erényes indulatban van valami szeretet.

Alkalmazzuk az elvet, és be fogjuk látni annak igazságát. Miért szebbek nálunk azon szenvedélyek, melyek a bátorsághoz tartoznak, mint a régieknél? Mi által alakítottuk át a vitézséget, ezen állati indulatot erénynyé? Az által, hogy összeköttetésbe hoztuk egy ezen indulattal homlokegyenest ellenkező, keresztény erénynyel, az *alázatossággal*. Ezen viszonyból származott a *nagylelkűség*, vagy költői *nemesszívűség*, azon neme a szenvedélynek (mert a lovagoknál azzá lett), mely a régiek előtt teljesen ismeretlen volt.

Egyike a legszebb érzelmeknek, az egyedüli, mely kizárólag a lélekhez tartozik (mert a többiekben van némi vegyülete az érzékiségnek természetökre, vagy legalább céljaikra nézve), a *barátság*. De mennyire hatványozta a kereszténység e mennyei szenvedély kellemeit, midőn azt a *felbaráti szeretet*-re alapítá. Jézus Krisztus János keblén pihen; és a keresztben, mielőtt kiadná lelkét, a barátság ezen, Istenhez méltó szót hallá ajkairól hangzani: „*Mater, ecce filius tuus; discipule, ecce mater tua,*“ „Asszony, íme a te fiad; tanítvány, íme a te anyád.“

A kereszténység, mely leleplezte kettős természetünket és rámutatott lényünk ellenmondásaira; mely feltárta szívünk mélységét és magasságát, mely maga is, miként mi, tele van ellentétekkel, — midőn pl. eléink állít egy Isten-embert, egy gyermeket, mint a

világ urát, a mindenség Teremtőjét egy teremtmény méhéből származva, — a kereszténység, mondjuk, épp ezen ellentétek miatt, kiválóan a barátság vallása. Ez az érzelem épp úgy erősödik az ellentétek, mint a hasonlatosságok által. Hogy két ember tökéletes barát lehessen, bizonyos tulajdonságaik által szünet nélkül vonzatiok és taszítatniok kell. Szükség, hogy egyenlően erős, de különböző irányu szellemmel, ellentétes véleményekkel, de hasonló elvekkkel, egyenlően mély érzésű, de különböző tárgy szeretettel és gyűlölettel, hasonló ízléssel, de különböző hajlamokkal birjanak; szóval: nagy ellentétnek kell lenni a jellemek-, és nagy összhangnak a szívek között.

Az a melegség, mit a *szeretet* önt az erényes szenvedélyekbe, valódi mennyei jelleget ad nekik. A régieknél az érzelmek jövője nem terjedt túl a siron, hol hajótörést szenvedett. Barátok, testvérek, férj és nő elváltak a halál kapuinál, és érezték, hogy ez az elválás örökké tart; a görögök és romaik boldogságuk netovábbját abba helyezék, ha hamvaikat összevegyíthették. De mily szomorú tekintetének kelle lennie egy urnának, mely csak emlékeket zárt magába! A pogányság az embert a multak honába száműzé, a kereszténység a remény mezejére helyezi. A becsületes, tiszta érzelmek örömei a földön csak előize azon gyönyöröknek, melyekkel majdan elárasztatunk. Barátságunk alapja nem e világban van: két lény, mely egymást szereti itt alatt, még csak útban van az ég felé, hova együtt jutnak el, ha erény irányzá lépteiket; annyira, hogy a költők emphatikus kifejezése: *átlehelí lelkét barátjáéba*, szószerint igaz a keresztényekre nézve. Kibontakozván a testből, csak eltávolítják azon válaszfalt, mely benső egyesülésöket akadályozá, és lelkök egymásba vegyül az Örökkévaló kebelében.

Ne higyjük azonban, hogy a kereszténység, fel-födve előttünk a szenvedélyek valódi alapjait, megfosztá az életet kellemeitől. Ellenkezőleg, a helyett, hogy szárnyát szegné a képzetnek, midőn mindent érinteni, min-

dent megismerni enged, a kétely és homály ködét borítja a végcélunkra nézve közönyos dolgok fölé, s ez által hasonlíthatatlanul bölcsebb azon oktalan bölcsészetnél, mely kicsinyes öröklődéssel kutatja az ember természetét, s minden hitványságban az alapot véli felfödözni. Nem kell a mér-önt minduntalan a szív örvényeinek mélyére eresztetni, mert az ott nyugvó igazságok olyan természetűek, melyek félhomályt szeretnek, és csak bizonyos láttávból szemlélhetők. Nincs nagyobb oktalanság, mint szünet nélkül az ítélőtehetséget alkalmazni lényünk szerető részére, és az okoskodó észet bevegyíteni a szenvedélyekbe. E kíváncsiság lassanként kétségbe vonatja velünk a nemes indulatokat, kiszárítja a szép érzelmek forrását, s hogy ugy mondjam, megöli a lelket. A szív titkai olyanok, mint Egyiptom titkai: a profán, ki a nélkül, hogy a vallás által bevezettetett volna, szentségtelen kezeit rájok tenni merészle, rögtön szörnyet halt.

II. FEJEZET.

A szenvedélyes szerelem. — Dido.

Az, a mit mi sajátlag szerelemnek nevezünk, oly érzelem, melynek még neve is ismeretlen volt a régiek előtt. Csak az újabb századokban jött létre az érzékek és lélek ezen vegyülete, a szeretetnek azon neme, melynek erkölcsi részét a barátság képezi.

E tökéletesített érzelmet is a kereszténységnek köszönjük; a kereszténység az, mely folyton a szív megtisztítására törekedvén, annyira vitte, hogy bizonyos mérvben átszellemíté még azon hajlamot is, mely erre legkevésbbé látszott fogékonynak. Ime az annyira befeketített vallás ismét egy új forrást nyit költői helyzet teremtésére éppen azon szerzőknek, kik gyalázattal illetik. Egész csapat regényt idézhetnénk, melyek e félig keresztény szenvedélyből merítik minden szépségöket. Például Clementine jelleme oly műredek, melyhez hasonlót Görögország e nemben nem képes felmu-

tatni. De ereszkedjünk kissé mélyebben e tárgyba, s mielőtt az *idylli szerelemről* szólnánk, lássuk a *szenvedélyes szerelmet*.

E szerelem sem nem oly szent, mint a házastársaké, sem nem oly kedves, mint a pásztori érzelmek; de mindkettőnél hevesebb, és pusztulást hoz a lélekbe, hol egyszer tanyát ütött. Miután a házasság komolyságát és a mezei erkölcsök ártatlanságát egyaránt nélkülözi, nem képes semmi varázst gyakorolni a lélekre, s önmagának csalódásává, örületévé és anyagává lesz. Ez az igen elfoglalt kézművesek és igen egyszerű földművesek előtt ismeretlen szenvedély csak a társadalom azon osztályaiban létezik, melyekben a tétlenség miatt szívünk ránk nehezedik egész óriási súlyával, határtalan önszeretetével és örökös nyugtalanságaival.

Annyira igaz, hogy a kereszténység vet világot a szenvedélyek örvényeibe, hogy éppen az egyház szónokai azok, kik legerősebb és legélénkebb színekkel ecsetelik az emberi szív rendetlenségeit. Minő képet ad Bourdaloue a nagyravágyásról! Mint hat be Massillon szívünk redőibe s tárja fel annak titkos hajlamait és szégyenletes bűneit! „E szenvedély tulajdonsága, — mondja a nagy szónok, a szerelemről beszélvén, — betölteni a szívet egészen . . . Az ember nem képes többé kivüle mással foglalkozni; egészen hatalmába esik, bódulttá lesz; nem menekülhet előle, mindenütt feltalálja; minden annak nyugtalanító vonásait hordja; minden felkölti a jogtalan vágyakat; a világ, a magány, a jelenlét, a távol, a legközönyösebb tárgyak, a legkomolyabb foglalkozások, maga a szentegyház, a szentelt oltárok, a rettenetes titkok annak emlékét állítják előnkbe.“¹⁾

„Minő oktalanság! — kiált föl ugyanazon szónok a *Bűnös nőről* tartott beszédben — szeretni önmagáért azt, mi nem lehet sem boldogságunk, sem tökéletességünk következésképp nyugalmunk sem; mert szeretni

¹⁾ Massillon „Enfant prodigue“ I. partie I. tom.

annyi, mint boldogságot keresni abban, a mit szeretünk ; annyi, mint a szeretet tárgyban akarni feltalálni mindazt, mi szívünknek hiányzik ; annyi, mint segélyül híni őt azon tátongó ürrel szemben, mit önmagunkban érezünk, és hizelegni magunknak, hogy ő képes azt betölteni ; annyi, mint őt, minden szükségünk enyhítője, minden bajunk orvosa, minden boldogságunk szerzője gyanánt tekinteni . . . De a teremtmények szeretete a legmardosóbb nyugtalanságok forrása ; mindig kétkedünk, valjon szerettetünk-e úgy, miként szeretünk ; leleményesek leszünk abban, mint tegyük magunkat minél szerencsétlenebbekké, benépesítvén lelkünket a félelem gyanu és féltékenység szörnyeivel ; minél becsületesebbek vagyuk, annál többet szenvedünk, és mártyrjai leszünk saját bizalmatlanságunknak. Ti ezt jobban tudjátok nálam, s én nem érzem magam hivatva itt a ti saját oktalan szenvedélységeitek nyelvén szólani!“ ¹⁾

E lelki betegség egész dühvel nyilvánul, mihelyt föltünik a tárgy, mely annak csiráját magában hordani hivatva van. Dido még emelkedő városának munkálataival van elfoglalva, midőn vihar támad, mely egy hőst vet a partokra. A királyné nyugtalan lesz, *vitkos láng* foly ereiben ; kezdődnek az oktalanságok ; következnek a gyönyörök ; végül jó a kiábrándulás és lélek-mardosás. Nemsokára Didot elhagyja kedvese ; borzalommal tekint maga körül és csak örvényeket lát. Mint tünt el a boldogság palotája, melynek egy fölhevült képzelődés volt szerelmes építője ! Mint omlott össze a fellegvár, melynek tornyait néhány pillanatra a lenyugvó nap sugarai megárazozák ! Dido röpül, keresi, kiáltja Éneast.

Dissimulare etiam sperasti . . .

„Hütlén ! hitted-e, hogy terveidet előttem elrejt-heted és e földről titokban elosonhatol ? Tehát sem szerelmünk, sem e kéz, melylyel megajándékozalak,

¹⁾ Massilon „Pécheresse“ I. partie.

sem a sir borzalmai felé közeledő Dido nem képesek távozó lépteidet visszatartani?! stb.“

Mily zavar, minő szenvedély, mennyi igazság van e megcsalatott nő ékesszólásában! Keblében az érzelmek összetorlódnak, melyeknek rendetlen, szaggatott, összefüggés nélkül való szavakban ad kifejezést, a mint éppen ajkaira tolulnak. Figyeljük meg, minő tekintélyekre hivatkozik esdekléseiben. Talán az istenek, vagy valamely jogar nevében szól? Éppen nem; sőt még a *megvetett Dido* hatalmát sem akarja érvényesíteni; hanem még hevesebben szeretvén és még mélyebben megalázódván, csak könnyei- csak hitszegő kezének nevében kéri Vénus fiát. Ha a szerelem emlékéit is belevegyíti, ez csak azért történik, hogy Éneassal magát együtt nevezhesse: *Házasságunk, megkezdett egyesülésünk által,*“ mondja:

„Per connubia nostra, per inceptos hymaeneos.“

Hivatkozik még a helyekre is, boldogságuk tanúira; mert a szerencsétlenek szokása összekötni érzelmeiket azon tárgyakkal, melyek által környezetnek. Elhagyatva az emberektől, támaszt akarnak magok számára teremteni, fájdalmaik által mintegy megelevenítvén a körülöttök lévő érzéketlen tárgyakat. A földél, a vendégszerető tüzhely, hol a hálátlant még csak imént befogadá: ezek Didonak igaz istenei. Azután egy nő, és pedig egy szerelmes nő ügyességével fölélénkíti *Pygmalion* és *Jarbas* emlékéit, hogy felköltse a trójai hős nagylelkűségét vagy féltékenységét. Majd, a szenvedély és fájdalom legmagasabb fokán, Karthago büszke úrnője nem átalja azt kívánni, hogy legalább egy *kis Éneas*, *parvulus Éneas*, maradna mellette vigasztalásul szomorú napjaiban, habár egyszersmind szégyenének élő tanújaul is! Azt képzei, hogy ennyi könny-, ennyi esdeklés, ennyi könnyörgésnek Éneas nem állhat ellen; az örület e pillanataiban a szenvedélyek képtelenek ügyöket sikerrel védeni; azt hiszik, működésbe hoztak minden hatalmukban álló eszközt, pedig nem tesznek egyebet, mint betöltik a léget hasztalan jajveszékéseikkel.

III. FEJEZET.

Racine Phédraja.

Nagy elégtételünkre szolgál *Didoval* Racine *Phédraját* állíthatni szembe, ki habár szenvedélyesebb Karthago királynéjánál, mégis igazi keresztény nő. A bosszuló lángok és a mi pokolunk borzasztó örökkévalóságának félelme vonul át e bűnös nő egész szerepén, de legföltünőbb a féltékenység jeleneteiben. A vérfer-tőzés a régieknél sem oly gyér, sem oly utálatos do-lognak nem tartatott, hogy a bűnös szívében hasonló félelmeket ébreszthetett volna. Igaz ugyan, hogy So-phoklesnél Jokasta meghal azon pillanatban, melyben bűne tudomására jut, de Euripidesnél még sokáig él. Ha Tertulliannak hitelt adunk, Édipus szerencsétlen esete a macedonoknál csak a közönség tréfás megjegy-zéseit vonta maga után. Virgil Phédrát nem a pokolba, hanem csak a myrtus ligetekbe, a *könyvek mezőire, lugentes campi* helyezi, hol azon szerelmesek bolyongnak, kik a halálban sem szabadulnak meg mardosó lelki gyötrel-meiktől:

. . . curae non ipsa in morte relinquunt.

Euripides Phédraja, valamint Senekáé is, jobban fél Theseustól, mint a Tartarustól Egyik sem beszél ugy, mint Racine Phédraja.

Féltékeny én! s kit esdve hívok: az Theseus!
 Él férjem, — és te szív itt még titkos kéjre gyulsz!
 Kiért? és vágyaiddal kihez vonsz úntalan?
 Ah, minden egy szavamra égnek mered hajam!
 Felhalmazódva vétkim már a mérték felett:
 Csalást lélekezem egybe és vérfertőzetet.
 S mely emberéltet olta s mindig boszúra kész:
 Ártatlan vérbe fülni úgy vágyik, ég e kéz.
 Én nyomorult! s még élek! s ki bírom állni még,
 Honnan leszármazám, e szent nap tekintetét!
 Az isteneknek atyját bírom én ősemül;
 Elődeimmel telve e nagy egyetem-ür.
 Hová rejtőzzem? ah el! jöjj pokol éje rám.
 De nem! -- a végzetteljes urnával ott atyám.

Ezt szigorú kezébe adá a végezet :
Minos itél ott minden emberi árny felett.
Ah ! rémülettel árnya majd mily remegve vár,
Midőn meglátja lányát, és ez eléje áll
Bevallva annyi s oly bünt, — hisz kénytelen vele —
Minőket még talán a pokol sem ismere !
S atyám, e jelenetre mit mondasz válaszul ?
A vészes urna, látom, kezedből hogy kihull ;
Oh látni vélem : amint új kint keresni mégy,
Melylyel saját vérednek bakója majd te légy.
Bocsáss meg ! Bősz Istentől lett sújtva e család,
Leányod bündühében ismerd fel bosszuját.
És hajh ! a szörnyü bűnnek — követ bár szégyene —
Gyümölcséből e bús szív semmit sem élvezze.

E hasonlíthatatlan rész az érzelmek fokozatos emelkedését, a lélek szomoruságai-, szorongattatásai- és viharainak oly mély ismeretét tárja elénk, minőt a régiéknél hasztalan keresnénk. Náluk hogy ugy mondjam, csak az érzelmek vázlatát, de befejezett érzelmet ritkán találunk ; ellenben itt van az egész szív :

„Ez Venus átölelve zsákmányát teljesen.“

s a legerőteljesebb fölkiáltás, mit szenvedély valaha hallatott :

És hajh ! a szörnyü bűnnek — követ bár szégyene —
Gyümölcséből e bús szív semmit sem élvezze.

Ebben az érzékiség- és léleknek, a kétségbeesés- és szerelmi őrvongásnak oly vegyülete van, melyre nem találunk kifejezést. E nő, *kit megvigasztalna a szenvedések örökkévalósága*, hacsak egy pillanatra is élvezhette volna a boldogság örömeit, e nő nem *ó-kori jellem* ; ez egy *elkárhozott keresztény*, az élő Isten kezeibe esett bűnös nő ; hangjában az *átkozottak* hangjára ismerünk.

IV. FEJEZET.

Julia. — Clementine.

Szint változtatunk. A szenvedélyes szerelem, melynek oly borzasztó képét láttuk a *keresztény* Phédrában, a jámbor Juliánál csak szelid sóhajokban tör ki : ez

egy izgatott szózat, mely a béke szentélyéből hangzik felénk, a szerető szív kiáltása, melyet megnyhítve, hosszan visszhangoztatnak a szent sátor falai.

„A világon egyedül az ábrándok hona méltó arra hogy polgárai legyünk; oly nagy az emberi dolgok semmisége, hogy kivéve az önmaga által létező lényt, sommi sem szép, csak a mi nem létezik. . .

„Titkos bágyadtság lopózik szívembe, melyet üresnek, sivárnak érzek, minőnek egykor a tiédet mondd. A vonzalom, melyet az iránt érzek, a ki nekem oly kedves, nem képes egészen elfoglalni, mindig marad benne bizonyos hasznavehetetlen erő, melylyel nem tudja, mit csináljon. Megengedem, hogy e szenvedés talán különös, de azért nem kevésbbé létezik. Barátom, én nagyon szerencsés vagyok, a boldogság untat. . .

„Miután tehát itt alant semmi ki nem elégíthető, vágyó lelkem másfelé fordult; fölemelkedvén az érzelem és lét forrásához, ott azonnal elveszté sivárságát és bágyadtságát: újjászületett, megifjodott, új viszonyokat talált, új életet merített, mely nincs a test szenvedélyeinek alávetve, vagy inkább nem is önmagában, hanem azon végtelen lényben élt, kinek szemléletébe elmerült; pillanatra kötelékeiből kibontakozván, azzal vigasztalta magát, hogy visszatér ő hozzá és megizleli azon fensőbb lét gyönyöreit, melyet egykor magáénak remél mondhatni. . .

Ha visszagondolok azon jótéteményekre, melyekkel a Gondviselés elárasztott, szégyenlem, hogy érzékeny vagyok ezen hitvány szenvedések iránt és elfeledem a határtalan kegyelmeket. . .

Ha akaratom ellen szomorúság fog el, néhány könyccsepp, mit előtte hullatok, azonnal megkönnyíti szívemet. Elmélkedéseim mentek minden fájdalomtól és keserüségtől, bánatom minden nyugtalanságtól; hibáim inkább szégyennel töltenek el, mint borzalommal: bánatot érzek, de nem lélekfurdalást.

„Az Isten, kit én szolgálok, könyörületes Isten, szerető atya; mi engem leginkább meghat, az az ő

jósága, mely elhomályosítja minden egyéb tökéletességeit, s én csak e legszebb tulajdonát látom. Hatalmábmulattal tölt el, végtelensége zavarba hoz, igazsága? .. Ő gyengének teremté az embert; és minthogy igazságos, irgalmasnak is kell lennie. A bosszuló Isten a gonoszok Istene. Én nem félem őt magamért, nem hívom segélyül mások ellen. Ő béke Istene, jószág Istene, téged imádlak; érzem, hogy te vagy az, ki nekem életet adál. Reményem nem csalhat meg: olyannak foglak fölismerni az utolsó napon, minőnek e szivben kijelentéd magad életében.“

Mily szerencsés vegyületét találjuk e képben a vallásnak és szerelemnek! E nyelv, ez érzelmek, nem az istenek korából valók. Oktalannak kellene lenni, hogy elveszük azon isteni tiszteletet, mely ily gyöngéd hangokat csal ki a szívből, s mely, hogy úgy mondjam, új húrokat feszít ki a lélek lantja fölött.

Más példát akartok a szenvedélyek ez új s az istenek korában ismeretlen nyelvére nézve? Halljátok Clementinet; az ő kifejezései talán még természetesebbek, meghatóbbak és magasztosan egyszerűbbek, mint Juliáé:

„Uram, szívem mélyéből (láthatja, hogy ez igen komolyan van mondva) megnyugszom abban, hogy ön csak gyűlöletet, megvetést, undort érezzen a szerencsétlen Clementine iránt; de saját halhatatlan lelkének érdekében kérem, ragaszkodjék az igaz egyházhoz. Nos, uram, mit fog ön felelni? (Felém fordítá kedves arcját. Én még mindig elfordulva valék; nem éreztem magamban elég erőt rátekinteni.) Igerje meg, hogy e kérésemet nem fogja megtagadni. Én önt mindig nemes szivű, érzelmes, becsületes férfinak tartottam; mondja, hogy nem csalódtam. Nem magamért könyörgök; hisz kijelentém, hogy részemről elfogadom a megvetést; senki nem fogja mondhatni, hogy ön egy nő kéréseinek engedett; nem, uram, csak saját lelkiismeretének fog ez becsületére válni. Nem akarom ön előtt eltitkolni, hogy minő tervem van magamra nézve.

Én a béke siri csendében fogok maradni ; (itt fölemelkedék méltósággal, mit a vallás szelleme még növelni látszott) és midőn a halál angyala megjelen, feléje terjesztem kezeimet : „Jójj ! — így fogok hozzá szólni — jójj, ó béke hirnöke ! követni foglak azon hazába, mely után oly régóta epedek, s hol egy helyet tartok fen azon férfi számára, kinek oldala mellett akarom az örökkévalóságot átélni.“

Ó ! a kereszténység valódi balzsam sebeinkre, midőn a keblünkben előbb felzajlott szenvedélyek akár a balsors, akár tartósságuk következtében csillapulni kezdenek Elaltatja a fájdalmat, szilárddá teszi az ingadozó elhatározást. megóv a visszaeséstől, midőn az alig felüdült lélekben síkra száll az emlékek vészthozó hatalmával ; békét és fényt áraszt köröttünk, s helyreállítja a mennyei dolgok azon öszhangzatát, melyet Pythagoras szenvedélyeinek csendében vélt hallani. Minthogy pedig minden egyes áldozatért megfelelő jutalmat ígér, midőn mindent feláldoztunk is, azt hisszük, hogy semmit nem veszítünk ; minthogy minden lépten szebb tárgyat nyújt vágyainknak, tökéletesen kielégíti szívünk természetes állhatatlanságát : benne mindig egy ébredő szerelem gyönyöreit élvezzük, mely szerelemben az a kimondhatatlan, hogy titkai az állhatatlanság és tisztaság titkai.

V. FEJEZET.

Heloïse és Abailard.

Julia közönséges szerencsétlenségek által adatik vissza a vallásnak : a világban marad ; de kénytelen lévén előtte szenvedélyét elzárni, titokban Istenhez menekül, mert tudja, hogy e kegyes Atyánál részvétre talál, mit hasztalan keresett volna az embereknel. Jól esik szívének önmagát vádolni a legfőbb bíró előtt, mert egyedül ő képes feloldani, és talán azért is, (a gyöngeség maradványa) mert előtte mindig beszélhet szerelméről.

Ha oly vigasztaló már az is, ha szívünk sebeit egy nálunk fensőbb ember, egy nyugodt lelkiismeret előtt feltárhatjuk, ki minket megerősít s részeseivé tesz az általa élvezett békének, minő boldogság lehet még beszélni *szenvedélyeinkről* a *szenvedély nélkül* való Lénynek, kinek bizalmunk nem alkalmatlan, beszélni *gyöngeségeinkről* a *mindenható* Lénynek, ki erejéből egy parányit nekünk is kölcsönözhet! Könnyü megérteni azon szent emberek elragadtatását, kik a hegyek ormain visszavonultan, Isten zsámolyánál tölték egész életöket, és a szeretet erejével áttörvén az örökkévalóság boltíveit, eljutottak a világosság forrásának szemléletére. Julia a nélkül, hogy tudná, megközelíti célját, s szemei az előtte feltáruló sir sötétén át megpillantják az isteni fönségnek egy sugarát. E haldokló nő hangja kedves és szomorú; ez a rengetegből távozni készülő szellő utolsó sóhaja. a partjait elhagyó tenger végső moraja.

Heloïse szava sokkal erőteljesebb. Abaillard neje él, és Istenért él. Szerencsétlensége épp oly váratlan, mint megrendítő. Kiszakíttatván a világból, szenvedélyének még izzó tüzével a kolostor rideg falai közé lép. Vallás és szerelem küzdenek szive birásáért: ez a kegyelem által élve foglyul ejtett, lázadó természet, mely hasztalan erőlködik az ég ölelő karjaiból kibontakozni. Vegyük hozzá még tolmácsul Racinet, és Heloïse szenvedéseinek képe drámai hatás, a jelenet színhelye s valami kimondhatatlanul félelmes vonások által, minőket a kereszténység szokott az általa nagyszerűvé tett tárgyra nyomni, ezerszeresen elhomályosítja Dido balsorsának képét.

Ez hát a hely, a tér, hol fogolyként lánczomon

E sors-üldözte éltet könyvek közt vonzolom.

De oh Abailard, itt is, e borzalmas helyen:

Mérgével részegíti szívem a szerelem.

Néhány erényt — ha van, csak bús távolléted ad;

Százszor megátkozám én ártatlanságomat.

Oh elviselhetetlen járom! oh szörnyü kény!

Mik hát kötelmim itten, ki és mi vagyok én?
 Óh hűtelen! — S mi néven nevezzenek ezért?
 Te, egy Isten arája, lángolsz egy emberért!
 Szánj meg kegyetlen Isten, te látod zavarom,
 Törvényiddel uralgj e lázadt indulaton.

S megteheted? nagy Isten! Bár kedves ellenem,
 E köny s kétségbe'sés kér! adj fegyvert ellene.
 — Így is, e szemben álló vágyak sulya alatt
 Inkább féltém szerelmem, mint bő irgalmadat.

Az ó-kor nem tudott hasonló jelenetet előállítani, mert nem volt hasonló vallása. Vegyünk hősnőül egy görög vagy romai vestát, s a szellem és vér azon küzdelmét, mely Heloïse helyzetének *csodaszerűségét* teszi s mely a kereszténység dogmái- s erkölcsstanának következménye, nem leszünk képesek föltüntetni. Itt látjuk a legörjögőbb szenvedélyt és a kérlelhetetlen vallást, mely soha nem lép alkura szenvedélyeinkkel. Heloïse szeret, Heloïse lángol; de a vallás jégfalakat emel körötte; ott, az érzéketlen márványok alatt, ki-alszik minden szikra; ott örökös lángok, vagy végnélkül való jutalmak várják a bukást vagy diadalt. Ki-egyezésre semmi remény; a teremtmény és Teremtő nem lakhatnak együtt ugyanazon lélekben. Dido csak egy hálátlan szeretőt veszít el. Oh! mily egészen más gyötrellem tépi Heloïse kebelét! választania kell Isten és egy hü szerető között, kit boldogtalanná tett! Legalább szívének egy bármily parányi részét is titokban Abailardnak nyújthatná. De Sinai Istene féltékeny Isten, ki mindennél jobban akar szerettetni, s megbünteteti még a gondolatnak árnyékát, még az álmot is, mely nem vele foglalkozik.

Itt alkalmat veszünk az olvasót Colardeaunak egy hibájára figyelmeztetni, mely százada szellemének kinövése; annál inkább, mert világot vet egyszersmind az általunk fölvett tárgyra is. Heloïse levele bölcsészeti szinezettel bir, melynek Pope eredetijében semmi nyoma. A fönnebb idézett sorok után a következő versek olvashatók:

Szűz társi e bilincsnek, kedves nővéreim,
 E szentelt csarnokokban galambként nyögve im,
 Kik csak a hit-sugallta *gyöngé* erényeket,
 ... Melyek már messze üzvék tőlem ... ismeritek :
E zárdai szellemtől bágyasztva szüntelen
 Nem sejtitek, mi zsarnok-ország a szerelem ;
 Kiknek szive szerelmet csak Istennek sugall,
 S szerettek úgy *szokásból*, nem érzés lángival ;
 Ily érzéketlenül mily szerencsés zivetek !
 Nyugodt az éj, a nap nyílt mindig fölöttetek ;
 Folyásrúk nem zavarják lármás indulatok.
 Ah ! Heloïse irigylí éjetek-napotok' ?

E versek, melyek csüggedést és puhaságot tartalmaznak, nem az angol költőtől valók. Alig van az eredetiben, melyet itt szóról-szóra lefordítunk, pár vonás a fönnebb idézett helyből.

„Boldog az ártatlan szűz, ki elfeledi a világot, s kit elfeled a világ. Lelkének állandó öröme érezni azt, hogy minden kérése meghallgattatott, minden óhaja kielégített. A munka és nyugalom egyenlően osztoznak napjai fölött. Könyeit és virasztásait könnyű szender váltja fel. Hajlamai szabályosak, izlése mindig ugyanaz. Könyeiben boldog sóhajai az eget illetik. A kegyelem derült napja mosolyog szüntelen fölötte, angyalok hozzák a legszebb álmokat szömeire. Jegyese ara-gyűrűt készít számára; fehérbe öltözött szűzek nászénekét zengenek tiszteletére; érte nyílik az Éden soha el nem hervadó rózsája, s a szerafok szárnyai kedves illatot terjesztenek körötte. Végre égi hárfák hanginál örök álomba szenderülvén, fölemelkedik a világosság honába, hol nincsenek könyek s megszünt minden fájdalom.“

Alig vagyunk képesek felfogni, mint csálhat meg egy *költőt* izlése annyira, hogy e szép leírást a *zárdai magány* fölött elkoptatott frásisokkal helyettesítse. Ki nem érzi, mily remek, mily drámai azon ellentét, mely Popenál Heloïse szerelme és gyötrelmei s a zárdai élet ártatlansága és nyugalma között létezik? Ki nem érzi, mily szelíden, mily megnyugtatólag hat ezen átmenet a szenvedélyek által felzaklatott lélekre, s mily

erőt nyernek éppen ez által ugyanazon szenvedélyek megújuló indulatai. Ha a bölcsészet valamire jó, bizonyosan legkevésbé az a sziv viharainak ecsetelésére, melyeket éppen lecsendesíteni volna hivatva. Heloïse, a vallás *gyöngye* erényei fölött bölcselkedvén, se nem úgy beszél, mint az igazság, sem miként százada, sem miként egy nő, sem miként a szerelem: az ember nem látja, csak a költőt, és a mi még rosszabb, a sophismák és declamatiók századát.

Ime, így hamisítja meg a vallástalan lélek az igazságot, így kontárkodik a természet érzelmeinek festésében. Pope, ki jobb idők gyermeke volt, nem esett Colardeau hibájába. Ő megőrzé XIV. Lajos századának hagyományát, melynek csak viszfénye volt Anna királyné százada. Ha tehát súlyt fektetünk a szellem műveire, térjünk vissza a vallási eszmékhez: vallás a szépművészet valódi bölcsészete, mert soha nem választja el, mint az emberi okosság, a költészetet az erkölctől és a gyöngédséget az erénytől.

Különben még igen érdekes észrevételeket lehetne tenni Heloïse fölött, főleg tekintettel azon magános házra, mely az esemény színhelyéül választatott. A zárda, a boltívek, a sirok, a szigorú erkölcsök ellentétben a szerelemmel, csak fokozzák az erőt és szomorú hangulatot. Egészen más az életet pár perc alatt a máglyán bevégezni, mint Karthago királynéja, és más, mint Heloïse, lassan hamvadni el a vallás oltára fölött. Minthogy azonban alább terjedelmesebben fogunk a zárdákról szólani, nehogy ismétlésekbe essünk, kénytelenek vagyunk gondolatainkat megszakítani.

VI. FEJEZET.

Idylli szerelem. — A ciclops és Galatea.

Az idylli szerelemre nézve összehasonlítási tárgyal az ó-korból a *ciclops* és *Galatea* szerelmét választottuk ki. E költemény egyike Theokrit legjele-

sebb műveinek. A *Büvésznő* talán fölülmulja a szenvedély erőteljessége által, de nem oly pásztori, mint amaz.

A ciclops, Sicilia tengerpartján, egy sziklacsúcson ülve, áttekint a hullámokon s így zengi panasztát:

“Ω λευκά Ταλάτεια, stb.

„Kedves Galatea, miért utasítod vissza egy szerető szív érzelmeit, te, kinek arcza fehérebb a tejnél, mit vesszőkosaramban hordok; te, ki gyöngédebb vagy, mint a bárány. gyönyörteljesebb, mint az üdő, üdébb mint a nap heve által még meg nem puhított szőlőfürt? Végig surransz a parton, midőn édes álom tartja zárva szemeimet; elfutsz, ha az álom eltűnik; te félsz tőlem, mint a bárány az évei által megsűrűkített farkastól. Azóta mindig imádlak, hogy anyámmal a hegyek között fris jáczintokat szedni láttalak; én voltam akkor kalauzod. E pillanat után, és még ma is, lehetetlen nélküled élnem. És mégis valjon törődöl-e te fájdalmaimmal? Jupiter nevére, törődöl e fájdalmaimmal? . . Ha még oly utálatos vagyok is, de van ezer juhom, melyeknek duzzadt tögyeit én fejem, és habos tejét én iszom. Nyár, ősz és tél mindig találnak sajtot barlangomban; edényeim mindig színg vannak. Egy ciclops sem tud téged úgy megénekelni, mint én, ó viruló szűz leány! Egyik sem tudja éjen át, midőn vihar tombol, annyi művészettel dicsőíteni kellemeidet.

„Számodra táplálok tizenegy szarvas ünőt, melyek nem sokára borjat vetnek. Nevelek négy, vad anyáiktól elrablott medvekölyket is: jöjj, vedd birtokodba e gazdaságot. Hagyd a tengert tajtékozó hullámaival, hadd törje össze magát partjain; boldogabbak lesznek éjjeleid, ha barlangomban, oldalam mellett töltöd el. Ott borostyán- és cypruslombok susognak; fekete repkény- és szőlőfürtökkel dúsan terhelt venyigék diszítik árnyas belsejét; mellette az Étnából fakadó kis patak csörgedez, melynek csúcsait örökös hó,

oldalait sötét erdők borítják. Mit! többre becsülnéd-e még most is nálam a tengert és ezer hullámaid? Ha zordon keblem sérti tekinteted, van tölgyfám és a hamu alatt izzó parazsak; égesd ki (ez is kedves lesz a te kezeidből), égesd ki, ha akarod, egyetlen szememet, ezen szemet, mely nekem kedvesebb az életnél. Hajh! mért nem adott nekem anyám, mint a halaknak könnyü uszonyokat, hogy a habokat szelhetném! Ah! mint szállanék le Galateámhoz! mint csókolnám kezeit, ha megtagadná tőlem ajkait! Igen, hoznék neked fehér liliumokat, és bársony levelü, gyöngéd mákvirágokat: azok nyáron, emezek télen virítanak, s így ugyanegy időben mindkettővel nem kedveskedhetnék....

„Igy gyógyítgatá Poliphém szivének sebét a Muzsák halhatatlan dalával, s türhetőbbé tette életét, mint bármi által, mit aranyon lehetne vásárolni.“

E pásztor-költemény szenvedélyt lehel. A költő nem választhatott volna gyöngédebb, nem dallamosabb szavakat. Hozzá járul még a dóriai szóejtés, mely a verseknek oly egyszerűséget kölcsönöz, mit nyelvünkön lehetetlen visszaadni. A minduntalan előforduló A betű játéka, a nyujtott és nyilt kiejtés mintegy érzeti velünk a természet képeinek nyugalmát, és halani véljük a pásztor egyszerű, naiv beszédét.

Figyeljük meg még a ciclops panaszainak természetességét. Poliphém szavai a szívből jönnek, s az ember pillanatig sem kétkedik, hogy sóhajai a költő által csak utánoztatnak. Mily szenvedélyes őszinteséggel állítja elénk a boldogtalan szerelmes saját visszataszító alakjának képét! Theokrit ecsetének minden, még az ijesztő egy szem is, egy-egy megható vonást kölcsönöz; annyira igaz Aristoteles megjegyzése, melyet Despréaux, kitől a lángészt azért nem lehet elvitatni, mert igazsága van, így ad vissza:

Nyájas művészetével az érzék-hű ecset
Alkot a legijesztőbb tárgyból is kedveset.

Tudjuk, hogy újabb időben, főleg a francziák, kevés sikerrel tettek kísérletet a költemény e nemé-

ben.¹⁾ Azonban nekünk úgy tetszik, hogy Bernardin de Saint-Pierre fölülmulja Itália és Görögország bucolistáit. *Pál és Virginia* című regénye, vagy inkább költeménye azon ritka művek közé tartozik, melyek néhány év alatt oly antik jelleget nyernek, hogy bátran idézhetjük s nincs okunk félni, hogy véleményünkkel elszigetelve maradunk.

VII. FEJEZET.

Pál és Virginia.²⁾

Az aggastyán a hegyen ülve elbeszéli két száműzött történetét. Leírja foglalkozásaikat, szerelmeket, és életök gondjait.

„Pál és Virginiának nem voltak óráik, naptáraik, időtani, történeti és bölcsészeti könyveik. Életök időszakait a természet időszakai szabályozák. A nap óráit a fák árnyéka szerint számíták; az évszakokat a szerint, a mint virágot vagy gyümölcsöt hoztak; az éveket az aratás száma után. E kedves képek kimondhatatlan kellemet vegyítének társalgásaikba. „Ideje ebédelnünk, — mondá Virginia a családnak; — a platánok árnyéka törzseikre esik“; vagy: „Az éj közelg, a tamarinok bezárják leveleiket,“ — „Mikor látogatsz meg bennünket? kérdik a szomszédból barátnei. — Ha a czukornád érni fog,“ felel Virginia. — „Akkor még sokkal kedvesebb lesz látogatásod,“ válaszolának a fiatal leányok. Ha az ő, vagy Pál kora felől kérdezik: „Fivérem annyi idős, mint a forrás mellett levő nagy kokuszfa, én, mint a legkisebb. A mandolafák

¹⁾ A forradalom elragadott közönlünk egy szellemet, ki ritka tehetséget ígért az eclogában, neve Chénier Andor. Látunk tőle kéziratban egy idyll-gyűjteményt, mely megérdemelné, hogy Theokrit mellé állíttassék. Midőn e fiatal ember vérpadra lépett, homlokára ütven, így kiáltott föl: Meghalni! hisz volt még itt valami! Igen, a Muzsa volt az, mely a halál pillanatában feltárta előtte szép tehetségét.

²⁾ Talán helyesebb leendett, ha *Daphnis és Chloét* hasonlítjuk össze *Pál és Virginiá*-val. De e regény sokkal szabadabb irányban van írva, hogysen idézni lehetne.

tizenkétszer gyümölcsöztek és a narancsok huszon-
négyszer virítottak, mióta a világon vagyok “ Életök,
mint a faunák- és dryadoké, a fák életével látszott
összenőni. Nem ismertek más történeti korszakot, mint
anyáik életének nevezetesebb eseményeit, más időszá-
mítást, mint gyümölcsösüket, más bölcsészetet, mint
mindenkivel jót tenni és megnyugodni az Isten aka-
ratán . . . . .

Néha a munkából visszatérvén, így szólott Pál Virgi-
niához: „Ha fáradt vagyok, látásod felfrissít. Ha a
hegy tetejéről a völgy ölen megpillantalak, úgy tűnsz
föl gyümölcsfáink közepett, mint egy rózsabimbó. . . .
Ha a fák között szem elől tévesztelek, hogy feltaláljalak,
nem szükség alakodat meglátnom: valami, mit
nem tudok megnevezni, marad belőled számomra a lég-
ben, hol átvonulsz, a fűvön, hol megpihensz . . . .

Mondd, kedvesem, minő titkos kellem által bővültél
meg? tán szellemed által? De hisz anyáink e tekin-
tetben több voltak, mint mi ketten. Talán enyelgéseid
által? De anyáink sokkal többször öleltek meg, mint
te. Azt hiszem, jóságod által. Vedd, kedvesem, e virá-
gos citromgalyat, melyet az erdőn törtem számodra;
tudom, hogy éjjel ágyad mellé fogod helyezni. Izleld
meg e szinmézet, mit neked gyűjték a hegytetőn; de
előbb jöjj keblemre, és én új erőt nyerek.“

„Virginia felelt: „Ó testvérem! a nap sugarai,
midőn reggel a sziklatetőket megaranyozzák, nem töl-
tenek el annyi örömmel, mint jelenléted . . . . .

Azt kérded, miért szeretsz? De hisz minden, mi együtt
nő fel, szereti egymást. Nézd madarainkat: ugyanazon
fészekben növekedvén, épp oly szerelmesek, mint mi:
mindig együtt vannak, mint mi. Hallgasd meg csak,
mint hívogatják, mint felelgetnek egymásnak egyik
fáról a másikra. Éppen, mint midőn a viszhang felém
hozza fuvolád hangjait, és én ugyanazon dalt ismét-
lem a völgyben . . . . .

. . . . .

Mindennap imádkozom Istenhez anyámért, a tiedért, éretted és szegény szolgálkért; de midőn nevedet ejtem ki, úgy tetszik, mintha buzgóságom fokozódnék. Állhatatosan kérem Istent, távoztasson el tőled minden bajt! Miért mégy oly messzire számomra gyümölcsöt és virágokat keresni? Nincs-e elég kertünkben? Mily fáradt, egészen izzadt vagy!“ És fehé, kis keszkenő-jével megtörlé Pál arczát és homlokát, és sokszoros csókat nyomott ajkaira.

E képnél nem azt fogjuk vizsgálni, hogy valjon remekebb-e *Galateánál*, (mert ez oly szembeszökő, hogy mindenkinek be kell ismernie) hanem, hogy miért köszöni szépségét a vallásnak, egyszóval, mi teszi kereszténynyé.

Kétségtelen, hogy *Pál és Virginia* kelleme bizonyos mélabus erkölcsben rejlik, mely az egész művön átvonul, s mely a holdnak egy virághímes mező fölé borított, szende fényéhez hasonlítható. Már pedig, ki az Evangelium fölött elmélkedett, be fogja vallani, hogy az abban foglalt isteni parancsolatok határozottan ily szomoruan gyöngéd jelleggel bírnak. Bernardin de-Saint-Pierrenek, ki a *Természei tanulmányozásában* Isten utjait igazolni s a vallás szépségét iparkodik bebizonyítani, szükségképp a *szent könyvek* olvasásával kelle szellemét táplálnia. Eclogája csak azért oly megható, mert benne két száműzött, keresztény család szerepel, kik a vadonban az Úr szemei előtt élnek, szavára figyelve a Bibliában, és műveit csodálva a természetben. Vegyük hozzá még a lélek azon szükségeit és szenvedéseit, melyeknek egyetlen gyógyszere a vallás, és előttünk áll az egész költemény. A személyek épp oly egyszerűek, mint a regény bonyodalma: két szép gyermek, kiknek bölcsőjét és sírját látjuk egyszerre; két hü rabszolga és két jámbor urnő az egész. E becsületes emberek életéhez méltó történész egy, a hegyek között magánosan élő aggastyán, ki túlélvén mindazt, a mit szcretett. elbeszéli egy útasnak barátai szerencsétlenségét kunyhóik romjai fölött.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezen ausztráliai bucolikonok tele vannak *szent irási* emlékekkel. Ott látjuk Ruthot, Sephorát, az Édent és benne első szülőinket. E szent-hajdani jelenetek az ős-kelet erkölcsseivel és szokásaival bizonyos antik színezetet adnak a képnek. A mise, könyörgések, az egyház szertartásai és szentségei, miket szerző minduntalan belesző, sokszorosán növelik a mű vallásos szépségét. De-La-Tour asszony álma nem függ-e lényegesen össze azzal, mi dogmáinkban a legfönségesebb, legmeghatóbb? Fölismerhetni még a keresztényt az Isten akaratán való megnyugvás, a szülők iránt való engedelmesség, a szegények iránt való felebaráti szeretet parancsaiban, szóval azon kedves theológiában, mely Bernardin de Saint-Pierre egész költeményén előmlik. Mi több, a katasztrófa végeldöntése is a vallásnak van fentartva. Virginia meghal, hogy megőrizze az Evangelium által ajánlott erények egyik legszebbikét. Képtelenség volna egy görög leányt úgy szerepeltetni, mint aki inkább meghal, hogysen magát levetkőztetni engedje. De Pál kedvese *keresztény szűz*, és a kifejlés, mely kevésbbé tiszta hitelvek szerint talán nevetségesnek látszanék, itt magasztossá válik.

Végre e pásztor-költemény nem hasonlít sem Theokrit idylljeihez, sem Virgil eclogáihoz, sőt még Hesiod, Homér és a Biblia nagyszerű mezei-jeleneteihez sem; hanem olyan valami kimondhatatlanra emlékeztet, mint a *Jó Pásztor* példabeszéde, s az ember érzi, hogy csak egy keresztény képes Pál és Virginia evangeliumi szerelmének sóhajait visszaadni.

De talán azt fogják mondani, hogy nem a sz. könyvekből kölcsönzött kedves vonások emelik Bernardin de-Saint-Pierret Theokrit fölé, hanem tehetsége, mely kiválóan a természet ecsetelésére volt hivatva. Jól van! mi azt fogjuk felelni, hogy még e tehetséget is, vagy legalább annak kifejlesztését a kereszténységnek köszöni; mert ez a vallás száműzvéni az erdők és vizek apróbb isteneit. lehetővé, és pedig egyedül tette lehetővé a költőnek, hogy a vadont saját eredeti fönség-

gében képzelje. Ezt be fogjuk bizonyítani, ha majd a mythológiáról szólunk, most folytassuk a szenvedélyek vizsgálatát.

VIII. FEJEZET.

Maga a keresztény vallás, mint szenvedély.

A keresztény vallás nemcsak gyakoriabbá teszi a szenvedélyek játékát a dráma- és époszban, hanem maga is egy neme a szenvedélynek, melynek megvannak a maga elragadtatásai, lángja, sóhajai és örömei, könyei és szerelmei úgy a világ, mint a magány iránt. Tudjuk, hogy a világ ezt *rajongásnak* nevezi; de mi Rousseau szavaival felelhetjük; „A *rajongás*, habár *vérengző és kegyetlen*,¹⁾ mindazáltal nagy és erős szenvedély, mely fölemeli az emberi szívet egész a halál megvetéseig, csodaszerű hatalommá nő, és ha helyes irányba tereltetik, a legmagasztosabb erények származnak belőle; míg a *vallástalanság* és általában az *okoskodó, bölcselkedő* szellem ragaszkodik az élethez, elpuhít, törpévé teszi a lelket, minden szenvedélyt az egyéni érdek hitványságában, az emberi én lealacsonyításában öszpontosít, és így észrevétlen aláássa a társadalom valódi alapjait; mert az egyéni érdekeknek oly csekély része esik össze a közérdekkel, hogy e parány nem tarthat egyensúlyt a nemtelen nagyobb tömeggel.“²⁾

De most nem erről van szó, itt csak a drámai hatások jönek tekintetbe. Tehát a kereszténység magában, mint szenvedély, kimeríthetetlen kincset nyújt a költőnek. E vallási szenvedély annál hatalmasabb, mert nyílt ellenmondásban van a többiekkel, melyeket, hogy megélhessen, egymásután föl kell emésztenie. Benne, miut minden nagyobb indulatban, van valami komoly és búsongó, mely ellenállhatatlan erővel von-

¹⁾ Valjon a bölcsészet kevésbé az-e? Láttuk és elborzadtunk tőle! Ford.

²⁾ Rousseau. Emil III. könyv. F.

zódik a zárdák homálya és a hegyek csúcsai felé. A szépség, mit a keresztény imád, nem mulékony szépség; ez azon örök szépség, melynek birásáért Plato tanítványai siettek a földet elhagyni. Itt alant csak lefátyolozva, a mindenség redőibe, mintegy köpenybe burkolózva mutatja magát kedveseinek; mert ha tekintetének csak egyetlen sugara érintené az emberi szívet, nem bírná kiállani, meghasadna a gyönyörtől.

A keresztények, hogy a legfőbb szépség élvezetéhez jussanak, egészen más utat követnek, mint Athén bölcsészei: a világon maradnak, hogy annál több áldozatot hozzanak, hogy huzamosabb megtisztulás által annál méltóbbakká tegyék magokat vágyaik tárgyára.

Ki a szent Atyák kifejezése szerint testét sanyargatja és szüzen száll alá a sírba, az megszabadulván félelme- és kételyeitől, *átrepül az élet helyére*, hol boldog szemléletébe merül Annak, a ki mindig igaz, mindig ugyanaz és minden képzeletet fölülmul. Hányan szenvedtek vértanu-halált Isten birásának e reményében! Hány vadon viszhangzott a küzdők fohászaitól, kik versenyre keltek az angyalok és szerafok imádásának tárgyaért! Itt egy Antal oltárt emel a pusztában, melyen, az emberektől elfeledten, negyven éven át naponkint feláldozza magát; amott egy szent Jeromos elhagyja Romát, átkel a tengeren, s mint egy második Illés, magányt keres a Jordán partjain. A pokol ott sem hagy neki békét s elmékedése közben eléje varázsolja a világvárost minden gyönyöreivel. Kiállja a legborzasztóbb rohamokat, és lépésről-lépésre küzdve, visszaveri a szenvedélyek táborát. Fegyverei: a könyek, böjt, tanulmány, bűnbánat és mindenek fölött a szeretet. Leborul az isteni szépség lábaihoz, és segélyül hívja nehéz tusájában. Néha, mint valami gályarab, súlyos terheket emel vállain, hogy megfékezze a lázongó érzékiséget és verejtékébe fojtsa a teremtmény felé vonzó hűtlen vágyakat.

Massillon e szeretet festésénél fölkiált: „Ugy tetszett neki, hogy egyedül csak az Úr igazán jó, hü,

állhatatos igéreteiben, szeretetreméltó és nagylelkű ajándékiban, igaz gyöngédségeiben, kiméletes még haragjában is; csak egyedül ő elég nagy, hogy betöltse szívünk végtelenségét, elég hatalmas, hogy kielégítse minden vágyainkat, elég nemesszívü, hogy megnyihátse fájdalmainkat; egyedül ő halhatatlan, hogy mindig szerethessük; végre ő az egyedüli, ki megérdemli, hogy sajnáljuk, ha későn szeretttük meg.“

Krisztus követésének szerzője összegyűjté szent Ágoston és a többi egyház-atyák irataiból mindazt, mit csak Isten iránti szeretettől lángoló ajak titokszerűt és főségest mondhat.

„Valóban a szeretet nagy dolog, a szeretet fölötté csodálatos, mely egyedül megkönnyít minden terhet és egyenlő békével tűri az élet különféle viszontagságait, fáradság nélkül viseli a terhet, édessé, kellemessé tesz minden keserűséget.

„Isten szeretete nemes, nagy vállalatokra ösztönzi a lelket, és vágyat ébreszt benne az iránt, mi legtökéletesebb.

„A szeretet magasra tart és alacsonyabb dolgok által nem hagyja magát letartóztatni.

„A szeretet szabad akar lenni és ment minden világi érdektől, nehogy beléletének tüköre elhomályosíttassék, nehogy ideiglenes javak által bonyodalmakba keveredjék, vagy veszteség által buzgalmának kárát vallja.

„A szeretetnél nincs semmi édesebb, nincs erősebb, nincs fölségesebb, nincs terjedelmesebb, nincs kellemesebb, nincs tökéletesebb, nincs jobb sem az égen, sem a földön, mert a szeretet Istentől veszi eredetét és minden teremtmények fölött csak Istenben találja nyugtát.

„A ki szeret, mindig vidám; fut, röpül, mindig szabad és semmi le nem tartóztatja.

„Jelszava: mindent mindenért, és mindent min-

denben bir, mert megnyugszik az egy legfőbb valóban, ki mindenek fölött van, kitől minden jó származik.

„Nem tekinti az adományokat, hanem egész szívével az adományozóhoz fordul.

„Csak a ki szeret, tudja, mit jelent a szeretet szózata, a buzgóság azon szavai, melyeket az Istentől élénken ihletett lélek Ő hozzá intéz, mondván: „Én Istenem, én szerelmem, te egészen az enyém vagy, én egészen a tied.“

„Tágítsd ki szívemet, hogy jobban szeressen, hogy tanuljam bensőleg, szívemmel megizlelni, mily gyönyörűség szeretni és a szeretet tengerében úszni és elmerülni.“

„A ki nemesen szeret, — teszi hozzá még a szerző — megállja a kísértetet és nem hajt az ellenség csalárd hitegetéseire.“¹⁾

És e keresztény szenvedélyt, e borzasztó küzdelmet a mennyei és földi szerelem között, ecseteli Corneille *Polyeucte* jelenetében; (mert e nagy ember korántsem levén oly finyas, mint napjaink nagy(?) szellemei, nem tartá a kereszténységet lángeszéhez méltatlan tárgynak.)

P o l y e u c t e .

· · · · ·

Királyaért kimúlni ha fényes végezet;
Meghalni Istenéért milyen halál lehet!

P a u l i n e .

Mily Isten?

---

¹⁾ Krisztus követésének könyve III. k. 5. f. E részt a kihagyások pótlásával és a szokatlan kifejezések mellőzésével Dr. Nogáll János fordítása után adjuk. Ford.

Polyeucte.

Lassan Pauline, hallja önt szólani:
Nem olyan Isten ő, mint hiú bálványai,
Nem csonka, tehetetlen, érzéketlen, siket,
Márvány-, fa- vagy aranyból . . . s bármint rendeli meg;
Istene a keresztnek, az öné, az enyém:
Hozzája nincs hasonló az égen s föld színén.

Pauline.

Nyiltan ne valld meg őt . . . és csak lélekben imádd.

Polyeucte.

Bálványozó s keresztény legyek egyszerre hát?!

Pauline.

Csak perczre szinlelj; engedd elutazni Sevért,
S jóságival atyámnak adj működésre tért.

Polyeucte.

Jóságit Istenemnek szeretni érdemesb:
Veszélytől óv, a melybe futnék tán egyenest;
Nem engedi, hogy utam vegyem visszafele,
Sőt már pályámra lépén, megkoronáz kegye;
A révparthoz vezet, ha a szél egyet legyint.
Keresztkútnak vizéből már a halálba int.
Oh, hogyha ön megértené: az élet mily csekély,
S ilyen halálra mennyi gyönyörnek élve kél! . . .

Uram! kell, hogy kegyelmed megadja azt nekem:
E nő erénydúsb, hogysen keresztény ne legyen.
S ha érdekem teljébe, tetszett teremtned őt,
Kell, téged hogy szeressen, megismervén előbb;
S mint lelki rab ne éljen szánandó életet,
Pokol jármán kimúlva, a miként született!

Pauline.

Boldogtalan mit mondasz! mit mersz remélni még?

Polyeucte.

Mit összes vérem árán szivből megszerzenék.

Pauline.

Inkább . . .

P o l y e u c t e .

Az ellenállás hiába; a szívét
— Nem is várnók — ez Isten akkor érinti meg.
Még meg nem érkezék e túlboldog pillanat,
S bár nem tudom, mikor jó, — de oh el nem marad.

P a u l i n e .

Agyrém! hagyd el s szeress!

P o l y e u c t e .

Önt szeretem, bár ugyan
Kevésbé Istenemnél, de jobban, mint magam'.

P a u l i n e .

E szerelem nevében! ne hagyj itt engemet.

P o l y e u c t e .

E szerelem nevében! kövesse léptimet.

P a u l i n e .

Kevés neked, hogy itt hagysz? még ámítsz is tehát?

P o l y e u c t e .

Kevés mennem, — vezetni vágyom önt égbe át!

P a u l i n e .

Csak pusztá képzelődés!

P o l y e u c t e .

Igazság, s honja — ég!

P a u l i n e .

Különcz egyéni vakság!

P o l y e u c t e .

Fény, mely örökön ég!

P a u l i n e.

Pauline szerelminél hát több néked a halál?

P o l y e u c t e.

Önnek több e világ itt Isten jóságinál! stb. stb.

Bámulatos párbeszéd, egészen Corneille modorában, mely őszinte feleletek, váratlan fordulatok és az érzelem magasztossága által mindig elragadja a szemlélőt. Mily fönséges Polyeucte e jelenetben! mily lelki nagyság! mily mennyei lelkesülés, mily méltóság! A keresztény jellem nemes, komoly vonásai fölismerhetők egész az *Ön és te* ellentéteig; e két szótag egy egész világot állít a vértanu Polyeucte és a pogány Pauline közé.

Végre Corneille a keresztény szenvedély egész hatalmát kifejté ezen — mint Voltaire mondja — *cso-dálatos és mindig megtapsolt párbeszédben*.

Felix fölhívja Polyeucte-et, hogy áldozzék a hamis isteneknek; ez határozottan megtagadja:

F e l i x.

Jogos dühöm lesz végre jóságomnál nagyobb:
Imádd őket, vagy halj meg.

P o l y e u c t e.

Én keresztény vagyok!

F e l i x,

Istentelen! imádd hát — még választást hagyok —
Vagy mondj le életedről.

P o l y e u c t e.

Én keresztény vagyok!

F e l i x.

Oh végtelen makacs szív! Keresztény vagy tehát?
Hajtsátok végre rögtön parancsom' katonák!

P a u l i n e.

Hová viszik ?

F e l i x.

Halálba.

P o l y e u c t e.

A dicsőségbe fel!

E szó : *én keresztény vagyok*, kétszer ismételve, fölér a Horacok legszebb szavaival. Corneille, kinek finom érzéke volt a fönséges iránt, jól tudta, hogy a vallás iránt való szerelem a lelkesedés legmagasb fokára emelkedhetik, mert a keresztény az Istent a legfőbb szépség- s az eget hazája gyanánt szereti.

Próbáljuk meg most már Polyeucte lángjának egy részét valamely bálványimádónak tulajdonítani : valjon egy szemérmetlen istennő fogja-e lelkesedésre gyulasztani. vagy egy utálatos istenért fog-e a halálba menni ? Csak azon vallások képesek a szívet fölmelegíteni, melyek többé-kevésbé közel állanak az Isten egységének hitágozatához ; mert másképp a lélek és szív, megoszolván az istenségek között, egész erejével sem az egyiket, sem a másikat nem szeretheti ; különben, csak az erény iránt való szeretet lehet állandó ; mert az ember uralkodó szenvedélye mindig az igazság marad, sőt a tévelyhez is csak azért ragaszkodik, mert akkor, midőn benne hisz, igazságnak tartja. Nem szeretjük a hazugságot, bár minduntalan beleesünk ; e gyarlóság eredeti méltóságunk elvesztésének szomorú következménye ; nincs hozzá erőnk, de van vágyunk, és szívünk még most is kutatja a fényt, melyet szemeink nem képesek többé kiállani.

A keresztény vallás az Ember-Fiának érdemei által ismét feltárván a dicső ösvényt, melyet előbb a halál éje borított, visszavezet minket szeretetünk eredeti tárgyához. A keresztény, Jákob áldásának örököse lévén, epedve vágyakozik eljutni azon mennyei Sionba, mely felé sóhajai emelkednek. Ez azon szenvedély,

melyet Corneille példájára költőink megénekelhetnének; ez a szépség azon forrása, melyet a régiek nem ismertek s melyet a Sophoklesek s Euripidesek bizonyosan el nem hanyagoltak volna.

IX. FEJEZET.

A szenvedélyek czéltalansága.

Szólanunk kell még a lélek azon állapotáról, mely nézetünk szerint eddig nem volt eléggé megfigyelve, mely közvetlen a szenvedélyek kifejlődését előzi meg, midőn még ifju, tevékeny, érintetlen, de zárkózott tehetségeink czél és tárgy nélkül csak önmagokon gyakorolják erejüket. Minél civilizáltabb lesz a társadalom, annál veszélyesebb mérvet ölt a szenvedélyek *czéltalansága*. És ennek igen szomorú oldala van. A szemünk előtt levő ezer meg ezer példa, a tömérdek könyv, mely mind az embert és szenvedélyeit tárgyalja, ügyesekké tesznek, tapasztalat nélkül. Kiábrándulunk, még mielőtt élveztünk volna; maradnak vágyaink, de nincsenek csalódásaink. A képzelet gazdag, túláradó, tündérien szép; a való szegény, sivár, köznapi. Az ember tele szívvel üres világban lakik; s mielőtt valamit megízlelt volna, már undort érez minden iránt.

Hihetetlen, hogy e szomorú lelki állapot mennyi keserüséget vegyít az életbe; a szív befelé fordul, tehetetlen erőlködésben emészti föl azon nemes erőket, melyeket rá nézve hiábavalóknak érez. A régiek nem ismerték annyira e titkos nyugtalanságot, az elfojtott szenvedélyek e veszélyes kovászát, mely egyszerre gerjedésbe hoz mindent: világraszóló politikai ügyek, a gymnasium és Marsmező játéka, a Forum és egyéb közhelyek zaja annyira betölték, hogy a szívnek nem maradt ideje unalommal évelődni.

Más oldalról nem voltak annyira hajlandók a túlzásokra, tárgy nélkül való remények- és félelmekre, az eszmék és érzelmek örökös ingadozásaira. ez állandó áll-

hatatlanságra, mely nem egyéb, mint folytonos undor s oly lelkület, melyet a nők társaságában nyerünk. A nők, — eltekintve azon közvetlen szenvedélytől, melyet az újabb népeknél élesztenek — alakító befolyást gyakorolnak egyéb érzelmeinkre is. Van bennök bizonyos pongyolaság, mely ránk is átragad, férfias jellemünk ingataggá lesz, és szenvedélyeink az övék vegyülete által puhulván, bizonyos határozatlanságot és gyöngédséget nyernek.

Végre a görögök és rómaiak látköre nem terjedvén túl az élet határain, és sejtelemmel sem birváu tökéletesebb örömeiről, mint a világi, vallásuk által nem voltak, mint mi, elmélkedésre és vágyakra utalva. A keresztény vallás nyomoraink által és szükségjeink kielégítésére levén alkotva, szünet nélkül a földi szenvedések és mennyei élvezek kettős képét tárja elénk, és ez által megnyitja szívünkben a jelen bajainak és a jövő reményeinek forrását, mely kimeríthetetlen ábrándokkal árasztja el az életet. A keresztény mindig vándornak tekinti magát, ki itt alant, a siralom völgyében, zarándokol s csak a sirban hajtja nyugalomra fejét. A világ nem lehet az ő vágyainak tárgya, mert tudja, hogy az *ember kevés napig él*, és e tárgy hamar kisiklanék kezei közül.

Az üldözések, melyeknek az első keresztények ki voltak téve, még növelék bennök a világi dolgok iránt való idegenkedést; a barbárok berontásai ezt a legmagasabb fokra emelték, mely által aztán az emberi szellem bizonyos szomorú jelleget öltött, sőt talán a misantropia egy nemét, mely máig sincs egészen eltörölve. Mindenütt zárdák emelkedtek, menhelyül a világ által megcsalatott szerencsétlenek, vagy azon lelkek számára, kik inkább nem akarták ismerni az élet bizonyos érzelmeit, mint kitenni magokat annak, hogy ez érzelmek kegyetlenül elárultassanak, kigúnyoltassanak. De napjainkban a kolostorok, vagy inkább az erény, mely oda vezérelne, hiányozván, e lángoló lelkek idegenekül érzik magukat az emberek között.

Századunktól elundorodván, a vallás által megrémítettvén, a világban maradtak a nélkül, hogy magokat a világnak adnák, és így zsákmányul esnek ezerféle agyrémeknek. Innen van azon bűnös búskomorság, mely a szenvedélyek méhében fogamzik, midőn ezek egy sivarrá lett szívben tárgy nélkül emésztik föl magokat.¹⁾

¹⁾ Régibb kiadásokban most *René* következett, mint a II. rész IV. könyve; melyet azonban, bár e munka egyik legérdeke-
sebb részét teszi, bátran mellőzhetünk nemcsak azért, mert a
kezeink közt, lévő kiadásból teljesen hiányzik, hanem azért is,
mert már külön le van magyarra fordítva. és újabb kiadása álta-
lunk is tervbe vétetett. Ford.

NEGYEDIK KÖNYV.

A CSODASZERŰ, VAGY A KÖLTÉSZET A TERMÉSZETFÖLÖTTI LÉNYEKHEZ VALÓ VISZONYÁBAN

I. FEJEZET.

A mythologia eltörpíti a természetet; a régieknek saját értelemben vett leíró költészetök nem volt.

Az előbbi könyvekben kimutattuk, hogy a kereszténység, bevegülvén a lélek indulataiba, megtöbbszörözé a drámai szépségeket. Még egyszer ismételjük, hogy az istenek vallása nem foglalkozott a bűnök- és erényekkel, mert egészen el volt különítve az erkölcs-től. Ime tehát ismét egy, a bálványozás által csaknem egészen elhanyagolt, roppant vidék, melyet a kereszténység vett ápoló gondjai alá. Lássuk, ha valjon abban, mit *csodaszerűnek* neveznek, nem versenyezhet-e szépségre a mythológiával.

Nem tagadhatjuk, hogy itt az iskola egyik leg-régibb előítéletével kell megküzdenünk. A tekintélyek ellenünk vannak, s a *L'Art poétique*-ből húsz verset is idézhetnek fejünkre, mint: „Végre is, mit állítsunk a szemek elé?” stb.

„Et quel objet enfin à présenter aux yeux, etc.
C' est donc bien vainement que nos auteurs déçus, etc.“

Bármint álljon is a dolog, nem lehetetlen bebizonyítani, hogy az annyira kidicsért mythologia nemcsak

szébbé nem tette a természetet, hanem megfosztá minden valódi kellemétől, és azt hisszük, hogy ma már több kitűnő irodalmi férfiú osztja velünk e nézetet.

A mythologia első és legnagyobb bűne az volt, hogy eltörpíté a természetet és száműzé belőle az igazságot. E tény egyik kétségbevonhatatlan bizonyítéka az, hogy a *leiró költészet* ismeretlen volt az ókorban; sőt még magok azon költők is, kik, mint Hesiod, Theokrit, Virgil, a természetet éneklik meg, a szó valódi értelmében, *leirást* nem adnak. Tagadhatatlan ugyan, hogy a mezei élet boldogságáról, erkölcsöiről és foglalkozásairól csodálatosan szép képeket hagytak magok után; de a mi a tájképek, évszakok és égi tűnemények ecsetelését illeti, — mi az újabb költészetet oly gazdaggá teszi, — alig akadunk nálok elvértve egy-egy gyöngé vonásra.

Igaz, hogy e pár vonás, mint átalán műveik többi részei is, kitűnő. Midőn Homér a cyclops barlangját leírja, nem vonja azt be *jázmin- és rózsaszönyegekkel*, hanem, mint Theokrit, *borostyánokat* és *nyúlánkfenyőket* ültet körüle. Alkinoüs kertjeibe forrásokat és hasznos fákat helyez; azután beszél a *szelek által verdesett és fügefákkal borított halmokról*; és Circe palotáinak füstjét egy tölgyerdő csúcsa fölött emelkedve állítja elének.

Ugyanazon igazságot találjuk Virgil festéseiben is. A fenyőnek *dallamos* jelzöt ad; és valóban a szellő által gyöngéden ingatott fenyő szelid sóhajokhoz hasonló hangot ad. A felhők a *Georgiconok*-ban szél által hőmpolygetett gyapjupelyhekhez hasonlíttatnak; a fecskék pedig az *Éneis*-ben Evander kunyhójának eresze alatt csevegnek, vagy a paloták csarnokait horzsolják. Horac, Tibull, Propert, Ovid szintén vázolnak néhány természeti képet; de az egész nem egyéb, mint egy Morpheus által kedvelt berek, egy völgy, melybe Cytherea leszáll, egy forrás, hol Bachus a najadok keblén pihen.

Az ó-kor bölcsészeti időszaka semmit sem vál-

toztatott e modoron. Olymp, melyben többé senki sem hitt, a költőkhöz menekült, kik pártfogásukba vevék az isteneket, kik által előbb ők pártfogoltattak. Statius és Silius Italicus egy lépéssel sincsenek előbbre a leíró költészetben, mint Homér és Virgil. Az egyetlen Lucanus mutat némi haladást: *Pharsalusában* találunk egy erdő- és egy vadonfestést, mely egészen az újabb színezésre emlékeztet.¹⁾

Végre, a természettudósok épp oly ovatosak, mint a költők, s velők csaknem egyenlő lépést tartanak. Így Plinius és Columella, kik legkésőbb éltek, valamivel több gondot fordítanak a természet leírására, mint Aristoteles. A történészek és bölcsészek közt Xenophon, Tacitus, Plutarch, Plato és az ifjabb Plinius szintén megajándékozák egy pár szép képpel az utókort.

Képtelenség azt gondolni, hogy oly finom érzésű emberek, mint a régiek, ne látták volna a természetet, s ne lett volna tehetségük annak ecsetelésére, ha csak valami hatalmas ok miatt hályog nem ereszkedik vala szemekre. És ezen ok a mythologia volt, mely költött lényekkel népesítvén be a mindenséget, megfosztá a teremtést komolyságától, nagyszerűségétől és magányától. A kereszténységnek kelle jöni hogy elűzvén a faunák, satyrák és nymphák népét, visszaadja a barlangoknak csöndjüket, az erőknek merengéseiket. A vadon e vallás által szomorubb, komolyabb, magasztosabb jelleget öltött; az erők kupolája kimagasodott; a folyamok széttörék apró medenczéiket, hogy ezután csak az örvények vizeit öntsék a hegyek csúcsairól; az igaz Isten visszatérvén saját műveibe, a maga mérhetetlenségét kölcsönzé a természetnek.

A mindenség látványa a görögök és romaiak lelkében nem kelthetett olyan megindulást, mint a mienkben. A lenyugvó nap helyett, melynek meghosz-

---

¹⁾ A leírás dagályos ugyan és izléstelen; de itt csak a fajról van szó és nem a kivitelről.

szabbított sugarai majd egy rengeteget világítanak be, majd meg arany érintőt képeznek a tengerek hullámzó ívei fölött; a nap és éj váltakozása helyett, mely minden reggel a teremtés csodájának képét tárja elénk, csak egyöntetű opera-gépezetet láttak.

Ha a költő Tayget völgyeiben, Sperchios partjain, az Orpheus által kedvelt Menalosszon, vagy Élora vidékein bolyongott, daczára e kedves elnevezéseknek, nem találkozott mással, mint faunákkal, nem hallott egyebet, mint dryadokat; Priapust látta egy olajfatorzsön és Vertumnust a zephirekkel örökös tánczát lejteni. A sylvanok és najadok kellemesen hatnak a képzelődésre, de csak akkor, ha rítkán jönnek elő; mi éppen nem akarjuk.

. . . . A tritonoktól elvenni a viz honát,
A párkáktól az ollót, Pántól a fivólát.

De végre is, mi marad mindebbőla sziv mélyén? mit nyer általa az érzelem? minő hasznot von belőle a gondolat? Ah! mennyivel szerencsésebb a keresztény költő, ki a magányban Istenével sétálgat. Az erdők, megmenekülvén az őket minden oldalon környezett nevetséges istenek csordáitól, egy mérhetetlen istenséget fogadtak magokba. Ugy tetszik, mintha a rengetegek szent sátorának mélyen állandóan a bölcsesség és jövendölés ajándékai, a titok és vallás trónolnának.

Menjetek Amerika erdeibe, melyek oly vének, mint maga a világ: minő csend uralkodik e magányban, ha a szél meppihen! minő ismeretlen hangok emelkednek, ha szél támad! Mozdulatlanok vagytok, minden néma; egy lépést tesztek, minden sóhajt. Az éj közelg, a homály nő: vad csordák vonulnak át a sötétben; lépteitek alatt feljajdul a föld; vihar támad, villámok csapkodnak, s a rengeteg rémes bömbölést hallat; az erdő-oceán hullámzik, egy-egy óriási fa lezuhan, ismeretlen folyam hömpölyög el lábaitok előtt.

Végre a felhők szétfoszlanak; keleten fölemelkedik a hold, s a mint a fák lábai mellett elhaladtok, úgy tetszik, mintha azok csúcsai fölött e merengő királyné veletek lépést tartva, szomoru tekintetét rajtatok pihentetné. Az utas leül egy tölgyfatörzsre, hogy bevárja a reggelt; szemléli az éj csillagait, a homályt, a folyamat; nyugtalannak, izgatottnak érzi magát, mintha valami bizonytalanra, nem sejtettre kellene várnia; ismeretlen gyönyör, rendkívüli félelem szállja meg lelkét; szive gyorsabban dobog, mintha az istenség valamely titkának ismeretébe vezettnék be: egyedül van az erdő mélyén; de az emberi szellem könnyen betölti a természet téreit, s a föld minden magánya szűkebb terjedelmű, mint szívének egyetlen gondolata.

Igen, még akkor is, ha az ember megtagadná az Istenséget, e gondolkodó lény kíséret és szemlélő nélkül sokkal fönségesebbnek tünnék föl a magányos világok közepett, mintha a hitrege apró isteneitől környezve jelennék meg; az üres vadon legalább öszhangban állana eszméinek végtelenségével, szenvedélyeinek szomoru hangulatával, sőt magával illusio- és reményvesztett életének unalmával is.

Van az emberben valami, mi őt ösztönszerű viszonyba hozza a természet jeleneteivel. Ah! ki ne ült volna egész órákon át valamely folyam partján a hömpölygő habok szemléletébe merülve? Ki ne gyönyörködött volna a tengerből kiemelkedő tajték borított szirtekben? Valóban sajnálnunk kell a régieket, hogy nem találtak az Oceánban egyebet, mint Neptun palotáit és Proteus barlangjait; mégis sok kellett ahhoz, hogy a tenger azon mérhetetlenségében, mely lelkünk nagyságának bizonytalan mértékeül látszik ajánlkozni. ne lássanak egyebet a tritonok és nereidák kalandjainál; azon mérhetetlenségben, mely vágyat költ bennünk elhagyni az életet, hogy átöleljük a természetet, és egyesüljünk Teremtőjével!

II. FEJEZET.

A z allegoriáról.

De hogyan? fogják mondani, tehát semmi szépet nem talál ön a hajdankori allegoriákban?

Megkülönböztetést kell tennünk.

Az *erkölcsi allegoria*, mint a *Könyörgések* Homérnél, minden időben, minden országban, minden vallásban szép marad; ezt a kereszténység sem veté el. Mi annyiszor, a hányszor csak tetszik, oda helyezhetjük a jó és rossz tonnáit a legfőbb Biró trónjának zsámolyához. Sőt azon előnnyel birunk, hogy a mi Istenünk nem fog, mint Jupiter, velünk igazságtalanul vagy véletlen szerint bánni; ő a szenvedések hullámain nem szeszélyből engedi a halandók feje fölé torlódni, hanem valamely, csupán előtte ismert, bölcs indokból. Mi tudjuk, hogy jólétünk itt alant alá van rendelve a lények és világok lánczolatában levő egyetemes jólétnek, mely el van rejtve szemeink elől; hogy az ember, az égi testekkel öszhangban, lépést tart azon forradalom befejezése felé, melyet Isten az örökkévalóság méhében előkészít.

De ha az *erkölcsi allegoria* léte ránk nézve kérdéses nem lehet, egészen másként áll a dolog a *physikai allegoriával*. Hogy Juno *levegő*, Jupiter *ether* legyen, s hogy mint fi- és nővérek még férj és feleség is legyenek, mi szép van ebben a megszemélyesítésben? Többet mondok: az ilyen allegoria egyenes ellentétben áll az izlés, sőt a józan logika elveivel is.

Valamely lénynek *tulajdonságát*, vagy *indulatait* igen, de *magát a lényt* soha nem szabad megszemélyesíteni; mert különben nem áll elő valódi személyesítés, hanem csupán névcseré. A kőről képletesen mondhatom, hogy beszél, de mit nyerek vele, ha e kőnek allegorikus nevet adok? A léleknek, mely étellel bír, lényeges tulajdonságához tartozik a nemzés; és így egyik-másik bűne, vagy erénye helyesen tekinthető

fia vagy *leánya* gyanánt, mert létét valóban tőle nyerte. E szenvedély — mely, miként anyja, szintén tevékeny, — növekedhetik, fejlődhetik, bizonyos vonásokat vehet föl, szóval önálló lényynyé lehet; de a *physikai tárgy*, mely lényegére nézve tehetetlen lény, tehát nem bír fogékonysággal sem az öröm, sem a fájdalom iránt, melynek csak *járulékai*, de *szenvedélyei* nincsenek, s ezen járulékai is épp oly élettelenek, mint önmaga, semmit nem képes nyújtani, mibe lelket lehetne önteni. Talán a kova *keményisége*- vagy a tölgy *nedvéből* fogtok-e allegoriát csinálni? Sőt jegyezzük meg, hogy a szellem kevésbé ütődik meg a *dryadok*, *najadok*, *zephírek* és *echók* teremtésén, mint a néma, mozdulatlan tárgyaknak nymphákká alakításán; oka az, mert a fákban, viz- és légben mozgást, zajt észlelünk, melyek az élet eszméjét költik fel bennünk, s következésképp, mint a lélek *mozzanatai*, szintén allegoriaképesek. Különben az efféle *apró. anyagi allegoriák*, habár kevésbé rosszak, mint a *nagy, physikai allegoria*, mindig nagyon középszerű, hideg és tökéletlen faj maradnak; többé-kevésbé hasonlók az arabok tündéreihez vagy a keletiek szellemeihez.

A mi azon határozatlan isteneket illeti, melyek kel a régiek a rengetegeket és vad vidékeket benépesíték, tagadhatatlan, hogy szép érzést költöttek, de ezek már nem tartoztak a mythologiai rendszer keretébe: az emberi szellem itt visszaesett a *természeti vallásba*. Az, mit az utas e magános tájakon vándorolván, remegve imádott, valami *ismeretlen*, valami névtelen volt, melyet *a hely Istenségének* nevezett; néha *Pan* nevet adott néki, és *Pán* a *mindenség Istene* volt. Az a megmagyarázhatatlan nagyszerű érzés, mit a régiekben a vad természet ébresztett, nem szűnt meg létezni; az erdők máig is megőrzék számunkra félelmes istenségek.

Végre, hogy a *physikai allegoria* vagyis a *Hitrege istenei* megfoszták a természetet kellemeitől, az is bizonyítja, hogy a régieknek szoros értelemben vett

tájfestőik nem voltak, és pedig ugyanazon okból, a miért nem volt leiró költészetök. Ellenben a többi bálványozó népek, melyek előtt a mythologiai rendszer ismeretlen volt, többé-kevésbé művelték e költészetet, mint azt a sanskrit költemények, arab mesék, Eddák, a négerek és vadak énekei bizonyítják. De minthogy a hitetlen nemzetek mindig bevegýték hamis vallásukat (és következesképp rossz izlésöket is) a magok műveibe, egyedül a kereszténység tudja a természetet valódi szépségében ecsetelni.

III. FEJEZET.

A z ú j a b b k o r i l e i r ó k ö l t é s z e t t ö r t é n e t e .

Alig kezdték vala az apostolok az evangeliumot a világnak hirdetni, megszületett a leiró költészet. Minden visszatért az igazságba *az előtt. Ki igazságot hozott a földre*, mondja sz. Ágoston. A természet megszűnt a bálványok hazug szere által beszélni; ismeretes lett célja és rendeltetése; a világ megtudta, hogy a mindenség első sorban Istenért, azután az emberért teremtetett. És valóban a természet Istent dicsóíti műveiben és kielégíti az ember szükségeit.

E felfödözés az egész teremtésnek más alakot adott; értelmi része, vagyis Isten gondolata által, mely a természetben nyilvánul, a lélek bő táplálékot nyer; anyagi része által pedig a test megérti, hogy minden érette teremtetett. Az érzéketlen lényekhez kötött hiu bálványok eltűntek, a sziklák valódibb életet nyertek, a tölgyek igazabb jóslatokat adtak, a szelek és hullámok meghatóbb hangon szólottak, midőn az ember saját kebléből meríté az életet, a jóslatokat és a természet szavát

Egész eddig borzasztónak tartották a magányt; a keresztények száz meg száz kellemet találtak benne. A remeték leirják a sziklák szépségét, az elmélkedés gyönyöreit: első lépés a leiró költészet terén. A szerzetesek, kik a vadonok atyáinak életét közrebocsájták,

természetesen lefestik a magányt is. hol e nagynevű ismeretlenek dicsőségeket elrejtették. Szent Jeromos és sz. Athanáz műveiben remek tájképekkel találkozunk, melyek azt bizonyítják, hogy ezen emberek jól tudtak megfigyelni, s a mit festenek, meg is tudják kedveltetni.

Ezen új faj, mely a kereszténység által lőn az irodalomba bevezetve, rohamosan fejlődött. Kiterjeszkedett magára a történelemre is, mint azt a *Byzanczi gyűjtemények* és *Prokop* történelme mutatja. Végre, — bár a keleti császárság görög regényirói és nyugat latin költői által megrontva, — általánosan felkapott irány lett.

Konstantinápoly török járom alá kerülvén, Olaszországban új, mór, görög és olasz szel'emek romjaiból összeállított leiró költészet alakult, melyet aztán Petrarca, Ariosto és Tasso a tökély legmagasb fokára emeltek. De ezen leírásban hiányzik a hűség, és nem áll egyébből, mint a végtelenig ismételt és mindig ugyanazon módon alkalmazott jelzőkből. Nem tudnak megszabadulni a *sűrűn lombozott berek*-től az *üde barlang*-tól és a *kristály forrás* partjaitól. Mindent elárasztanak *narancsligetek* kel, *jasmin-lugasok*-kal és *rózsa-sövényzet*-tel.

Flora minduntalan mutatja magát *ismert kosarával*, és a *zephirek* soha nem maradnak el társaságától; de nincsenek az erdőkben sem *najadok*, sem *faunák*, s ha még a mórok *tünderei*-vel és *óriásai*-val sem találkozánk. a keresztény természet határtalan magányában éreznők magunkat. Mihelyt az emberi szellem egy lépést tesz, mindennek vele kell menni; minden e szellem fénye vagy homálya szerint változik. Így már nehéz volna oda apró istenségeket képzelni, hol a szem csak mérhetetlen kiterjedést lát. Kisértsük meg pl. Tithon kedvesét szekerére ültetni, virág- és harmattal elárasztani. mily aránytalannak, csaknem nevetségesnek tünnék föl gyöngé fényével a kereszténység által kiterjesztett egek végtelen birodalmában; bízza a világ világítását arra, ki a világot teremtette.

Ezen *olasz* leiró költészet átcsapott Franciaországba, hol Ronsard, Lemoine, Coras, Saint-Amand és a mi régi francia regényíróink nagyon felkarolták. De XIV. Lajos századának írói izléstelennek találván a festés ezen nemét, mely nélkülöz minden igazságot, verseikből és prózáikból egyaránt száműzték; és műveik egyik megkülönböztető jellege, hogy bennök csaknem egyetlen egy vonás sincs abból, mit *leiró költészetnek*¹⁾ nevezünk.

A puszták Múzsája, Franciaországból száműzetvén, Angliába menekült, hol Spencer, Waller és Milton már előbb megismertették. Itt lassanként elveszté negélyzett modorát, de egy másik túlságba esett: a természetnek minél hübb képét akarván adni, fölvetett sok oda nem való dolgot is, mi által túlterhelte apró, érdektelen, gyakran bizarr tárgyakkal. Sőt a három elsőnél kitünőbb Thomson is *Telé*-ben halálra untat részletezéseivel. Ilyen volt a leiró költészet második időszaka.

Angolországból Pope és az *Évszakok* dalnokának műveivel ismét visszatért Franciaországba. Nehéz volt újra bevezetni; különösen erős küzdelmei voltak a régi olasz iskolával, melyet Dorat és még néhányan újra fölélesztettek: végre mégis győzött; diadalát Delille- és Saint-Lambertnek köszöni. Ekkor aztán a francia múzsa gondozása alatt tökéletesedvén, aláveté magát az izlés szabályainak, és elérte harmadik korszakát.

Mindazáltal nem lehet azt állítani, hogy ez irány teljesen ismeretlen lett volna XIV. Lajos idejében, sőt néhány jeles képviselője volt a természettudósok között, minők pl. Tournefort és Dutertre atya. Ez utóbbi élénk képzelő tehetséggel merengő kedélyt és szeretetre méltó szellemet párosított; nála, valamint La Fontainenél is, már találkozunk a *melancholia* kifejezéssel, és pedig

---

¹⁾ Kivételek talán Fénelon, La Fontaine és Chaulieu. Azon újabb költői iskolának, melyben Delille annyira kitűnt, alapítója az ifju Racine, valamint a leiró költészetnek is Franciaországban.

ugyanazon értelemben, a mint mi használjuk jelenleg. E korban a leiró költészet a hittérítőknél tartotta fen magát, és mi tőlük sajátítottuk el azon irályt, melylyel ma, mint egészen új fajjal, kérkedünk.

Különben már maga azon tény, hogy a Biblia tele van remek képekkel, eléggé bizonyítja, hogy a leiró költészet nálunk a kereszténység méhéből született. Jób, a próféták, az Ecclesiasticus és a Zsoltárok egész csoportjai szebbnél szebb leírásokat tartalmaznak. A *Benedic anima mea* valódi műremek e nemben:

„Áldjad én lelkem az Urat, Uram Istenem! fontoságos vagy a te műveidben! . . .

„Sötétséget parancsolsz, és éj van a föld fölött, miközben kimennek az erdei vadak, az oroszlán ordító kölykei, hogy ragadozzanak és az Istentől magoknak eledelt keressenek.

„De fölkel a nap, és összegyűlnek és hajlékaikba helyezkednek; ekkor kimegy az ember munkájára és dolgozik napestig.

„Ez a nagy és tágas öblü tenger, ott az úszók, melyeknek száma nincs, a kicsiny állatok a nagyokkal; ott járnak a hajók a hullámok fölött. 1)“

Horac és Pindar messze maradnak e költészet mögött.

Joggal mondhattuk tehát, hogy Bernardin de Saint-Pierre a kereszténységnek köszöni szép tehetségét, mely fölülmulthatatlan a magány jeleneteinek festésében; neki köszöni, mert dogmáink elűzván a mesés isteneket trónjaikról, visszaadák a természetnek fönségét és valódiságát; neki köszöni, mert Mózes rendszerében találta fel a természet valódi rendszerét.

Eszmelánczolat folytán térjünk át a keresztény költészet egy másik előnyére. E vallás, mely oly nagy-szerűnek tünteti föl a természetet *magányában*, be is tudja azt, ha a költő úgy kívánja, *népesíteni*. Angyalokat állít az erdők őrizetére és az örvények zuha-

1) 103. Zsoltár.

tagai fölé, rájuk bizza a világok kormányát és a naprendszeret. Ime a csodaszerű vagy a keresztény költészet a természetfölötti lényekhez való viszonyában.

IV. FEJEZET.

Valjon a pogány istenségek költészeti szempontból fölülmúlják-e a keresztény istenségeket?

Minden dolognak két oldala van. Részrehajlatlan egyének azt mondhatnák: „Megengedjük, hogy a kereszténység, mi az embereket illeti, oly drámai szépségek forrása, minők a mythológiában hiányzanak; sőt többet mondunk, teremtője a valódi leíró költészetnek. Ime két nagy előny, mit szívesen elismerünk, mi bizonyos tekintetben igazolja az ön elveit, és a kereszténységet egy színvonalra állítja a hitrege szépségeivel. De ha ön nem akar elfogult lenni, viszont be kell ismernie, hogy a pogányság istenségei, midőn közvetlen és önmagokért szerepelnek, költőibbek és drámaiabbak, mint a keresztény istenségek.“

Első tekintetre valóban úgy látszik. A hajdankor istenei a mi erenyeink- és bűneinknek részesei levén, fájdalomnak alávetett testtel bírván, mint mi, fölingerelhető szenvedélyekkel, mint mi, az emberi törzsbe olvadván és itt alant halandó nemzedéket hagyván, tulajdonképpen nem egyebek, mint magasabb tökéletességű emberek, kiket éppen úgy lehet szerepeltetni, mint a többi embereket. Az ember tehát hajlandó volna azt hinni, hogy költői jelenetekre sokkal alkalmasabbak, mint a kereszténység test és szenvedély nélkül levő istenségei; de közelebbről vizsgálva a dolgot, úgy találjuk, hogy e drámai előny igen csekély értékre szállítható le.

Először, minden vallásban kétféle istenségek vannak a költőre és a bölcsészre nézve. Így a legfőbb Lény, melynek Tertullian és szent Ágoston oly szép vonásait adják, már nem Dávid vagy Izaiás *Jehovája*;

mind a kettő pedig jóval magasabban áll Plato *Theosánál*, vagy Homér *Jupiterénél*. Szorosan véve tehát nem igaz, hogy a kereszténység istenségei, költői szempontból, nélkülöznének minden szenvedélyt. A sz. Írás Istene sajnálkozik, féltékeny, szeret, gyűlöl, haragja fölemelkedik mint a forgószelel; az Ember-Fia részvétellel van szenvedéseink iránt, a Szűz, a szentek és angyalok meghatva nézik nyomorainkat, általán a *Paradicsom* sokkal többet foglalkozik az emberekkel, mint az *Olymp*.

A mennyei hatalmak tehát szenvedélyesek, és szenvedélyeik azon előnnyel bírnak a pogány istenekéi fölött, hogy nem hordják magokban a zavar és bajok eszméjét. Valóban csodálatos, hogy a keresztény ég *haragját* vagy *szomorúságát* ecsetelvén, az olvasó képzeletében nem ronthatjuk le a béke és öröm érzelmeit: ily nagy szentség és igazság van a mi vallásunk Istenében.

Ez nem minden. Ha egyáltalán azt akarják, hogy a keresztények Istene szenvedély nélkül való lény legyen, bírnak még mi elég szenvedélyes istenséget felmutatni, melyek épp oly drámaiak, épp oly gonoszok, mint a régiekéi: a pokol magában foglalja az emberek minden szenvedélyeit. A mi theologiai rendszerünk sokkal szebb, szabályosabb és tudományosabb, mint azon mesés tan, mely összezavarta az embereket, isteneket és démonokat. A költő egünkben tökéletes, de érzékeny és fényes hierarchiai rangfokozatban álló lényeket talál; a mélységben pedig szenvedélyes és a rosszban épp oly hatalmas istenségeket, mint a mythologia istenei; az emberek közép helyet foglalnak, erényeikkel az éghez, bűneikkel a pokolhoz tartozván, szerettettek az angyalok, gyűlöltettek a démonok által, és szerencsétlen tárgyai egy örökös harcznak, mely csak a világ végével lesz befejezve.

Nagyszerű viszony! Bizonyára a költőnek nincs oka a hitrege elvesztését sajnálni. Mi a keresztény szellemi lények cselekvéseit illeti, éppen nem lesz nehezé bizonyítanunk, hogy ez sokkal terjedelmesebb

körü, sokkal hatalmasabb, mint az ó-kor isteneié. Azon Istent, ki a világokat kormányozza, ki a mindenséget és világosságot teremtette, ki átölel és magában foglal minden időt, ki olvas az emberi szív titkos redőiben, ezen Istent nem lehetne-e összehasonlítani egy ó-kori istennel, ki szekeren sétát tesz, ki egy hegytetőn arany palotában lakik, ki még a jövődőt sem képes tisztán előre látni? Semmi sincs, még a nemi és külalak különbségének csekély előnyét sem véve ki, mi-ben a mi istenségeink Görögországéival ne versenyezhetnének; mert vannak szenteink és szüzeink, és a szent Irás angyalai gyakran emberi alakot öltenek föl.

De már hogy lehet egy szent nőt, — fogják mondaní — kinek története néha sérti az izlést, elébe tenni a patak forrása fölé hajló najádoknak? El kell választani a szent földi életét mennyei életétől; a földön csak nő volt; istensége boldogságával veszi kezdetét az örök világosság hazájában. Különben mindig vissza kell emlékeznünk hogy a najadok ellenségei a *leiró költészetnek*; hogy egy patak, a maga természetes kanyarulataiban képzelve, sokkal kedvesebb, mint képletes ecsetelésben, és így a mit veszteni látszunk egy oldalon, megnyerjük a másikon.

A mit Milton angyalai ellen, azok csatáira vonatkozólag felhoznak, épp oly joggal elmondható Homér istenei ellen is: itt is, ott is, istenségek küzdenek, a kiket nem kell féltenuünk, mert halhatatlannok. Midőn Mars elesik és testével kilencz holdnyi területet elborít, éppen oly nevetséges, mint egy ketté vágott angyal, ki, mint a kigyó, újra összeforr. A természetfölötti hatalmak vezényszerepet vihetnek az époszok csatáiban is, de bizonyos eseteket kivéve, — melyeket megjelölni az izlés föladata, — nem szükség, hogy minduntalan kézviadalba keveredjenek: ez az, a mit Virgil finom érzéke már ezelőtt több mint tizen-nolcz századdal észrevett.

Különben tagadjuk, hogy a keresztény istenségek nevetségesek volnának csatáikban. A földi paradicsom-

ban Mihály főangyallal küzdő Sátán nagyszerű jelenet; a sötét felhőtől burkolt s a hozzá hű legiók élén lépdelő hadak Istene szintén nem utolsó kép; a gonosztevő szemei előtt hirtelen kibontakozó végzetes pallos meglepetést és rémületet ébreszt; a Jeruzsálemet alapjaiban felduló mennyei seregek csaknem oly benyomást tesznek ránk, mint a Trója ellen fölingerült, Priamus várát megszálló görög istenségek; végre van-e fönségesebb jelenet *Homérban*, mint Emmanuel küzdelme a gonosz angyalok ellen *Miltonnál*, midőn az Emberfia a lázadókat a mélységbe taszítván, *félíg visszatartja villámait, nehogy egészen megsemmisüljenek.*

V. FEJEZET.

A z i g a z I s t e n j e l l e m e .

Csodálatos, hogy Jákob Istene az Evangelium Istene is, hogy ugyanazon Isten, ki villámokat szór, egyszersmind a béke és ártatlanság Istene.

Virágok tőle kapják a kedves üde szint :
 Gyümölcsöt ad, meg is érlelve még :
 Ő osztja nekik bölcs mérték szerint
 Az éjelek hűsével a nappalok hevét.

Azt hiszszük, nem szükség hosszasan bizonyítgatnunk, hogy *költészeti szempontból* mennyivel magasabban áll a keresztények Istene a régi Jupiternél. Az elsőnek szavára visszatérnek a folyamok irányukból, az ég feltárul mint egy könyv, a tengerek megnyílnak, a városok falai leomlanak, a halottak feltámadnak, és döghalál dül a nemzetek sorai között. Benne a fönséges önmagától létezik. Homér Jupitere, ki szemöldökének egy mozdulatával megrendíti az eget, tagadhatatlanul fönséges alak; de Jehova leszáll a chaosba, és alig mondja ki: *fiat lux*, midőn Saturnus mesés fia trónjáról lebukik és visszatér a semmiségbe. — Midőn Jupiter a többi Istenek fölött való hatalmát éreztetni akarja, azzal fenyegetőzik, hogy bilincsekbe ve-

reti őket, Jehovának nincs szüksége bilincsekre, sem eféle rémítgetésekre.

Hogyan s miben szorulna segítségünkre ő?
 A föld minden királya mit merhet ellene?
 Hiába egyesülne harczaik fegyvere:
 Széthull frigyök, mihelyt csak mutatkozik az Ur;
 Csak szóljon; s mindmegannyi a föld porába hull,
 Tenger fut, ég remeg, ha egy hangja dörgi át,
 Előtte pusztá semmi valamennyi világ;
 S rongy-bábja a halálnak: az ember föld fölött,
 Mintha nem is léteznék az ő szeme előtt.

Achilles elindul Patroklust megbosszulni. Jupiter kijelenti a halhatatlanoknak, hogy a küzdelembe beavatkozhatnak, vagy ha úgy tetszik, személyesen részt vehetnek. — Erre Olymp megrendül:

Δεινὸν stb. . . . .

„Az istenek és emberek atyja villámát dörgeti. Neptun, fölemelvén a hullámokat, megrendíti a mérhetetlen földet; megrázkódik Ida alapjaiban fel egész kopasz tetejéig; forrásai kiáradnak; a görögök hajói, a trójaiak városai inognak a hullámzó föld fölött. Pluto kiemelkedik trónjából; elsápad, fölkiált, stb.“

A kritika e helyet, mint a fönséges netovábbját szokta idézni. A görög versek csodálatosak: felváltva, majd Jupiter villáma-, majd Neptun szigonya-, majd Pluto kiáltásaivá lesznek. Ugy tetszik, mintha hallanánk az Ida torkából szaggatottan viszhangzó dörgéseket:

Δεινὸν δὲ βρόντησε πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

Ezek az *r*-ek és a *te*-vel váltakozó *ón* hangzat, melylyel az egész sor tele van, bámulatossan utánozza a dörgés időközönként mély csend által megszakított, tompa moráját: *ων, τε, θε, ων, τε*: ez az ég szava vihar idején, mely elhal és újra erősebb lesz a rengeteg mélyén. Rögtöni fájdalmas csend, határozatlan körvonalu fantasztikus képek váltják fel az első benyomás zaját: Pluto kiáltása után érzi az ember, hogy a halál vidékére lépett; Homér kifejezései szintelenek, hi-

degek, némák, süketek lesznek, s a sziszegő sz ropant mennyisége által utánozzák az árnyak tagolatlan hangjainak morgását.

Honnan vegyünk párhuzamot? Képes lesz-e a keresztény költészet a szépség e magaslatára emelkedni? Itéljék meg. Maga az Örökkévaló ecseteli önmagát:

„Haragja fölemelkedett, mint a füstgomoly, emésztő tüzláng jött ki szájából, és a holt szemek meggyuladtak tőle ¹⁾. Meghajlítja az egeket, alászállott, és sötét, viharos felhők voltak lábai alatt. A kerubok szárnyait öltvén föl, röpült a szelek gyorsaságával. Az összetolult felhők sötét sátort képeztek körötte; arcának villogása szétszakítja a felhőket, és méhőkből tüzeső hullott a föld színére. És az Ur dörgött az ég magasságából, és a Fölséges szózatát adta, és szózata fénylő volt, miként a tűzvihar. Kibocsájtá nyilait és elszéleszté ellenségeimet, megsokasítá villámain, és földre teríté őket. És feltárultak a vizek forrásai és felfödtek a földkerekség alapjai, mert te fenyegetéd őket, Uram, és érezték rettentő haragod leheletét.“

„Valljuk meg — mondja La Harpe — hogy e fönséges mögött oly messze marad minden egyéb fönséges, mint az ember szelleme az Isten szelleme mögött. Itt látja az ember, mint fogamzik a nagyság saját ős elemében; minden egyéb csak árnyék, mint a teremtett értelem csak gyöngé kisugárzása a teremtő értelemnek; mint a költemény, ha szép is, csak árnyéka az igazságnak, és minden érdeme abban áll, ha hasonló lehet hozzá.“

VI. FEJEZET.

A sötétség szellemei.

A polytheismusnak hatalomra nézve csaknem egyenlő istenei, egyszersmind ugyanazon szeretet- és ugyanazon gyűlölettel voltak eltelve. Ha néha meghasonlás

¹⁾ Villámokat küldött.

állott be közöttök, ez csak a halandók panaszai miatt történt, de a nektár társas élvezete mellett ismét csakhamar kibékültek.

Ellenben a kereszténység, a természetfölötti lények valódi alkotmányát ismertetvén velünk, örökredönthetetlen válaszfalat emel a bűn és erény birodalma közé. Kinyilatkoztatja, hogy a sötétség szellemei szünet nélkül az emberi nem vesztére törnek, a világoosság szellemei pedig minden erejüket megfeszítik, hogy az embert amazok ármányai ellen megvédvén, boldoggá tegyék. Innen az örökös küzdelem, mely szépségekben gazdag anyagot nyújt a képzelőtehetségnek.

A mi természetfölötti lényeink másik megkülönböztető vonása, főleg az alvilági hatalmaknál, hogy mindenik saját jellemmel bír. Látni fogjuk majd, mily nagyszerűen használta fel Milton a kereszténység által a sötétség fejedelmének tulajdonított kevélységet. A költő minden bűnt egy-egy rossz angyalban személyesítvén meg, az alvilági istenségek egész táborával rendelkezhetik. Ez aztán a valódi allegoria, mert e gonosz szellemek *valódi* lények, és pedig olyanok, minőknek őket a vallás elénk állítja.

De ha a démonok száma oly nagy, mint az emberek bűnei, akkor a természet borzasztó eseményeinél is szerepelhetnek; mindaz, a mi az erkölcsi, vagy fizikai világban bűnös és szabálytalan, az ő körükbe tartozik. Azonban nagyon kell vigyáznunk, midőn e szellemeket a földrengéseknél, tűzhányóknál vagy az erdők sötétében fölléptetjük, nehogy e jeleneteknek fönséges jelleget adjunk. A költőnek finom érzékkel különbséget kell tennie a Magasságbeli mennydörgése és azon süket zaj között, mely a gonoszság szelleme által idéztetik elő: a villámot csak Isten kezében gyújthatja meg, és soha nem villogtathatja a pokol által támasztott zivatarban; ezt mindig sötétnek és baljóstatunak kell festenie, melynek felhői nem a *haragtól* vöröslők s nem az *igazság* szele által hajtatnak, hanem fekete-sárgák, ólomszínűek, mint a *kétségbeesés*, s a

gyűlölet tisztátalan lehelete által vitetnek. E viharokban éreznie kell az embernek egy erőt, mely azonban csak a rombolásban hatalmas; kell benne valami zavart, összefüggés nélkül való, rendetlen, gonosz energiának nyilvánulni, mely aránytalan, szörnyű, óriási, mint a chaos, melynek méhéből született.

VII. FEJEZET.

A szentek.

Elvitázhatatlan, hogy a költők nem tudták a kereszténység *csodaszerűségeit* kellőleg felhasználni. Gúnyolják a szenteket és angyalokat; de hát a régieknek nem voltak-e félisteneik? Pythagoras, Plato, Sokrates ajánlják azon emberek tiszteletét, kiket *hősöknek* neveznek. „*Tiszteld az ismerettel és jósággal teljes hősöket*“ — mondja az első *Aranyverseiben*. S hogy félre ne vezessen bennünket a *hős* elnevezés, Hierocles megmagyarázza, kiket kell alatta értenünk, miből kiviláglik, hogy a pogány *hős* és a keresztény *szent* azonos fogalmak. „Ezek az ismerettel és jósággal teljes hősök mindig Teremtőjökre gondolnak, és a benne élvezett boldogság kisugárzó fényétől ragyognak.“ Alább pedig így szól: „*Héros* (hős) egy görög szótól származik, mely *szeregetet* jelent, mert a hősök Isten iránt való szeretettől lángolván, azon iparkodnak, hogy megkönnyítsék e földi életből való átköltözésünket a mennyei életbe, és az ég polgáraivá tegyenek.“ A sz. atyák a szenteket *hősök*-nek nevezik, oly értelemben, mint a keresztiséget a laikusok *papságának*, a keresztényeket pedig általában *királyoknak* és *Isten papjainak*.

És kétségkívül valódi hősök azon vértanúk, kik megfélekvén szívök szenvedélyeit és kiirtván magokból az emberi gonosztságot, állhatatos küzdelmökért érdemeseknek találtattak a mennyei hatalmak sorába fölvétetni. A polytheismus alatt az álbölcsek néha éreynesebbeknek tüntek föl, mint hazájok vallása; nálunk nem volt bölcész, lett légyen bár még oly tudós is,

ki a keresztény erkölcs fölé emelkedett volna. Mialatt Sokrates tiszteli az igazak emlékét, a pogányság oltárokat emel a haramiáknak, kiknek minden erényök a testi erőben állott, s kik a legfertelmesebb bűnökkel szennyezik be nevöket. Ha néha isteníték a jó királyokat, Tiberius- és Neronak szintén megvoltak a magok papjai és templomai. Szentelt halandók, kiket Jézus Krisztus egyháza tiszteletünk tárgyául élénk állít, ti sem erősek, sem hatalmasok nem valátok az emberek között! Legtöbben a nyomor szalmafüdele alatt születvén, csak szomorú napokat és alacsony sorsot tártatok a világ szeméi elé! Tehát örökké csak káromlást kell-e hallanunk azon vallás ellen, mely föl-emelé a nyomort, a nélkülözést, a balsorsot, az egyszerűséget és erényt; ellenben lábaihoz veté a gazdagságot, szerencsét, nagyságot és a bűnt?

És valjon mi visszataszítót talál a költészet Thébe remetéiben hosszú, fehér botjok- és pálmalevél ruháikkal? Ezen ferfiukban, kiket az ég madarai táplálnak, az oroszánok szolgálnak, vagy számukra sirt ásnak; kik az angyalokkal való bizalmas társalgásban élve, csodákkal töltik meg a vadont, hol egykor Memphis állott? Hóreb és Sinai, Karmel és Libanon, Cedron pataka és Josafát völgye máig is beszélik a czellák lakóinak és a sziklák remetéinek dicsőségét. A múzsák szívesen elábrándoznak azon kolostorokban, hol Antal, Pakomius, Benedek és Vazul szellemei laknak. Az első apostolokat, kik a katakombákban vagy Bethánia datolyafa-lombjainak árnyékában hirdeté az evangéliumot az első keresztényeknek, Michel-Angelo és Rafaél nem találták a lángészre nézve oly méltatlan alakoknak.

De ne menjünk tovább; később ugy is fogunk még szólni az emberiség azon jótevőiről, kik kórházakat alapítottak és áldozatul hozák magokat a szegénységnek, a döghalálnak, a rabszolgaságnak, csak hogy szenvedő ember-társaik nyomorán enyhítsenek; most csak a sz. Írásra szorítkozunk, nehogy e nagy terjedelmű és rendkívül érdekes tárgyban eltévedjünk. Valjon

Jozsue, Illés, Izaiás, Jeremiás, Dániel és a többi próféták valamennyien, kik örökké fognak élni, nem tudnák-e egy költeményben magasztos keserveiket még egyszer elzengeni? Jeruzsálem hamvvedre nem telnék-e meg még egyszer könyeikkel? Nincsenek-e többé Babylonban fűzek, hogy ráakaszszuk lehangolt hárfáinkat? Nekünk, kik tulajdonképpen költők sem vagyunk, úgy tetszik, hogy ezen alakok elég szép csoportozatot képeznének felhők fölé: mi lángoló fővel ecsetelnők őket; ezüst szakál ereszkednék le halhatatlan mellökre, és Isten szelleme ragyogna dicsőült tekintetökben.

A keresztény múzsa szavára a tiszteletre méltó árnyak egész serege kél ki Mambre barlangjából: Ábrahám, Izsák, Jákob, Rebeka, és ti mindnyájan, Kelet gyermekei, királyok, pátriárák, Jézus Krisztus ősei, énekeljétek az Isten és emberek ős szövetségét! Beszéljétek el még egyszer az egekben oly kedves történetet, József és testvérei történetét! Dáviddal élén a szent királyok kara, a hitvallók és vértanuk tábora, tündöklő ruháikba öltözve, mennyi *csodaszerűt* nyújtanának a múzsának! Ez utóbbiak a legemelkedettebb tragicumot adják a költő ecsetjére; szenvedéseik festése után elmondanók, mit tett Isten ezen áldozatokért, és a csodák ajándékát, melylyel megdicsőíté sírjaikat.

E halhatatlanok kara mellé állítanók a mennyei szüzek karát: a brabanti Genovévákat, a Pulcheriákat, Rozáliákat, Czecziliákat, Izabellákat, Euláliákat, Margitokat, stb. A kereszténység *csodaszerűsége* kifogyhatatlan kedves öszhangzatban és ellentétekben. Tudjuk, hogy Neptun „kiemelkedvén a tengerből, egy szavával lecsilapítja a hullámokat.“ Hitágazataink egészen másnemű költészetet nyújtanak. A hajó végelmerüléssel küzd: fölemelkedik egy pap, és azon szavak által, melyek üdvöt adnak a lelkeknek, mindenkinek elengedi hibáinak büntetését; fohászt emel az ég felé, mely a szélvész szárnyain a hajótörés szelleme által a vihar Istenének trónja elé vitetik. Már tátong az Oceán rémes torka, hogy elnyelje a matrózokat; már fölemelkedik

a szirthez verődő hullámok vészes hangja, hogy rákezdje félelmes halotti énekét: midőn a sötét ég felhőin hirtelen egy fénysugár tör keresztül: a *tenger Csillaga*, Mária, a tengerészek védasszonya, tűnik föl a dühöngő vihar közepett; karján isteni gyermekével, arczán szende mosolylyal, csendet int a háborgó hullámoknak. Mennyei vallás, mely megható ellentétbe hozod azt, mi legrettenesebb a természetben, azzal, mi legszelídebb az égben! az Oceán viharát egy kis gyermekkel és egy gyöngéd anyával!

VIII. FEJEZET.

A z a n g y a l o k.

Ime egy kép, mit a *szentek* nyújtanak, nem is említve életök változatos történetét. Az *angyalok* hierarchiájában, ebben a világgal egykoru tanban, ezer kép tárul a költő elé. A vallás nemcsak mint a Magasságbeli követeit szerepelteti őket, kik örök határozatait megviszik a világ egyik végétől a másikig; nemcsak mint az emberek láthatatlan, vagy néha szeretre méltó, kedves alakban megjelenő őreit állítja elénk: hanem megengedi egyszersmind, hogy a szép természetet és erényes érzelmeket is összeköttetésbe hozzuk egy-egy védangyallal. Az istenségek mily megszámlálhatatlan serege árasztja el rögtön a világokat!

A görögök ege Olymp csúcsánál végződött, és isteneik nem emelkedtek fölebb, mint a földből kipárolgó gőzfelhők. De a keresztény *csodaszerűség*, öszhangzatban az észszel, tudományokkal és lelkünk rugékonyságával, csillagról csillagra, világokról világokra emelkedve behatol azon ismeretlen régiókba, hol a képzelet zavarba jő, remeg és visszavonul. Hasztalan kutatják fel a távcsövek az ég minden zugát, hasztalan követik az üstököst túl még rendszerünk határain is, az üstökös végre kisiklik látkörükből; de nem siklik ki az *archangyal* kezeiből, ki azt ismeretlen tengelye körül forgatván, egy meghatározott században

titokszerű utakon ismét visszavezeti egész világítónk gyúpontjába.

Egyedül a keresztény költő van beavatva e csodaszerűségek titkaiba. A világokat kormányzó Szerafok, Trónok és Hatalmasságok társaságában csillagokból csillagokba, napokból napokba röpülve, a kifáradt képzelet végre aláereszkedik a földre, mint valamely hegyi folyam, mely nagyszerű vizesések után arany fodru habjait leteríti a lenyugvó nap sugaraival szemben. De a fönséggel karöltve jár a kellem: az erdők homályában a *magány angyalának* birodalmában bolyongunk, a hold szende fényében a *sziv ábrándjainak Geniusát* látjuk, a lombok susogásában, a Philomela panaszában az ő sohaját halljuk. A pirkadó hajnal rózsáiban a *regg angyalának* hajfürtei omlanak elénk. Az *éj angyala*, hasonlóan a felhő fölött szendergő holdhoz, az egek közepén pihen; szemeit csillag fátyol borítja, homlokát és lábait a korány és alkony bibor szalagjai körítik; előtte a *csend*, mögötte a *titokszerű angyalai* állanak. Ne gyalázzuk meg a költőket azon föltevással, hogy ők a *tengerek, viharok, idő és halál angyalait* oly szellemeknek tartják, kikkel a Múzsák nem szívesen társalognak. A *szent szerelem angyala* mosolyog a szüzek mennyei tekintetében, és az *öszhangzat angyala* árasztja el őket kellemei és bájai gazdagságával; a becsületes ember szívét az *erény* ajkait a *meggyőződés* angyalának köszöni. Misem tiltja nekünk, hogy a jótévő szellemek mindenikét hatalmok, vagy jogaik valamely megkülönböztető jelvényével képzeljük. Így pl. a *barátság angyala* csodálatos arany övet hordhat, melyen, mint az isteni kéz művei, láthatók a lelki vigasztalások, a magasztos önfeláldozás, a sziv titokszerű szavai, az ártatlan örömök, tiszta ölelkezések, a vallás, a sírok boldogsága és a halhatatlan remény.

IX. FEJEZET.

Az előbbi fejezetekben felállított elvek alkalmazása.

S á t á n j e l l e m e .

A szabályokról menjünk át a példákra. A főnebbi fejezetekben elmondottakat röviden összefoglalván, a rossz angyalok jellemét fogjuk először ismertetni és Milton Sátánját megszólaltatni.

A pokol fejedelmét Milton előtt már Dante és Tasso ecsetelték. Dante képzelődése, a torturák kilencz osztályán át kimerülvén, a föld gyomrába zárt Sátánból egy utálatos szörnyet csinált; Tasso még szarvakkal is ellátván, csaknem nevetségessé tette. Milton e tekintélyek által félrevezettetvén, kezdetben rossz izlést áruul el Sátánjának vázolásánál, de csakhamar fönséges módon fölemelkedik. Halljátok a sötétség fejedelmét a tüzhegy tetejéről, honnan először tekint át roppant birodalmán, kiáltani:

„Isten veletek, boldog mezők, határtalan örömök hazája, Isten veletek! Borzalmak, titeket üdvözöllek! téged üdvözöllek alvilág! Örvény, fogadd be új fejedelmet! Szellemet hoz beléd, melyen sem idők, sem helyek nem változtatnak soha. Itt legalább szabadok leszünk, itt uralkodni fogunk: igen uralkodni! habár a pokolban; ez méltó nagyravágásomhoz.“

Ki ne csodálja itt a költőt, ki ily szavakat tudott adni a pokol örvényeit birtokába vevő démonnak!

Az alvilági tanács összeülvén, Milton Sátánt senatusa közepett állítja elének:

„Alakja megőrzé eredeti fönségének nyomait; még most sem volt kevesebb, mint egy bukott angyal, mint egy kissé elhomályosult dicsőség, mint midőn a fölkelő nap, sugaraitól megfosztottan, lángoló tekintetet vet a regg ködén keresztül; vagy midőn ez égi test napfogyatkozásakor a hold mögé rejtőzvé, vészjósó homályt borít a népekre, és a forradalom borzal-

maival gyötri a királyok szívét. Így tünt föl a sötét, de bukásának sorsainál még most is tündöklőbb archangyal; azonban arczán még látszottak a villám által hasgatott sebhelyek forradásai, és elborult homlokán a sötét gondok virasztának vala.“

Fejezzük be Sátán jellemének ismertetését. A pokolból kionsván, a földre ér: kétségbeesés ragadja meg, a mint a világ csodáit szemléli. Majd megszólítja a napot:

„Ó te, ki határtalan dicsőségtől környezetten magános trónodról úgy tekintsz alá, mint maga ezen új világ Istene; te, ki előtt a csillagok megszegyenülve rejtik el halvány fejöket, hozzád emelem szavamat, de nem a barátság szavát; csak azért ejtem ki neved, ó nap! hogy elmondjam, mennyire gyülölöm sugaraidat. Ah! mert e sugarak eszembe jutatják, hogy mily magasból buktam alá, s mily tündöklő volt egykor uralmam a te légköröd fölött! A gőg és nagyravágyás letaszítottak. Magában az égben hadat mertem üzeni az ég Királyának. Nem érdemelte tőlem e hálátlanságot éppen ő, ki engem oly kitünő állásba helyezett. . . . Ily magasra emeltetvén, szégyeltem engedelmeskedni; azt hittem, hogy egy merész lépéssel magamhoz ragadhatom a legfőbb hatalmat, s egy pillanat alatt lerázom az örökös hála bilincseit. . . . Oh! mért nem teremtett engem mindenható akarata valamely alsóbb rangu angyalnak? még most is boldog volnék; királyi székétől távol nagyravágyó lelkem a végletekre nem ragadott volna! . . . Oh én nyomorult! hová fussak határtalan haragja és határtalan kétségbeesésem elöl? Mindenütt pokol van, hol én vagyok, mert magamban hordom a pokolt. . . . Oh Isten! mérsékelj csapásaidat! De hát nincs-e számomra többé bocsánat, nincs-e irgalom a kárhozottnak? Igen, de csak az engedelmesség árán! Engedelmesség! A gőg tiltja e szót kimondanom. Minő szégyen volna rám nézve az örvény szellemei előtt! Vagy az alárendeltség ígérete által szédítém-e meg őket, midőn elbizottan azzal kérkedtem, hogy letaszí-

tom trónjáról a Mindenhatót? Ah a szerencsétlenek! ha, midőn pokoli trónom előtt leborulnak, tudnák, mily drágán fizettem én meg e kevély szavakat, mint nyög lelkem a fájdalmaik iszonyu súlya alatt!... De hátha bánatot tartanék, ha az ő kegyelme által trónomat újra elfoglalhatnám!... Magas állásom ismét felköltené a nagyravágyó gondolatokat, a színlelt hűségeskü szavai csakhamar ismét meghazudtoltatnának! Tudja ezt a zsarnok, s azért épp úgy idegenkedik a béke-ajánlattól, mint én a kegyelem-koldulástól. Tehát Isten veled, remény, és ti, félelem és szemrehányás, Isten veletek! számomra minden veszve van. Gonosz, te légy egyetlen javam! Általad legalább osztozni fogok az ég Királyának hatalmában; sőt talán a mindenség nagyobb fele engem fog uralni, mint azt az ember és ez új világ rövid időn tapasztalni fogják.“

Bármily csodálói legyünk is Homérnak, ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy Milton e helyével nem mérkőzhetik. Midőn a tárgy nagyszerűségével, a költészet szépségével és a személyek természetes emelkedettségével a szenvedélyek ily mély ismeretét látjuk összekötve, akkor nincs többé mit kívánnunk a lángésztől. Sátán, kit a világosság láttára, — melyet gyűlöl, *mert eszébe juttatja, mily magasan állott egykor fölötte* — bánat fog el, és kívánja, *hogy bár valamely alsóbb rangu angyalnak teremtett volna*; majd azonban a kevélység, szégyen, a saját nagyravágyó jellemében való bizalmatlanság által ismét megátalkodik a bűnben; végre minden okoskodásának eredményeül, s mintegy mardosó öntudatát legalább egy pillanatra kibékítendő, elhatározza magát a gonosz fölött való uralomra egy egész örökkévalóságon keresztül: mindez együtt véve kétségkívül egyike a legmagasabb, a leghathatóságosabb alkotásoknak, minők csak költő agyában valaha megfogamzhattak.

E pillanatban egy gondolat villant meg fejünkben, mit el nem hallgathatunk. A kinek csak egy kevés kritikai érzéke van, és nem elfogult a történelem

iránt, be fogja ismerni, hogy Milton, Sátánja jellemében azon emberek gonosz szellemét ecsetelé, kik a tizenhetedik század kezdetén Angolhont gyászba boríták: ugyanazon megátalkodottság, ugyanazon rajongás, ugyanazon gőg, ugyanazon forradalmi és függetlenségi szellem itt is, ott is; a pokol uralkodójában fölismeri az ember azon hirhedt egyenlőség-hősöket. kik elszakadván hazájok vallásától, megrendíték minden törvényes kormány-forma alapjait, és egyszerre lázadtak fel az Isten és az emberek ellen. Milton maga sem volt egészen ment e romboló szellemtől; s hogy egy Sátánt ily utálatosnak képzeljen, a költőnek saját szemeivel kelle látnia azon gonoszok képét, kik hazáját oly sok időre a démonok birodalmává tették.

X. FEJEZET.

Költői segédeszközök.
(Deus ex machina.)

Vénus Karthago erdeiben. — Ráfaël a z
Édenben.

A karthagoi erdőkben Éneasnak megjelenő Vénus valódi műremek a maga nemében. — *Cui mater media* etc. „Anyja az erdő közepett, ugyanazon ösvényen lépdelve, eléje jó. Arcza és alakja, mint egy deli szüzé, fegyverzete Spárta leányaira emlékeztet,“ stb.

Gyönyörű költészet! De Éden dalnoka nem meszsze marad a latin költő mögött, midőn az ős-szüleink lugasa felé közeledő Ráfaëlt ecseteli.

„A szeraf isteni alakját hat szárny veszi körül. Kettő, vállaihoz erősítve, királyi palástként mellére borul; kettő csillag-övet képez dereka körül... az alsó két, égbék színü pedig lábait borítja. Az ég hirnöke, a földre ereszkedvén, megrázza tollait, melyek mennyei illattal töltik el a léget.

A myrtusligeteken, nardus- és mirha-erdőkön áthaladván, a boldogság kertjéhez ér, hol a természet

üde ifjúságában átengedi magát a gyönyör minden szépeinek . . . . A lugas bejáratánál ülő Adám megpillantja az isteni követet. Fölkiált: Éva! jőjj ide, nézd e csodálatra méltó jelenséget! Tekints kelet felé a fák között. Látod ez isteni alakot, mely lugasunk felé intézi lépteit? Az ember egy második hajnalnak tartaná, mely délszakon emelkedik föl a láthatáron . . .“

Milton, ki itt csaknem oly kedves, mint Virgil, emezt tárgyának szentsége- és nagyszerűségével mesze túlszárnyalja. Ráfaél szebb, mint Vénus, Éden bájosabb, mint a karthagoi erdő, és Éneas egy hideg, szomorú alak a fönséges Adám mellett.

Lássunk most egy mystikus angyalt Klopstocktól:

. . . . . **Dann eilet der Tronen** . . . . .

. . . Ünnepileg, hogy az Isten elébe vezesse

A követet, fölkel a trón főangyala, a kit

Választottjának nevez Isten, s Éloa névvel

Tisztel az ég. Minden lények közt legközelebb ő

Áll a teremttlen Fölényhez. Gondolatában

Éloa oly nemes, oly szép, mint egy emberi lélek,

Hogyha önérzettel halhatlan létire gondol,

Áldva Teremtőjét. Pillantása szebb Éloának,

Mint a tavasz reggel, s kedvesb a csillagokénál,

Melyek az Isten előtt ragyogó fényt szórva, kerengnek.

Őt alkotta az Úr legelőször; hajnali fényből

Készítvén könnyü légtetését. A midőn ő lett,

Felhő vette körül; tárt karral emelte ki Isten

Abból, s áldva imigy szola hozzá: „Itt vagyok oh lény!¹⁾“

Ráfaél *külső*, Éloa *belső* angyal. Nekünk úgy tetszik, hogy a hitrege Mercurjai és Apolloi nem oly isteni alakok, mint a kereszténység ezen szellemei.

Homérnál gyakran tusára kelnek az istenek; de mint már megjegyeztük, *Ilias* nem tud szebb jelene- tet felmutatni, mint Sátán és Mihály fő-angyal viadala a földi paradicsom mezőin, vagy midőn Emmanuel a fellázadt legiokat villámaival megfutamtítja. A pogány istenségek, kegyelt hőseiket felhőbe burkolván, gyakran megmentik; de ugyanezen segédeszközt igen sze-

¹⁾ „Messiás“ I. Ének 293—303. Klopstock után Tárkányi.

rencsésen alkalmazta Tasso a keresztény költészetben, midőn Szolimánt Jeruzsálembe vezeti. A ködbe burkolt kocsi, a varázsló és a hős láthatatlan utazása a keresztények táborán keresztül, Herodes titkos kapuja, a régi idők emlékei egy gyors elbeszélés közepébe szöve, a harczos, ki a hadi tanácsban ül hallgatag és észrevétlenül csupán azért, hogy Szolimánt ütközetre bírja: mind e *csodaszerűség* együtt véve, habár kissé bűvészi, ritka szépség a maga nemében.

Valaki talán még azt mondhatná, hogy a pogányság, ha másban nem, legalább a gyönyörök festésében fölülmulja a keresztény költészetet. Aligha. Vagy nincs-e Armidánk? s ki meri állítani, hogy e nő nem csábító, midőn az alvó Renaud homloka fölé hajolva, kihull kezeiből a tör, és gyűlölete szerelemre változik? Különbnek tartjuk-e a Vénus által Cythérea erdejében elrejtett Ascaniust Tasso ifju hősénél, ki viráglánczokkal lekötözötten egy felhő fölött a Fortunák szigetére ragadtatik? E kertek, melyeknek egyetlen hibájok, hogy a tulságig gyönyörűek, e szerelmek, melyekből semmi sem hiányzik, csak egy fátyol, — bizonyosan nem valami rideg képek. E jelenetben minden megvan, egész Vénus övéig, mi bátran el is maradhatott volna. Mi több, ha a bosszus kritika föltétlenül számüzni akarná a bűvészetet, magok a sötétség angyalai töltenék be Armida szerepét. Egyik-másik szentünk történetében gyakran olvasunk rólok eféleket, s az érzéki ingerek démona mindig ugy tekintetett, mint az alvilág egyik legveszélyesebb és leghatalmasabb szelleme.

XI. FEJEZET.

Éne as álma. — Athalie álma.

Még két költői segédeszközzől kell szólanunk, egyik az *istenek utazása*, másik az *álmok*.

Az utóbbiaknál kezdvén, Éne as álmát szemeltük ki Troja végzetes éjén; maga a hős beszéli el Didonak:

Tempus erat . . .

Első álomban, mikor isteneinknek ez áldott
 Kedves ajándoka a meglankadt testre legédesb :
 Im, mély álomban látszott feltűnni előttem
 Hektor képe, amint hullatja könnyűinek árját ;
 Mint egykor, kettős fogaton hurczoltatik, arczát
 Vér s por-iszap rondítja, s dagadt inait töri a szij.
 Hajh, mily alak volt ez ! Mi egész más, mint az a Hektor,
 Aki Achillesnek tért vissza vitézi mezében,
 Vagy Phryx üszkökkel perzselte a Grája hajókat !
 Üstöke összezsapadt és sűrű szakála a vértől,
 S szerte a sánczok alatt nyert sok sebe fődte a testét.
 Összeszorult szívem, s úgy látszék, mintha könyűk közt
 Megszólítnán őt, s szomorún ily szókra fakadnék :
 „Ó te, dicső fényünk, ó Trója reménye s bizalma,
 Hektor, hol késtél ? Oly hön váratva mily égöv
 Tájirul érkeztél, hogy látunk végre családod
 Számos gyászsa, ez ostromzár s hadaink kimerítő
 Sok küzdelme után ? Mily vész felhője huzódott
 Nyílt arczodra, s miért látlak megrakva sebekkel ?“
 Mit se felel, s mint a ki siet végeznie dolgát
 Lelkéből mélyet sohajtván bús-komolyan szól :
 „Istennő magzatja, rohanj menekülni e tüzből,
 Ellenség áll a falakon, magas Ilion omlik . . .
 Megtettél mindent mit a hon s Priamus követelhet ;
 Hogyha erő Tróját elegendő lesz vala védni,
 Karjaim is bizton megvédték volna bukástól.
 Szentségit s laka isteneit rád bizza hazánk most,
 Kapasold sorsodhoz ; velők alkosd ujra hatalmas
 Váradat, és fogod is, ha előbb bebolyongtad a tengert.“
 Így szólt, s rejtekből maga hozza ki rögtön a háznak
 Vesta dicső szobrát, az örök tüzet és feje diszét.

Ez az álom rövid kivonata Virgil szellemének ;
 benne, mint egy szűk keretben, látjuk mindazon szépsé-
 geket, melyek e költőnek sajátjai.

Mindenekelőtt figyeljük meg az ellentétet e *bor-*
zalmas álom és azon *nyugalmas* óra között, melyben
 azt az istenek Éneasra küldik. Senki nem tudja az
 időket és helyeket oly meghatóan jelölni, mint Mantua
 költője. Itt egy sir, amott egy kaland jelöli ki vala-
 mely ország határát ; az újon emelt város régi nevet
 vesz föl ; az idegen patak a baza folyamának nevét vi-

seli. Mi az időt illeti, Virgil a legszelidebb pillanatokat csaknem mindig a legszerencsétlenebb eseményekkel fűzi össze. E szomoru ellentétben egy nagy igazság nyer kifejezést, t. i. a természet betölti saját törvényeit a nélkül, hogy zavartatni hagyná magát az emberek apró forradalmi által.

Térjünk át Hektor árnyának ecsetelésére. E rémalak, mely némán tekint Éneasra, e *könyár*, e *jelpöf-fedt* lábak azon apró körülmények, melyekkel a nagy festő tárgyát szemléltetővé teszi. Éneas felkiáltása: *Quantum mutatus ab illo!* egy hős kiáltása, melylyel Hektor méltóságát emeli ki. *Squalentem barbam et concretos sanguine crines.* Igazi rém. De Virgil, szokott modorában, rögtön egy fordulatot tesz. *Vulnera . . . circum plurima muros accepit patrios.* E pár szóban minden ki van fejezve: Hektor dicsőítése, az elesett hős és feldúlt hona, melyért e *sok sebet* kapta, balvégzetének emlékei. E megszólítás: *O lux Dardaniae! spes o fidissima Teucrum:* tele érzelemmel a mily megható a kebelre, épp oly fájdalmassá teszi a következő szavakat: *Ut te post multa tuorum funera . . . aspiciamus!* Fájdalom! ez a története azon szerencsétleneknek, kik elhagyták hazájokat; visszatértükcor rájok is elmondhatják azt, amit Éneas Hektorra mondott: Csak most jósz, mikoron már elhunytak tiéid! Végre Hektor hallgatása, sóhaja, a *fuge, eripe flammis:* mindmegannyi hajmeresztő részletek. A kép utolsó vonása az álm és látomás kettős költészetével bir; midőn a rém, Vesta szobrát és az örök tüzet kezeibe vevén távozik, ugy tetszik, mintha maga Trója tünnek el vele a föld színéről.

Különben ez álm szépsége már magában a dolog természetében fekszik. Éneas előbb örül, hogy Hektort, kit még élőnek gondol, viszontlátja; majd áttér azon szerencsétlenségek elbeszélésére, melyek a hős halála óta Troja bukását okozák. Különösnek tünhetik föl, hogy azon állapot, melyben az árny előtte megjelen, nem képes őt a hős balvégzetére emlékeztetni;

csodálkozva kérdi Priamus fiától: *Honnan e sok seb?* holott pár sorral fölnebb maga mondja, hogy *ugy látta őt, mint hajdan a győző szekerétől vonszoltan*. E minden összefüggés nélkül levő gondolatok, érzelmek és kifejezések, ezek adják a valódi álmok képét.

Különösen kellemes ránk nézve, hogy keresztény költőknél is találunk valamit, a mi nemcsak versenyez, de talán fölül is mulja e szép álmot: költészet, vallás, drámai érdekesség, minden egyenlő a két képben, és Virgil szelleme mintegy újra föléled Racineben.

Athalie a jeruzsálemi templom csarnokában elbeszéli álmát Ábnernek és Máthánnak!

S történt egy éjszakának sötét borzalmiban:

Anyám, Jezabel, ime előttem megjelen,

Miként halála napján, pompában, ékesen.

Sok kínja sem töré meg bátor, kevély szivét.

Ott, rajta tündökölt a kendőzés fénye még,

Melyet gonddal varázsolt a festett arcz fölé,

S mely a pótolhatatlan évek romját fődé.

„Hozzam méltó leányom — szólt — reszkess eleve,

Még téged is elér a zsidók bőszi Istene.

Úgy félek, hogy kegyetlen kezeibe esel,

Lányom!” — Szörnyű beszédét alig végezte el,

Ugy láttam: mint hajol rám árnya ágyam fölött,

S én karjaim kitártam, hogy átöleljem őt.

De nem volt, mit lelék, csak széttépett, sárba vont

S borzalmas vegyülékbe kevert hús . . . közbe csont . . .

Vérrel fődött rongyok közt iszonytkeltő tagok,

Lakmározó kutyák meg úgy marakodtak ott . . .

Nehéz volna itt Virgil és Racine között dönteni. A két álmok a két költő különböző vallásának forrásából van merítve; Virgil szomorubb, Racine rettenetesebb; ez célzott tévesztett volna és nagyon rosszul fogta volna fel a héber dogmák borongós szellemét, ha az előbbi példájára Athalie álmát csendes órára teszi. Sokat akar mondani, de sokat is ígér e szavakban:

S történt egy éjszakának sötét borzalmiban:

Virgilben a képek ellentéte, Racineben öszhangzata gyönyörködtet.

A Hector megjelenése által ígért jelenet vagyis egy nagy nemzet végzetes éje és a római birodalom alapítása hasonlíthatatlanul nagyszerűbb volna egy királyné bukásánál, ha Joas, *Dávid fátkyját meggyújtván*, nem mutatná a távolban a Messiást és az egész világ nagy átalakulását.

Ugyanazon tökéletesség észlelhető a két költő verseiben is; de nekünk mégis úgy tetszik, hogy Racine költészete szebb. Hektor olyan marad egész végig, minőnek az első pillanatban mutatja magát, de Jeza-bel *pompája* s a *kendőzés fénye*,

Mely a pótolhatatlan évek romját fődé.

rögtön nem is egy teljes alak, hanem

Vérrel fődött rongyok közt iszonytkeltő tagok,
Lakmározó kutyák meg úgy marakodtak ott. . .

által követve, oly változás a személyen, oly fordulat a cselekményben, mely Racine álmának nagy előnyt ad Virgilé fölött. Végre az anya árnya, mely magát elrejtendő, leánya ágya fölé hajol, és e pillanatban *csont és szét marczangolt hussá* változik, egyike azon határozatlan szépségeknek, azon borzadályt keltő körülményeknek, melyek találóan jellemzik a fantom valódi természetét.

XII. FEJEZET.

A homéri istenek utazása. — S átán a teremtés felfödözésére indul.

Még egy s az utolsó költői segédeszközzről, vagyis a természetfölötti lények *utazásáról* akarunk szólni. Ez is egyike azon *csodaszerűségeknek*, melyekben Homér utolérhetetlennek mutatja magát. Majd elbeszéli, hogy az isten szekere gyorsan röpül, mint az utas gondolata, ki egy pillanat alatt átfutja mindazon helyeket, melyeket valaha bevándorolt: majd azt mondja:

Partján a tengereknek, ha nagy sziklára állt,
A légkörből az ember amennyi tért belát;

Ez mind egyetlen ugrás a halhatatlanok
Merész lovainak.

Bármit tartsunk is Homér szelleméről és isteneinek fönségéről, mégis minden *csodaszerűsége* és nagysága elhomályosul a kereszténység *csodaszerűségével* szemben.

Sátán a pokol kapuihoz érvén, melyeket a Bűn és Halál feltárnak fejedelmök előtt, készül az új világ felfödözésének nagy utjára :

. . . . . Like a furnace mouth.
. . . . . : The sudden view
Of all this world at once.

„*A pokol kapui fölnyílnak . . .* mint valamely katlan-torokból, füstgomolyt és vöröslő lángokat okádván. Sátán szemei előtt egyszerre feltáruznak az ősz örvény titkai : a határtalan, sötét Oceán, hol idő, kiterjedés és helyek elvesznek, hol a régi Éj és a Chaos, a Természet ősz-szülői, örök harcok dulása közepett örökös zavar és fejtelenség által uralkodnak az elemek fölött. Sátán, a pokol küszöbén megállván, betekint e borzasztó örvénybe, mely bölcsője s talán sirja is a Természetnek ; meghányja agyában teendő útjának veszélyeit. Majd, szárnyait kibontván, eltaszítja lábai alól a végzetes küszöböt, és füst-szélvész közepett fölemelkedik. E száguldó felhő-trónon vitetve hosszan és merészen röpül, midőn egyszerre a köd oszlani kezd és undok terhét alázúdítja a feneketlen ürbe. Meglepetve, kétségbeesetten erőlködik magát szárnyaival fentartani ; mind hasztalan : lezuhan, mint egy élettelen tömeg.

„Még most is folyton mélyebbre buknék, ha egy kénkö- és lángterhes felhő felrobbanása által ismét oly magasra vissza nem löketik, mint a honnan aláhullott. Puha, remegő talajra dobaván, majd sűrű, majd ritka elemeken keresztül . . . megy, röpül, uszik, mászik. Karjai, lábai, szárnyai segélyével pár percz alatt örvényeket, szorosokat, hegyeket hagy maga után. Végre iszonyu zsvaj, zavart hangok, érthetetlen szavak, rekedt kiabálások lármája üti meg füleit. Rögtön azon

irány felé tart, el levén határozva fölkeresni az örvény ismeretlen szellemét, ki e zaj fölött uralkodik, és megtudakolni tőle a fény országának útját.

„Csakhamar megpillantja a Chaos trónját, kinek sötét palotája messze kiterjed a határtalan örvények fölött. Hosszu, fekete ruhába öltözött alak ült oldalánál: a Lények idős leánya, az Éj, ki Chaos neje volt, még mielőtt az Idő teremtetett. A Sors, Csődület, Zsivaj. Zavar és az ezer száju Egyenetlenség képezik e sötét istenségek szolgáló-személyzetét. Sátán félelem nélkül jelen meg előttük.

„Örvény szellemei, így szólítja meg őket, Chaos és te, ő s Éj! nem országotok titkait jövék kémlelni. Mutassátok meg a fény hazájának útját.“ stb.

„A vén Chaos bögve imigy felel: „Ismerlek, idegen . . . Egy új világ függ birodalmam fölött épp azon oldalon, hol légioid a mélybe zuhantak. Röpülj, siess kivinni átkos terveid. Bosszu, pusztulás, romok, ti vagytok a Chaos reményei!

„Szóltott. Sátán öröme határtalan . . . Újult erővel emelkedik föl, s mintegy tűz-pyramis áttöri a sötétség légkörét . . . Végre érezni kezdi a fény áldott hatását. Egy sugár az égboltozatain áttörvén, kétes, remegő szürkületet áraszt a sötétség vidéke fölé; itt kezdődik a természet, és visszavonul a Chaos. E félhomály segélyével Sátán, mint valamely hosszas vihar által hanyatott hajó, örömmel pillantja meg a kikötőt, és vigan evez be a lecsendesült hullámok fölött. Minél közelebb ér a naphoz, annál kivehetőbb lesz előtte a Tűzmenny, opáltoronyai- és ragyogó zafir-kapuival.

„Végre a távolban észrevesz egy magas épületet, melynek nagyszerű lépcsőzete fölemelkedik egész az eget erődítményeig . . . A titokszerű lépcső aljától függélyes lejárati nyílás a föld felé . . . Sátán a legalsó lépcső-fokra ereszkedvén, szemét az alatta elterülő mélységre veti, és kimondhatatlan meglepetésére egyszerre maga előtt látja az egész mindenséget.“

Minden részrehatatlan ítész be fogja ismerni,

hogy azon vallás, mely ily *csodaszerűségeket* nyújt és mely azonfölül még Ádám és Éva szerelmének eszméjét is adá, nem lehet a *költészetnek ellensége*. Mi egy *Ethiopiába*, a világ *végére* utazó Juno, a Chaos mélyéről a természet határaihoz érkező Sátán mellett? Mi több, az eredeti saájtszerű benyomást tesz az emberre, a mit mi képtelenek vagyunk visszaadni, s mi, hogy úgy mondjuk, a darab egyetemes hibájához tartozik: ez azon vontatottság, melyet többször megszakítottunk, s mely mintegy hosszadalmasabbá látszik tenni a sötétség fejedelmének utját, és bizonyos határozatlan fogalmat akar adni azon végtelenségről, melyen keresztülvergődött.

XIII. FEJEZET.

A keresztény pokol.

Azon többféle lényeges tulajdonságok között, melyek által a keresztény pokol a Tartarustól különbözik, különösen figyelmet érdemel, hogy a kárhozottak gyötrelmeiben magok a démonok is osztoznak. Pluto, a Birák, Párkák és Furiák nem szenvedtek együtt a bűnösökkel. A mi alvilági hatalmasságaink tehát egy költői *segédeszközzel* többet nyújtanak a képzelődésnek, következésképp ez által is előnyben van a keresztény pokol a régieké fölött.

Odyssea gyász-mezőin, hol az elhunytak szellemei bolyongnak, a sötétség, a helyek határozatlansága, a tárgyak öszhangnélkülisége, alaktalansága, az árok, hova az árnyak vért inni járnak, valami oly borzasztó, oly félelmes színezetet adnak a képnek, mely inkább hasonlít a keresztény pokolhoz, mint Virgil Tar arusához. Ez utóbbin nagyon észrevehető Görögország bölcsészeti dogmáinak előhaladása. A Párkák, Cocytus és Styx már Platonál is előfordul. Itt kezdődik a Homérnél még ismeretlen jutalmazás és büntetés. Már megjegyztük, hogy a pogány bölcsészet a szerencsétlenséket, szenvedőket, nyomorral küzdőket és gyöngéket a

halál után épp oly boldogtalan világba taszítja, minő ez, itt alant. Jézus Krisztus vallása nem ily könyörte- len. Mi tudjuk, hogy számunkra, kik e siralom völ- gyében zarándokolunk, ha elköltözénk, a béke és nyu- galom helye van fentartva; és ha az időben *szomjaztuk az igazságot*, az örökkévalóságban *kielégítettünk*. „Sitiunt iustitiam ipsi saturabuntur.“¹⁾

Ha a bölcsészetnek elég van téve, talán nem lesz nehéz a múzsákat is meggyőzni. Meg kell vallanunk, hogy nálunk a keresztény pokolt még senki nem ecse- telte kifogástalanul. Dante, Tasso, Milton, tehát a leg- szebb tehetségek, tettek e téren kísérletet, de mindenik sok kívánni valót hagy maga után. Van mégis néhány, e nagy mesterek ecsetjéből kikerült töredékünk, melyek azt bizonyítják, hogy ha az egész oly gonddal lett volna kidolgozva, nekünk is lehetne épp oly költői alvilágunk, minő Homér- és Virgilé.

XIV. FEJEZET.

Párhuzam a pokol és Tartarus között.

Avernus előcsarnoka. — Dante pokolka-
puja — Dido. — Rimini Francziska. — A
bűnösök gyötrelme.

Avernus előcsarnoka, az *Éneis* hatodik könyvében,
igazi műdarab:

Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
Perque domos Ditis vacuas et inania regna.

Pallentesque habitant Morbi, tristicque Senectus,
Et Metus, et malesuada Fames, et turpis Egestas,
Terribiles visu formae; Letumque Laborque;
Tum consanguineus Leti Sopor, et mala mentis
Gaudia . . . . . (Lib. VI. v. 263 és köv.)²⁾

¹⁾ A túlvilágról szóló tanok igazságtalansága oly szembe-
szökő volt a pogányoknál, hogy maga Virgil meg nem állhatta,
hogy e megjegyzést ne tegye:

. . . . Sortemque animo miseratus *iniquam*. Aen. lib. VI. v. 332.

²⁾ Mentek a sűrű homály árnyán, bús éji magányban

Elég, ha valaki olvasni tudja a latint, és meg fog lepetni e versek szomorú hangzatától. Előbb hallja az ember az üreget, hol Sybill és Éneas lépdelnek, tompán viszhangzani: *Ibant obscuri sola sub nocte per umbram*; erre rögtön belép a *sivatag vidékre, az ürnek lakatlan birodalmába*; *Perque domos Ditis vacuas et inania regna*. Azután következnek tompa, nehézkes szótagok, melyek csodálatosan hasonlítanak a pokol fájdalmas sóhajaihoz. *Tristisque Senectus. et Metus*. — *Letumque Laborque*; e véghangzatok bizonyítják, hogy a régiéknél nem volt egészen ismeretlen a rimek szépsége. A latinok úgy, mint a görögök, gyakran ismétlik ugyanazon hangot a pásztori jelenetek és szomorú hangulat ecsetelésénél.

Dante, mint Éneas, előbb egy erdőben bolyong, mely elfödi pokoljának bejáratát. Nem képzelhető valami borzasztóbb, mint e rengeteg. Majd a kapuhoz ér, mely fölött e végzetes fölirat olvasható:

Per me si và nella città dolente,
Per me si và nell' eterno dolore:
Per me si và trà la perduta gente,

Lasciate ogni speranza voi ch' entrate! ¹⁾

Határozottan ugyanazon szépség, a mit a latin költőnél csodáltunk. Minden fülre meglepők a kettőzött rimek véghangjai, melyekben mintegy viszhangzani és elhalni látszik a fájdalom azon örök kiáltása, mely az örvény mélyéből fölemelkedik. A hármás *per me si*

Át a pokolnak üres lakain, pusztult birodalmán.

Ott lakik a szomorú Vénség s tört arczu Betegség,
Roszra vezérlő Éh, rút Inség s Félelem egygyütt
Szemre is undortelt alakok; s a Halál a Dologgal,
Szívbeli eltiltott Gyönyörök s a halálrokon Álom.

¹⁾ Im itt az út a gyásznak városához,
Im itt az út a végtelen kinokba,
Im itt az út az átkos népcsaládhoz.

Minden reményt künn hagyjatok belépők.

vá-ban a keresztény lélekbarang kongásait hiszi az ember hallani. A *lasciate ogni speranza* Virgil *Pokoljának* legremekebb vonásával is bátran kiállja a versenyt.

Milton, Mantua költőjét utánozván, a Halált és Bűnt — *mala mentis gaudia* „a szív vétkes örömei“ — állítja Pokoljának bejáratához: az előbbit így írja le:

. . . . . The other shape, stb.

„A másik alak, ha ugyan annak mondható, minek semmi alakja nincsen, a kapunál áll. Komor volt, mint az éj, kegyetlen, mint tiz fúria. Kezében iszonyu dárdával hadonázott, és azon részén, mely fejének látszott, valami koronafélét viselt.“

Soha nem volt rém határozatlanabb, borzasztóbb körvonalakban ábrázolva. A Halál eredete a Bűn által előadva; hogyan viszhangozza a pokol e rettenetes nevet, midőn először kimondatik: mindez oly magasztosan sötét, minőről a régieknek képzelmök sem volt. ¹⁾

De lépünk be a pokolba, kövessük Éneast a

¹⁾ *Harris* *Hermesé*-ben megjegyzi, hogy e hely szépségét nagyon emeli az, hogy Milton a halált himneműnek veszi. Ha *Shook his dart* helyett *shook her dartot* mond vala, sokat levon a kifejezés fönségéből. A halál a görögben is himnemű: *Θανατος*; sőt Racine a francziában is annak veszi.

La mort est le seul dieu que j'osais implorer.

Mit gondoljunk már most Voltaire bírálatáról, ki nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy a halál, *death* az angolban tetszés szerint him, nő, vagy semleges lehet, mert a három *her*, *his* és *its* névmás bármelyikét fölveheti. Semmivel sem szerencsésebb Voltaire egy másik szónál: *sin*, bűn, melynek nőnemében megbotránkozik. De mért nem ütődik meg inkább azon, hogy a hadihajók *ships*, *men of war* (valamint a latin és régi franczia nyelvben) szintén nőneműek. Általában minden, a mi *kiterjedési* és *befogadhatási* képességgel bír, — mondja Harris — mindaz, mi természeténél fogva arra van rendelve, hogy valamit tartalmazzon, az angolban nőnemű, és pedig azon igen egyszerű és igen megható okból, mert az *anyaság* fogalmával bír; minden, a mi *gyöngye*, vagy *csábító* szintén ezen törvényt követi. Innen már most világos, hogy Milton a bűnt megszemélyesítvén, nőneműnek vehette, sőt annak kellett vennie.

könyvek mezőire *lugentes campi*. Itt találkozik a hős a szerencsétlen Didoval; észreveszi őt egy erdő homályában, „mint látjuk vagy látni gondoljuk hó elején a holdat egy felhő csoport mögül kiemelkedni“:

. . . . Qualem primo qui surgere mense
Aut videt, aut vidisse putat, per nubila lunam.

Igazi választékos izlés. De talán Dante épp oly megható a *könyvek mezőinek* ecsetelésében. Virgil a szerelmeseket myrtus erdők és magános fasorok közt bolyongva állítja elénk; Dante az övéit valami határozatlan légkör- és folyton nyargaló vihar közepett tünteti föl: egyik a szerelemnek saját ábrándjait adja büntetésül, a másik e büntetést a lélek azon zavart, rendetlen állapotában akarja feltalálni, mit e szenvedély előidéz. Dante egy szerencsétlen párt megállít a szélvész közepett: Rimini Francziska, a költő által kérdeztetvén, így adja elő szerencsétlenségét és szerelme történetét:

Noi leggevamo stb.

„Egy feledhetetlen emlékü, üres órában olvastuk *a szerelem diadalát Lancelot fölött*. Egyedül valék kedvesemmel egész bizalmasan, arcunk többször elhalványult, és zavart szemeink találkoznak. Egyetlen pillanat mindkettőnket elejtet. Midőn végre a boldog Lancelot az óhajtott csókot elnyeri, ekkor az, ki nem fog többé tőlem elszakíttatni, ajkamhoz érinté remegő ajkait, és mi elejtők a végzetes könyvet, mely feltárta előttünk a szerelem titkait.“

Mily csodálatos egyszerűség ömlik el Francziska előadásán! Mily finomság a befejező vonásokban! Virgil semmivel sem tisztább Éneis IV. könyvében, midőn Juno jelt ad, *dat signum*. E darab pathetikus szellemét egészen a kereszténységnek köszöni. Francziska megbüntettetik, mert nem tudott ellenállani a szerelemnek, és megtörte a házassági esküt: gyönyörű ellentét a vallás hajthatatlan igazságossága és azon részvét között, mit a gyöngé nő iránt érzünk!

Éneas a könyek mezejétől nem messze látja a harczosok mezejét, hol a kegyetlenül megcsönkített *Deiphobussal* találkozik. Története elég érdekes de *Ugolinnal* nem is lehet összehasonlítani. Az ember természetesnek találja, hogy Voltaire a keresztény pokol tüzében csak nevetséges alakokat lát; de valjon nem illőbb-e a költőhöz, ha ott egy Ugolin grófot talál és gazdag anyagot szép versekre és tragikai episodokra?

Ha e részletekről áttérünk a *Pokol* és *Tartarus* egyetemes áttekintésére, az utóbbiban látjuk a villám-sújtott Titanokat, a lezuhanó szikla által fenyegetett Ixiont, a Danaidákat hordójukkal, Tantalust örökös csalódásaival, stb.

Akár mivel már kezdjük megszokni a gyötrelmek ezen eszméjét, akár mivel csakugyan nincs bennök semmi, a mi borzadályt keltene, mert nem terjednek túl az élet ismeretes fáradalma- és szenvedésein, annyi bizonyos, hogy csekély benyomást tesznek a lélekre. Ellenben, ha borzadni akarsz egész valódban; ha ismerni akarod a szenvedések képzelődésének egész terjedelmét; ha érteni akarod a gyötrelmek költészetét s a hús és vér szomorú himnuszait: szállj le Dante *Pokoljába*. Itt a forgószéi által ide-oda hányt árnyakat, amott lángoló sírokat látsz, melyek eretnekeket zárnak magokba. A zsarnokok gőzölgő vérfolyamba fojtatnak. Az öngyilkosok, kik megvetették az emberi, nemes természetet, lealáztatnak egész a növények alakjáig: átváltoznak kiaszott fákká, melyek az égő homokban tengenek, s melyeknek ágait furiák szaggatják szünet nélkül. E lelkek a feltámadás napján nem öltik fel testeiket, hanem magok után vonszolják valamely irtózatos rengettegbe, hogy ott azon fák ágaira aggassák, melyeken egykor függtek vala.

Ha valaki azt mondaná, hogy egy görög vagy római szerző szintén festhette volna a Tartarust ily borzasztónak, minő Dante *Pokolja*, ez először is semmit sem bizonyít a kereszténység költészete ellen; de különben az ó-kor szellemének igen csekély ismerete

is elég ahhoz, hogy belássuk, hogy Dante Pokoljának szomorú hangulatát hasztalan keresnők a pogány theológiában. s hogy ez kizárólag hitünk félelmetes dogmáinak tulajdonítandó.

XV. FEJEZET.

A p u r g a t o r i u m.

Azt legalább mindenki el fogja ismerni, hogy a *purgatorium* a régiek előtt ismeretlen *csodaszerűséget* nyújt a keresztény költőknek, ¹⁾ Talán semmi nem lehet a muzsákra nézve oly kedvező, mint e tisztítóhely, mely egy felől az öröm, másfelől a fájdalom honának határait érintvén, a boldogság és boldogtalanság vegyes érzelmeinek lakhelye. A szenvedések különféle foka, arányban a multak tévedéseivel és botlásaival, e többékevésbé dicsőült szellemek a szerint a mint a gyönyör vagy kínok örökkévalóságához állanak közelebb, igen megható vonásokat adhatnának a költő ecsetjére. A *purgatorium* költészeti szempontból túlszárnyalja az eget és pokolt, mert jövője van, mi a két elsőnek nincsen.

A régi Elyseumnak nem kevés kellemet kölcsönöz a Lethe folyam; de azért távolról sem mondható, hogy az árnyak, melyek e partokon ismét életre ébrednek, ugyanazon költői fokozódást mutatnák a boldogság felé, mint a purgatóriumbeli lelkek. Elhagyni a boldog szellemek vidékét és visszatérni e világba annyi, mint valamely tökéletes állapotból átlépni egy más, kevésbé tökéletesbe; valóságos körbenforgás: újra születni, hogy meghaljunk, látni, a mit már egyszer láttunk. Minden, a mit a szellem átölelhet, csekély terjedelmű: a kör, mit a régiek az örökkévalóság kifejezésére használtak, nagyszerű és igaz kép lehetett; de nekünk úgy tetszik,

¹⁾ E tannak némi homályos nyomaival Platonál, valamint Zeno rendszerében is találkozunk. Ugy látszik a költőknek is volt róla fogalmok. (Éneas VI. k.) De mindez nagyon határozatlan, következmény és minden cél nélkül.

hogy megöli a képzelődést, mely folyton ugyanazon szédítő, szűk kör keretén belül kénytelen forogni. A végtelenre meghosszabított egyenes talán sokkal szebb jelkép lenne, mert a végtelenbe ragadná a gondolatot, és három, legalább látszatra egymást kölcsönösen kizáró fogalmat egyesítene: a reményt, változást és örökkévalóságot.

A sérelem és büntetés között levő arány megállapítása a tisztító helyen, a legmeghatóbb érzelmek forrása lehet. Minő szellemdús büntetések lehetnek fentartva egy túlgyöngéd anya, egy nagyon hiszékeny leány, egy túlhevés fiatal ember számára! És valóban, ha a szél, tűz és hideg átkölcsönözhetik hatalmukat a pokol gyötrelmeinek, miért ne okozhatna pl. némi szelidebb fájdalmat a fülemüle éneke, a virág illata, a csermely moraja, vagy a tisztán szellemi érzelmek? Homér és Ossian megénekelték a *fájdalom gyönyöreit*: *κρηροῦ τεταρόμεστα γωίω, the joy of grief.*

A költészet egy másik forrása, mely szintén a purgatoriumból fakad, azon dogma, mely arra tanít bennünket, hogy a halandók imái és jócselekedetei siettetik a lelkek szabadulását. Csodálatos összeköttetés az élő fiu és az elhunyt apa, az anya és leány, a férj és nő, az élet és halál között! Mennyi megható van ez egyetlen hitczikkben! Erényem, egy bűnös halandó erénye, közbirtokává lesz az összes kereszténységnek; s habár Ádám bűne engem is érintett, megigazulásom másoknak is betudatik. Keresztény költők, Nisustok könyörgése túl a síron egy Euryale szellemeig hat fel; dúsaitok megoszthatják fölöslegöket a szegénynyel, és azon élvezetért, mit ezen egyszerű, kellemes tény okoz, Isten még meg is jutalmazza őket, kibocsájtván atyjok vagy anyjok szellemét a fájdalmak börtönéből. Mily isteni dolog a szeretet hatalma és azon gondolat által ösztönözni az emberi szívet az erény gyakorlatára, hogy azon fillér, mely a nyomorultnak pillanatnyi kenyeret ad, a megszabadított kedves lélek számára örök helyet biztosít az Úr asztalánál!

XVI. FEJEZET.

A p a r a d i c s o m.

A *Paradicsom* és *Elyseum* lényeges különbsége abban áll, hogy az elsőben a szentek együtt laknak Istennel és az angyalokkal, az utóbbiban pedig a boldog árnyak elkülönítetnek az Olympustól. Plato és Pythagoras bölcsészeti rendszere, — mely a lélekben kétféle lényt különböztet meg, t. i. átszellemült testet, mely a hold alatt röpked, és tiszta *szellemet*, mely az istenséghez emelkedik, — e rendszer bírálata, mondom, nem tartozik hozzánk, mi csak a költői theológiával foglalkozunk.

E munka folyamában többször volt alkalmunk föltüntetni a különbséget, mely a választottak és az Elyseum szellemeinek boldogsága között létezik. Egészen más tánczolni és lakomákat tartani, és más megismerni a dolgok természetét, olvasni a jövőben, látni az égi testek forradalmait, és mintegy részesévé lenni az Isten mindentudása-, sőt talán még! mindenhatóságának is. Szinte megfoghatatlan, hogy ily föltűnő előnyök mellett a keresztény költők oly gyöngék a mennyecsetelésében. Egyik nem elég merész, mint Tasso és Milton; a másik kimerül, mint Dante; a harmadik bölcselkedik, mint Voltaire, vagy túlzásba esik, mint Klopstock. Valami titkos szirtnek kell e tengerben lenni, hogy azon még eddig mindenki hajótörést szenvedett.

A keresztény *csodaszerűségek* fölött költészeti szempontból megejtett szemlénk után legalább is nagyon kétséges, hogy a pogányság *csodaszerűsége* oly hasonlíthatatlanul fölülmulná a kereszténységét, mint azt általában hiresztelni szokták. Örökké Homért és remek helyeit állítják szembe Miltonnal és hibáival. De tegyük föl, hogy *Éden* dalnoka Franciaországban, XIV. Lajos századában születik; hogy szellemének természeti nagysága Racine és Boileau ízlésével egyesül: kérdjük, minő

lett volna akkor az *Elvesztett Paradicsom*, és valjon e költemény *csodaszzerűsége* nem állna-e egy színvonalon *Ilias-* és *Odysseáéval*? Ha a mythológiát *Pharsalus*, sőt ha az *Éneis* után itélnők is meg, kérdés valjon akkor is oly nagyszerű fogalmunk lenne róla, mint a a minőt a Gráciák atyja, Vénus övének feltalálója bennünk ébresztenek. Ha majd egyszer keresztény tárgy fölött a maga nemében épp oly tökéletes művel fogunk birni, minő Homéré, tulajdonképpen csak akkor fogjuk jogérvényesen eldönthetni azon vitás kérdést, hogy a kereszténység, vagy pogányság kedvezőbb-e a költészetre; addig, megbocsássanak, de mi kétségbe vonjuk Boileau elvének igazságát, mely szerint

Egy keresztény hitének borzalmas titkai
Nem képesek vidámabb díszítményt hordani.

De már bátran abba hagyhatjuk a kereszténység és mythologia összehasonlítását a *csodaszzerűség* szempontjából. Különben is csak a rendelkezésünkre álló segédeszközök túlbősége miatt és ügyünk igazságának védelméért ereszkedtünk ily részletesen e tanulmányba. A kérdést igen egyszerűen ketté vághatjuk: ha oly bizonyos volna is, mint a minő kétes, hogy a kereszténység kevésbbé gazdag *csodaszzerűségekben*, mint a hitrege, még mindig részünkön állana a lélek bizonyos költészete, a sziv képzelődésének egy neme, melynek semmi nyomára nem akadunk a mythológiában. Tehát magok azon szépségek, melyek e forrásból fakadnak, bő kárpótlást nyújtanának az ó-kor szellemdús hazugságaiért.

Minden gép és emelyü, minden külső, minden a szemek kápráztatására van számítva a pogányság képeiben; minden érzelem és gondolat, minden benső, minden a lélekre hat a keresztény vallás festményeiben. Minő gondolatmélység! Mily gazdag anyag elmélkedésre! Több kellem van egyetlenegy könyben, mit a kereszténység csal a hívő szemeibe, mint a mythologia összes mosolygó hibáiban. A *fájdalmas Anyával*,

az *Irgalom Asszonyával*, valamely ismeretlen szenttel, a vakok vagy árvák védnökével szebb lapot tölthet be egy szellemes író, mint a Pantheon valamennyi isteneivel. Itt van az igazi *költészet*; itt a *csodaszerűség netovábbja*. De ha még fensőbb csodaszerűségeket akartok, tekintsetek Krisztus életét és szenvedéseit, emlékezzetek meg, hogy a ti *Istenetek ember Fiának* neveztetett! Lesz idő, midőn csodálkozni fognak az emberek azon elfogultságon, mely ennyire félreismeré azokat a szépségeket, melyek a kereszténységnek már csak nevei és kifejezéseiben is rejlenek; és nem fogják megérteni, mint lehetett gúnyolni a józan ész és balsors vallását.

És ezzel, miután kimutattuk az öszhangzatot a kereszténység és az *ember*, meg a *természetfölötti lények* között, egyszersmind befejeztük a kereszténység közvetlen viszonyának ismertetését a *költészet*hez. E tárgy fölötti részletes tanulmányaink épületét betetőzendők, még egy általános áttekintést fogunk vetni a sz Írásra; ez azon forrás, melyből Milton, Tasso, Dante és Racine annyi csodaszerűt merítettek, valamint az ó-kori költők minden nagyobb szerü vonást Homéértől kölcsönöztek.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A BIBLIA ÉS HOMÉR.

I. FFJEZET.

A s z e n t I r á s r ó l á l t a l á b a n .

Azon ritka műgyűjteménynyel állunk szemben, mely a Genesisssel kezdődik és az Apocalypsissal végződik; melynek első lapjait a legegyszerűbb irány, utolsó részét a leggazdagabb költői alakzatok jellemzik. Vagy nem minden nagy- és egyszerű-e Mózesben, mint pl. a világ teremtésének és az első emberek ártatlanságának ecsetelése? ellenben nem minden rettentés és természetfölötti-e az utolsó prófétában, mint pl. a megromlott társadalomnak és a világ végének képletes leírása?

A mi erkölcsi szokásainktól legjobban elütő művek: a hitetlen nemzetek szent könyvei: a perzsák Zendavestája, a törökök Koránja, a brahminok Védája, a skandinávok Eddaja, Confucius tana, a szankszkrit költemények ránk nézve semmi meglepőt nem foglalnak magokban, bennök az emberi eszmék megszokott lánczolatával találkozunk; megvannak a magok közös tulajdonaik, egyik hasonlít a másikhoz irányra és gondolat-menetre egyaránt. Egyedül a Biblia nem hasonlít semmihez: ez egy magában álló, nagyszerű emlék. Magyarázatok egy török, kaffer, vagy kanadai előtt; adjátok a bonz vagy dervis kezébe: egyformán meg fogja lepni mindeniket. Csodával határos tény! Húsz, egymástól a legtávolabb eső időszakokban élő szerző

dolgozott e szent könyveken, és habár husz különböző irányt használtak, ezen örökké utánozhatatlan irányok egyikének sem akadunk mására az egész világ irodalomban. Az Új szövetség különbözik ugyan az Ó-szövetségtől hangra, de tökéletesen megegyezik vele meglepő eredetiségére nézve.

Azonban a szerzők ezen bámulatos öszhangzata nem egyedüli rendkívüliség ám a *szentiratokban*; még sokkal meglepőbb, hogy azok, kik nem akarják a Biblia hitelességét elfogadni, önmagokkal ellenmondásba jővén, mégis hisznek valamit belőle. Deisták és atheisták, nagyok ugy mint kicsinyek, valami ismeretlen varázs által vonzatva, folyton lapozgatják e könyvet, melyet némelyek közülök csodálnak, mások gyaláznak. Nincs az életben helyzet, melynek tökéletesen megfelelő mondatot ne lehetne idézni a Bibliából. Azt pedig nehezen fogják velünk elhitetni, hogy egy emberi kéz által irt könyvben minden lehető szerencsés és szerencsétlen esemény, összes képzelhető következményeivel együtt, előre látható lett volna. Pedig kétségtelen, hogy a Bibliában megvan:

A világ eredete és végének megjelentése;

Az emberi tudományok alapjai;

Politikai szabályok a kormányforma minden alakjára, a családfők uralkodásától egész a despotismusig, a pásztorok korától egész a romlottság századáig;

Erkölcsei szabályok, a jólét és balsors, a társadalom legmagasabb és legalacsonyabb osztályai számára;

Végre az irány minden neme; irányok, melyek száz különböző darabból egy öszhangzó egészet képeznek, de egyáltalán nem hasonlítanak az emberi irányokhoz.

II. FEJEZET.

A szent Irásban három fő-irány különböztetendő meg.

Ezen isteni irányok közt főképp három vonja magára figyelmünket:

1. A történeti irály, minő a Genesisé, Deuteronomiumé, Jóbé, stb.

2. A szent költészet, mely a zsoltár okban, prófétákban és erkölcsi részekben fordul elő.

3. Az evangeliumi irály.

E három irály közül az első kimondhatatlan kellemmel majd az eposzi előadást utánozza, mint József története. majd az óda emelkedettségét kölcsönzi el, mint a Vöröstengeren való átkelést követő ének; itt a szent Arab elegiáival sóhajt; amott Ruthal érzékeny pásztor költeményeket zeng. E népnek, melynek minden lépését egy-egy tünemény jelöli; e népnek, melyért a nap megáll, a szikla vizet önt, az ég manát hullat: e népnek nem lehetnek közönséges évkönyvei. Vele szemben az ismert alakok megváltoznak: forradalmait felváltva riadó, lant, vagy pásztorsíp hirdeti; maga történetének irálya egy folytonos csoda, mely élő tanuként lép a világ elé azon csodák mellett, melyek emlékét megörökíték.

Az ember csodálatosan meglepetve érzi magát a Biblia egyik végétől egész a másikig. Mutassatok fel a Temtés-könyvének bekezdéséhez hasonlót. Ez egyszerű nyelvezet, ellentétben az elbeszélte tények nagyságával, a lángész netovábbjaként tűnik föl előttünk.

In principio creavit Deus coelum et terram.

Terra autem erat inanis et vacua, et tenebrae erant super faciem abyssi; et spiritus Dei ferebatur super aquas.

Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux. Et vidit Deus lucem, quod esset bona; et divisit lucem a tenebris.

Nem lehet azt kimondani, hogy mért oly nagyon szép ezen irály; és ha valaki bírálgatná, nem tudnánk neki mit felelni. Elégnek tartjuk megjegyezni, hogy Isten, ki látja a világosságot, s ki, mint egy

ember, meglegegedetten tekint munkájára, azt jónak találja, és benne önmagának tetszik, egyike azon vonásoknak, melyek nem az emberi dolgok rendéből valók. Ily gondolatra természetes módon soha nem jó emberi szellem. Homéernál és Platonál, kik oly magasztosan értekeznek az Istenekről, hasztalan keresnénk ez impozáns egyszerűséghez hasonló helyet: maga az Isten az, ki leereszkedik az emberek nyelvéhez, hogy velök csodáit megértesse, de azért mindig az Isten.

Ha az ember elgondolja, hogy Mózes a világ legrégibb történésze; hogy előadásában nincs semmi mese; ha tekinti őt, mint egy nagy nemzet szabadítóját, mint a legszebb törvényhozás szerzőjét és mint a legemelkedettebb szellemű irót, minő csak valaha létezett; ha látja őt a Niluson bölcsőjében lebegni, később évekip a pusztában bujdokolni, azután visszatérni, hogy megnyissa a tengert, hogy forrást fakaszson a sziklából; azután látja Istennel a felhőben társalogni, és végre egy hegycsúcson örökre eltűnni: alig tud meglepetéséből magához térni. Hát még ha keresztény szempontból felgondoljuk, hogy az izraeliták története nemcsak a régi idők valódi története, hanem egyszersmind az új-kornak előképe: hogy minden tény kettős: egy *történeti igazságot* és egy *titkot* foglalván magában; hogy a zsidó nép képletes kivonata az egész emberi törzsnek, viselt dolgaiban jelképezvén mindazt, a mi a világon történt és a minek valaha történnie kell; hogy Jeruzsálem alatt mindig egy más várost, Sion alatt egy más hegyet, az Igéret földje alatt egy más földet. Ábrahám hivatása alatt mindig egy más hivatást is kell érteni; ha az ember szem előtt tartja, hogy e történetben a *physikai* ember alatt mindenütt az *erkölcsi* ember alakja lappang; hogy Ádám bukása, Ábel vére, Noé eltakart meztelensége, ezen apának átka gyermeke fölött, még ma is ismétlődik az asszony szülésében, az ember nyomorában és kevélységében, a vértengerben, mely a testvérgyilkos Káin óta elborítja a földet, a Chámtól leszármazó megátkozott törzsekben, kik a vi-

lág legszebb részeit lakják ;¹⁾ végre, ha látja az ember Dávid *Fiát* a meghatározott időpontban megjelenni, hogy helyreállítsa az igaz vallást és igaz erkölcsöt, hogy a szeretetben egyesítse a népeket, hogy a benső ember áldozatával helyettesítse a véres áldozatokat : ekkor csodálattal telve nem talál szavakat, vagy fölkiált a prófétával : „Isten a mi királyunk öröktől fogva.“ *Deus autem rex noster ante saecula.*

A Biblia történeti irálya, mint említettük, Jób könyvében egész az elegia magaslatáig emelkedik. Egyetlen egy író sem képes a búsongó kedély érzelmeit oly hiven ecsetelni, mint a szent Arab, még maga Jeremiás sem, *ki*, Bossuet szerint, *egyedül tud a fájdalomnak megfelelő panaszszavakat adni.* Igaz, hogy a Dél vidékének természetétől kölcsönzött képek, a puszták égető homokja, a magános pálma, a kopár hegy, mind nagyon jól öszhangzanak a nyelvezettél és a szerencsétlen szív érzelmeivel ; de Jób panaszában van még valami természetfölötti is. Az *egyéni* ember kebléből, bármily iszonyu fájdalmak sulya nehezedjék is reá, nem törnek fel hasonló sóhajok. Jób a *szenvedő emberiség* alakja, és az ihletett író elég panaszhangot talált az egész emberi nemzet közt elterjedt összes bajok kifejezésére. Mi több, miután a sz. Írásban minden az Új-szövetségre vonatkozik, könnyen azon gondolatra jöhetünk, hogy Jób elegiái Jézus Krisztus egyházának gyásznapijaira készültek ; Isten két ezer évvel előbb, hogysen a szent halottak az örök életet elnyerték, már prófétái által hozzájuk méltó gyászdalokat szerkesztett.

„Vesszen el a nap, melyen születtem, és az éj, melyen mondták : Ember fogantatott !“²⁾

Csodálatos módja a szenvedésekben megtört szív sóhajainak ! E nyelven csak a sz. Írás, de más még soha nem beszélt.

¹⁾ A négerek.

²⁾ Jób III. Fej. 3. v.

„Igy most csendben aludnám, és az én álmomban pihennék,“¹⁾

E kifejezés: *az én álmomban pihennék*, megkapó gondolat. Vegyük el az *én*-t, minden szépség eltűnik. Bossuet mondja: „Aludjátok föld gazdagai a *ti* álmaitokat és veszzetek a *ti* poraitokban.“

„Mért adatott a nyomorultaknak világosság és az élet azoknak, kik a lélek keserűségekben vannak?“²⁾

Soha emberi benső mélyéről nem tört fel a fájdalomnak kebelrázóbb kiáltása.

„Az asszonytól született ember rövid ideig élven, sok nyomorúsággal telik el.“³⁾

Az a körülmény, „*az asszonytól született*.“ csodálatraméltó szófölség; az ember anyjának gyöngeségében látja az összes emberi nem gyöngeségét. A legkeresettebb irály nem fejezhetné ki oly erővel az élet hiuságát, mint e pár szó: „*kevés* ideig élven *sok* nyomorúsággal telik el.“

Végre ki ne ismerné a sz. Irás azon helyét, melyben Isten az emberi észet megszegyenítendő, hatalmát Jób előtt igazolni méltóztatik?

A Biblia történeti irályát még harmadik főjellemonása, t. i, pásztor-költeményi jellegénél fogva kellene megfigyelnünk; erről azonban a következő két fejezetben kissé terjedelmesebben lesz alkalmunk szólani.

A mi a sz. Könyvek második fő irályát, vagyis a *szent költészetet* illeti, e fölött már egész könyvtárakat irtak össze a bírálók; ennél tehát fölsleges lenne megállapodnunk. Vagy ki ne ismerné *Esther* és *Athalie* kardalait, Rousseau és Malherbe ódáit? Lowth tudor értekezései minden tudományos ember kezében megfordultak, és La Harpe sikerült fordításban adta át a közönségnek Dávid és Salamon költeményeit.

¹⁾ Jób III. fejj. 13. v. — ²⁾ Jób III. fejj. 20. v. — ³⁾ Jób XIV. fejj. 1. v.

Végre a Biblia harmadik és utolsó irálya az Újszövetségé. Ebben a próféták magasztos hangját egy nem kevésbé magasztos gyöngédség váltja fel; itt az isteni szeretet beszél: itt már az *Ige* valóban *testté lett*. Minő kenetesség! minő egyszerűség!

Minden evangelistának sajátlagos jellemvonása van, kivéve talán Sz. Márkot, kinek Evangeliuma úgy látszik csak sz. Mátéénak kivonata. Különben Márk sz. Péter tanítványa volt, és sokan azt hiszik, hogy az apostolok fejedelmének tollba-mondása után irt volna. Figyelemre méltó, hogy saját mesterének hibáját is elmondja. Valami magasztos és megható titoknak kell abban rejleni, hogy Jézus Krisztus egyháza fejévé éppen azon egyetlen apostolt választja, ki őt megtagadá. Ebben van a kereszténység egész szelleme: sz. Péter az új törvény Ádámja; ő az új izraeliták bűnös, de hibáját megbánó atyja; bukása még azon fölül arra is megtanít bennünket, hogy a keresztény vallás az irgalom vallása, hogy Jézus Krisztus a maga törvényét hibáknak alávetett emberek közt, nem annyira az ártatlanok, mint inkább a bánkódók számára alapította.

Sz. Máté evangeliuma különösen nagybecsü az erkölcsiségre nézve. Ezen apostol hagyta nekünk emlékmondatokban azon nagy számú erkölcsi szabályokat, melyek oly bőven áradoztak az isteni Mester ajkairól.

Sz. Jánosban van valami nagyon gyöngéd. Az ember fölismeri benne a *a tanítványt, kit szeret vala Jézus*; a tanítványt, kit maga mellett akart látni az Olajfák kertjében haláltusája közepett. Kétségkívül magasztos megkülönböztetés! mert csak lelkünk barátja lehet méltó arra, hogy fájdalmaink titkába betekintszen. János volt az egyetlen apostol, ki az ember Fiát szenvedésének útján egész a kereszt tövéig kísérte. Itt történt, hogy az üdvözítő anyját örökségül reá bagyá. *Mulier, ecce filius tuus. Deinde dicit discipulo: Ecce mater tua* Mennyei szó, isteni beszéd! A forrón szeretett tanítvány, ki mestere keblén aludt, híven megőrzé annak eltörülhetetlen képét, miért is első volt,

ki őt a feltámadás után fölismeré. János szive nem csalatkozhatott isteni barátja vonásaiban; nála a hit szeretetből származott.

Különben sz. János egész evangéliumának szelleme röviden azon mondatban van kifejezve, melyet agg korában annyiszor ismételt: ezen évek- és jó cselekedetekben egyaránt gazdag apostol életének utolsó napjaiban nem levén többé képes hosszabb beszédet tartani azon néphez, melyet ő nemzett Jézus Krisztusban, elégnék tartotta nekik ezt mondani:

„Fiacskáim, szeressétek egymást.”

Sz. Jeromos állítja, hogy sz. Lukács orvos volt, — mi a régiéknél a legnemesebb, legszebb foglalkozások egyikének tartatott, — s hogy evangéliuma a lélek gyógyszere. Nyelvezete tiszta és emelkedett; látszik, hogy ez az ember jártas volt az irodalomban és jól ismerte korának eseményeit úgy, mint intező férfiai. Előadását egészen a régi történészek modorában kezdi; az ember mintha Herodotot hallaná:

1. „Mivelhogy sokan igyekeztek rendbe szedni a köztünk végbement dolgok elbeszélését.

2. „A mint elénk adták, kik kezdettől önmagok látták és szolgálai voltak az igének:

3. „tetszett nekem is, ki elejétől mindennek szorgalmasan végére jártam, neked rendszeresen irnom, jó Teofil.

Tudatlanságunk mai napság akkora, hogy talán lesznek *tudományos emberek*, kik csodálkozva fogják hallani, hogy sz. Lukács egyike a legnagyobb íróknak, kinek evangéliumát egészen a héber és görög ó-kor szelleme lengi át. Van-e szebb darab, mint azon egész rész, mely Jézus Krisztus születését megelőzi?

„Vala Herodesnek, Judea királyának, napjaiban, egy Zakariás nevü pap, Abia osztályából, kinek felesége Áron leányai közül vala és Erzsébetnek nevezteték.

„Isten előtt mindketten igazak valának . . . És nem vala nekik fiok, azért, hogy Erzsébet magtalan volt, és mindketten előhaladtak napjaikban.”

Zakariás áldozatot mutat be ; *megjelen neki az Ur angyala. állván a jó illatszer oltárának jobbia felől.* Megjósolja, hogy fia születik, hogy e fiu Jánosnak fog neveztetni, hogy előhírnöke lesz a Messiásnak, *hogy az atyák és fiak szívét ismét egyesíteni fogja.* Később ugyanazon angyal megjelen egy *Izraelben lakó Szűznél,* kit így köszönt : „Üdvözlégy, malaszttal teljes ! az Ur te veled.“ Mária *elindul Judea hegyes tartományába ;* találkozik Erzsébettel, kinek méhében repesni kezd a gyermek a szűz szavára, ki a világ üdvözítőjét szüli e világra. Erzsébet azonnal betelik Szentlélekkel, és föl-emelvén szavát mondja : „Aldott vagy, te, az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse.“

„Honnét a szerencse, hogy az én Uram anyja jőjön hozzám?

„Mert ime a mint köszöntésed szava füleimbe jött, a magzat örvendre repesett az én méhembem.“

Ekkor Mária ihletten elkezdí ezen magasztos dicséneket : „Magasztalja az én lelkem az Urat !“

Azután következik a jászol és pásztorok története. *Mennyei seregek kara* énekli az éjben : „Dicsőség a magasságban az Istennek, és a földön békesség a jó akaratu embereknek !“ angyalokhoz méltó szó, mely egyszersmind rövid foglalata az egész keresztény valásnak.

Azt hisszük, hogy ismerjük az ó-kor irodalmát, és mi egész határozottan merjük állítani, hogy soká kellene Roma és Görögország legnagyobb lángelméi között keresnünk, míg egy helyre akadnánk, mely ily egyszerű és magasztos legyen egyszersmind.

A ki csak egy kis figyelemmel olvassa az Evan-géliumot, minden pillanatban több csodálatra méltót talál benne, melyek első sorban annak véghetetlen egyszerűségéből származnak. Sz. Lukács, pl. Jézus Krisztus leszármazási tábláját adván, visszamegy egész a világ bölcsőjéig. Az első nemzetséghez érvén s a törzs-főket folytatólag tovább nevezvén, mondja : *Kainan qui fuit Henos, qui fuit Seth, qui fuit Ádam, qui fuit*

Dei. Ez egyszerü szó: *qui fuit DEI*, oda vetve minden magyarázat és reflexio nélkül, hogy elbeszélje az ember teremtését, eredetét, természetét, végcélját és titkát, a legmagasztosabb vonás.

Mária fiának vallása a különböző vallásoknak lényege, vagy inkább magában foglalja mindazt, mi bennök a legistenibb. Az evangéliumi irályt röviden e pár szóban lehet jellemezni: az atyai tekintély szava, egyesülve a testvér elnéző szeretetével, de egyszersmind állandó vonatkozással azon Istenre, ki bennünket megváltandó, az emberek fiává és testvérévé lett.

Végre, minél többet olvassa az ember az apostolok, különösen sz. Pál leveleit, annál jobban meg van lepetve; el nem tudja gondolni, hogy minő ember lehet ez, ki egy közönséges szent beszédben a legmagasztosabb szavakat használja, mély tekintetet vet az emberi szivbe, magyarázza a legfőbb Lény természetét, és megjósolja a jövőt.

III. FEJEZET.

Párhuzam a Biblia és Homér között. Összehasonlítás szempontok.

Annyit irtak már a Bibliáról, annyiszor magyarázgatták, hogy ma talán még az az egyetlen mód van szépségeit föltüntetni, ha Homér költeményeivel hasonlítjuk össze. Egyedül ezek a századok által megszentelt költemények méltók arra, hogy a Bibliával párhuzamot képezzenek; s azon tisztelet, melylyel irántok minden idők művelt népei viseltettek, fölment bennünket ez összehasonlításból származható megszenteltelenítés minden gyanujától. Ha Jákob és Nestor nem egy családból valók, legalább igen közel állottak egymáshoz, mindkettő a világ első napjaiban élt, s az ember érzi, hogy Pilos palotái csak egy lépésre vannak Izmaél sátoraitól.

Hogy mennyivel szebb a Biblia Homéرنél, mi különbség és hasonlat van a két mű között: ezt akarjuk

a következő fejezetekben vizsgálni. Tekintsük e két emléket, mint két magán álló óriási oszlopot, melyek a Szellem templomának bejárata elé helyezve, annak egyszerű előcsarnokát képezik.

Mindenekelőtt igen érdekes nézni, mint mérkőzik meg a világ két legrégibb nyelve egymással; azon nyelvek, melyeken Mózes és Lykurg törvényeiket hirdették, Dávid és Pindár hymnusaikat zengedezék.

A tömör, rövid, erőteljes, igéiben csaknem hajlíthatatlan, a fogalom búszféle árnyalatát is egyetlen betű hozzátétele által kifejező héber oly nép nyelvét állítja eléünk, mely sajtószzerű vegyületben eredeti egyszerűségével az ember mély ismeretét egyesíté.

A görög, bonyodalmas hajtogatásai-, viszonyai-, áradozó ékesszólásával, egy utánzó és társadalmi, kedves és hiu, dallamos és szópazar nemzetre mutat.

Ha a héber igét akar idomítani, csak azon három tő-betűt kell ismernie, melyek az egyes számu harmadik személyt képezik a multban; e három tőbetű elé, után vagy közé néhány segédbetűt szúr, és készen van minden idő és minden mód.

Mennyivel bonyolultabb a görög. Itt figyelembe kell venni az igék bizonyos *idő- és személyeinek jellegét, végzetét, előragát és végelötti betűjét*, mi annyival nehezebb, mert az igejelleg azon betű szerint, melyet megelőz, majd elvész, majd áthelyezkedik, majd valamely ismeretlen betűt vesz föl.

E két igehajlítás, a héber és görög, melyek közül az egyik oly egyszerű és rövid, a másik oly összetett és hosszadalmas, hű kinyomata azon népek erkölcsi szokásainak és szellemének, melyek által képezettek: az első a pátriárcha rövid, tömör nyelve, ki egyedül megy a pálma-kutak mellett lakó szomszédját látogatni; a másik a beszédes pelasgé, ki vendégét a kapuban fogadja.

De még sokkal föltünőbb lesz a két nyelv elütő jellege, ha két ugyanazon jelentésű görög és héber

főnevet hasonlítunk össze. *Nesher* a zsidóban *sast* jelent; ezen igétől származik *shur*, *szemlélni*, mert a sas a napba néz.

A görög a *sast αἰετός*, *gyorsröptűnek* mondja.

Izrael figyelmét a sas legmagasztosabb tulajdonsága vonja magára: ő a szárnyasok királyát úgy képzei, amint a sziklaúcson mozdulatlanul, állván a fölkelő napot szemléli

Athén csak röptetését, rohamos mozdulatait, szóval azon tulajdonságát veszi észre, mely a mozgalmasság, görög szellemhez leginkább hasonlít. Éppen ilyenek a Bibliában többször előforduló *tűz*, *nap*, *hegyek* képei és a Homérnél oly gyakori *zaj*, *versenyfutás* és *utazások* ecsetelése.

Összehasonlítási szempontok:

Egyszerűség;

Erkölcsei szokások régisége;

Elbeszélés;

Leírás;

Hasonlatok és képek;

A főnséges.

Vizsgáljuk az elsőt.

1-ör. *Az egyszerűség.*

A Biblia egyszerűsége rövidebb és komolyabb, Homéré hosszadalmasabb és kedélyesebb.

Az első tele van közmondással, és ugyanazon szólamokkal egészen új dolgokat fejez ki.

A második áradozó, s gyakran ugyanazon szavakkal ismétli, a mit kevéssel előbb mondott.

A sz. Irás egyszerűsége hasonló egy hajdankori papéhoz, ki isteni és emberi tudományokkal telve, a szentély homályából a bölcsesség mennyei szózatát hirdeti.

Chio költőjének egyszerűsége hasonló egy agg vándoréhoz, ki vendégszerető tüzhely mellett elbeszéli, mit egy hosszú viszontagságteljes életen át tapasztalt.

2-ör. *Az erkölcsi szokások régisége.*

Kelet pásztorainak fiai nyájakat őriznek, mint Ilion királyainak fiai; de midőn Páris visszatér Trójába, rabszolgái és gyönyörei közepett palotában lakik.

Egy sátor, egyszerű teríték, paraszt szolgák: ez az egész, mi Jákób gyermekeire atyjok házánál várakozik.

Ha Homérnél egyik fejedelem a másikat meglátogatja, nők, sőt néha maga a király leánya vezeti az idegent fürödni. Illatos olajjal megkenik, arany és ezüst medencékben mosdó-vizet tesznek eléje, bársony köpenybe öltöztetik, a terembe vezetik és műfaragványokkal diszített, zsámolylyal ellátott elefántcsontszékbe ültetik. Rabszolgák jönnek elő, kik értékes billikomokban bort és vizet vegyítenek, s egy kosárban Ceres ajándékait nyújtják; a házi ur maga szel vendégének az áldozatállat sült hátrészből, melyből az idegen ötször nagyobb darabot kap a többieknél. Eközben vigan lakmároznak, s az étkek nagy száma csakhamar elüzi az éhséget. Lakoma végén fölkérik az *idegent*, beszélje el történetét. Végre távoztakor megrakják gazdag ajándékokkal; mert azt hiszik, hogy valamely istenség tért be hozzájuk, hogy a királyok szivét kipróbálja, vagy pedig valamely balsorsúzott ember, következőképp Jupiter kegyencze.

Abrahám sátorában egészen másként történik az elfogadás. A pátriárcha eléje megy vendégének, üdvözlí, és azután az Istent imádja. A házi ur fiai elvezetik a tevéket, és leányai megitatják. Megmossák a *vándor* lábait, ki leül a földre és csendben magához veszi a vendégszeretet által nyújtott étkeket. Nem faggatják, nem kérdik történetét; tetszés szerint marad, vagy folytatja útját. Midőn távozik, szövetséget kötnek vele, és oszlopot emelnek a szövetség emlékére. Ezen ol-tárnak kelle hirdetnie a jövő századoknak, hogy a régi időkben két ember találkozott az élet utain, és miután egymást testvériesen megölelték, elváltak, hogy soha többé ne lássák egymást, és minél nagyobb távolság válaszsza el sirjaikat.

Jegyezzük meg, hogy az ismeretlen vendég Homérnél *idegen*, a Bibliában *vándor*. Mennyire elütő fogalmak az emberiségről! A görög mindent helyi és politikai szempontból ítél meg, a héber mindenhez egyetemes és erkölcsi érzést köt.

Homérnél a polgári ügyek nagy zajjal és fénynyel intéztetnek el: a bíró a köztér közepén ülve, emelt hangon hirdeti ki az ítéletet; Nestor a tenger partján áldoz vagy szónokol a népnek; a menyekző lobogó fáklyákkal, alkalmi versekkel, a kapuk fölé aggatott koszorúkkal ünnepeltetik; egy hadsereg, egy egész nép állja körül a király ravatalát; az eskü a Furiák nevében, borzasztó átkok között mondatik, stb.

Jákob, sátora bejáratánál, egy pálma árnyékában tesz igazságot a pászorok között. „Tedd kezedet ágykomra,¹⁾ — mond Ábrahám szolgájának — és esküdjél meg, hogy Mezopotámiába mégy.“ Két szó elég, hogy a forrás partján házasság köttessék. A szolga vezeti urának fiához annak jegyesét, vagy az ur fia hét évig legelteti ipjának nyájait, hogy leányát nőül vehesse. A pátriárcha, halála után, fiai által Efron völgyébe, atyáinak sirboltjába vitetik. Ezen erkölcsök régiebbek mint a homériké, mert sokkal egyszerűbbek; bizonyos nyugodtság és komolyság jellemzi őket, mely amazoknál hiányzik.

3-or. Az elbeszélés.

Homér elbeszélése kitérések, közbeszótt beszélgetések, edények, öltönyök, fegyverek, jogarak, emberek és tárgyak leírásai által meg-megszakíttatik. A tulajdonnevek előtt nagyhangzású jelzők állanak; a hősnél ritkán hiányzik *az isteni, a halhatatlanokhoz hasonló*, vagy a *népek által isten gyanánt tisztelt*. Ha herczegnő,

¹⁾ *Femur meum*. E szokás, az emberi nemzésre esküdni, igen gyermekded képet nyújt a világ első éveinek erkölceiről, midőn még határtalan pusztaság borítá a földet, s az ember előtt legkedvesebb és legnagyobb volt az ember. A görögök szintér ismerték e szokást. Diogen. Larst. I. VI.

okvetetlenül *liliumkaru, a delosi pálma sarja*, és hajfürteit a *legifjabb Gráciának* köszöni.

A Biblia elbeszélése gyors, folyékony, kitérések és beszélgetések nélkül, velős közmondásokkal fűszerezve; a személyek minden hízélgés nélkül említettnek; a nevek mindig kitétetnek, ritka eset, hogy név más által helyettesítettnek: oly körülmény, mely míg egy részt az *és* kötszó gyakori használatát föltételezi, más részt a természeti állapothoz sokkal közelebb álló társadalmat jelez, mint Homéré. *Odyssea* embereinél már fölébredt az önszeretet, a *Genesis* embereinél még szunnyad.

4-szer. A leírás.

Homér leírásai hosszúak, a gyöngéd, mint a rettenetes, a szomorú, mint a komoly, az erős, mint a fönséges nemből egyaránt.

A Biblia mindenre rendszerint csak egyetlen egy vonást használ; de e vonás erőteljes, meglepő, és a tárgyat tökéletesen kimeríti, szemléltetővé teszi.

5-ször. A hasonlatok.

A homéri hasonlatok, mellék körülmények közbe szövése által, nagyon vontatottak, hasonlóak azon apró képekhez, melyek valamely imponans épület homlokzatára függesztve, a dóm magasztos alakjától inkább a pusztai élet és falusi szokások egyes jeleneire vonják a figyelmet.

A Biblia hasonlatai átlag pár szóban vannak kifejezve, az egész egy oroszlan, egy hegyi patak, egy orkán, egy tüzvész, mely ordít, eséseket képez, pusztít és hamvaszt. Mindazáltal néha részletez is az összehasonlításokban, de ilyenkor hirtelen egy keleti fordulatot tesz, és megszemélyesíti a fogalmat, pl. a kevélységet a czédrusban, stb.

6-szor. A fönséges.

Végre Homérben a fönséges fokozatosan fejlődik, s mintegy a részek egyesüléséből áll elő.

A Bibliában csaknem mindig váratlan; lecsap, mint a villám; az ember már füstölög és földre terít-

tetik, mielőtt csak sejtené is, hogy villámtól fog sujtatni.

Homérben a fönséges, a válogatott szavak és remek gondolatok öszhangzó egyesüléséből származik.

A Bibliában megfordítva, a fönséges netovábbja gyakran a gondolat nagysága- és az annak kifejezésére használt szó hitványsága-, sőt néha triviálításának ellentétéből áll elő. Innen van, hogy a lélek megrendül, megdermed; mert midőn a szellem egy magasztos gondolat által elragadtatva, a legfelsőbb régiok felé emelkednék, a kifejezés a helyett, hogy segítné, egyszerre az égből a földre, Isten kebléből a világ sarába rántja le. A magasztos e neme, mely mindennél magasztosabb, különösen jól illik azon végtelen és félelmes Lényhez, ki felöleli a legnagyobb ugy mint a legkisebb tárgyakat.

IV. FEJEZET.

Példák.

Néhány példával akarjuk ez összehasonlítást befejezni. De most az előbbi felosztással megfordított rendet követünk, vagyis azon részekkel kezdjük, melyekből egyes, rövid, kiszakított vonások idézhetők, (minők a *fönséges* és a *hasonlatok*) s az *egyszerűség* és az *erkölcsei-szokások régiségével* végezzük.

Mi a *fönségest* illeti, különösen nevezetes hely *Iliasban*, midőn Achilles Patroklus halála után a görögök sánczain fegyvertelenül megjelen, és kiáltásaival félelembe ejti a trójai hadakat.¹⁾ A dicsfény, mely Peleus fiának homlokát övezi, a láng, mely feje fölött emelkedik, e láng összehasonlítása egy megszállott s éjjel felgyújtott város égő tornyaival, Achilles hármaskiáltása, mely háromszor rémíti meg a trójai sereget, mindez együttvéve képezi azon homéri fönségest, mely,

¹⁾ Ilias 18. k. 204. v. — F.

mint megjegyztük, több szép körülmény és a gyönyörű szavak egyesüléséből áll elő.

De ime a fönségesnek egy egészen más neme, mely az ódai emelkedettség legmagasb fokán áll.

„Jövendülés a Látomás völgyéről.“

„Mi lelt téged is, hogy te is mindenestől fölmegy a tetőkre?“

„Zajjal teli népes város, vig város! a te gyermekeid megölettek, de nem kard által multak ki, sem a csatában nem estek el.“ . .

„Az Ur megkörnyékez téged háborusággal, labda gyanánt elvet a széles és tágas földre. Ott halsz meg, és ott leszen a te dicsőséged szekere.“ ¹⁾

Egyszerre mily ismeretlen világba ragad bennünket a próféta! ki az, a ki beszél, és kihez intézi szavait? Indulat indulatot követ, s úgy tetszik, mintha minden vers meglepetést érezne a fölött, mi az előbbi versben mondatott.

A város nem épületek csoportja, hanem egy nő, vagy inkább egy titokszerű személy, mert neme nincsen jelezve, ki fölmegy *a tetőkre sóhajtozni*; a próféta, mintha az általános vész közepett maga is megzavarodnék, egyes számban szólítja meg: *miért mégy föl?* azután pedig gyűjtő alakban hozzá teszi: *mindenestől.* „*Labda gyanánt elvet a tágas földre, és ott lesz a te dicsőséged szekere.*“ Sajátságos szókötés, csodálatos költészet! Homérnek száz meg száz magasztos szava van az erőszakos halál kifejezésére, de valamennyit fölülmulja a sz. Irás ez egyetlen szava; „*A halál első szülötte emésztí föl szépségét.*“

A halál első szülötte, e helyett a *legborzasztóbb halál*, egyike azon alakzatoknak, melyek csak a Bibliában fordulnak elő. Az ember nem tudja elképzelni, hogyan jöhetett az emberi szellem e gondolatra; az ösvény, mely a fönséges e neméhez vezet, egészen ismeretlen. Így nevezi még máshelyt az Irás a halált

¹⁾ Izaiás 22. fejj. 1—2, 18. v. — F.

a borzalom királyának és ismét máshelyt a bünösről szólván, azt mondja: „Fájdalmat fogant és gonoszságot szült.“¹⁾

Ugyanazon Jób Isten nagyságát akarván magasztalni, így kiált föl: „Mezítelen a pokol előtt; — ki megköti a vizeket a felhőkben; — a királyok övét megoldja, és kötéllel köti meg ágyékaikat²⁾”

Theoklymenes látnok, Penelope ünnepélyén a vendégeket félelemben ejtő, baljóslatu előjelek által ihletten így kiált föl:

^τ *A δειλοί*, stb.

„Ah! ti szerencsétlenek! minő gyász eset ért titeket? minő sötétség borult fejetekre, vette körül arcotokat és remegő térdeiteket? Nagy jajveszéklés hallatszik, könyárban úsznak szemeitek. A falak, a küszöbök vérrel fecskendezvék; a terem, a csarnok tele mozgó árnyakkal, kik a homályban Erebusba szállanak alá. A nap elhomályosodik az égen, s a pokol éje emelkedik föl.“³⁾

Bármily borzalmas is e fönséges, még sem versenyezhet Jób könyvének látomásával:

„Az éjjeli látomás iszonyodásában, midőn az álom elszokta érni az embereket.

„Félelem esék rám és rettegés, és minden csontjaim megrémülének:

„*Egy lélek ment át jelenlétemben, és felborzadának testem hajszálai.*

„Egy valaki, kinek ábrázatját nem ismerem vala, egy alak, megáll a szemeim előtt, és mintegy gyöngeszellő szavát hallám.“⁴⁾

Itt ugyan sokkal kevesebb a vér, a sötétség, a szellemek, mint Homérben; de ezen ismeretlen ábrázat, e gyöngeszellő sokkal borzalmasabbak.

Mi a fönséges azon nemét illeti, mely egy nagy

¹⁾ Jób 15. fej. 35. v. — ²⁾ Jób 26. fej. 6, 8, v. -- 12. fej. 18. v —

³⁾ Odyssea 20 könyv. 350–358. v. — ⁴⁾ Jób 4. fej. 13–16. v. — F.

gondolat és kisszerű kép összetételéből származik, erre nézve igen szép példát fogunk látni, ha majd a hasonlatokról lesz szó.

Midőn Ilion dalnoka egy Menelaos dárdája által földre terített ifju hőst ecsetel, virággal borított olajfához hasonlítja, mely a nap égető sugaraitól ment árnyas kertbe ültetve, harmat és zephirek csókjaival táplálkozik; de szélvész kerekedik, kitépi a fiatal fát, mely élettelenül terül el szülőföldén, azon csermely partján, mely éltető nedvet nyújtott gyökereinek. Ime az egész hosszú homéri hasonlat, szeretetre méltó kedves részleteivel együtt:

*Καλὸν, τηλεθάον· τὸ δέ τε πνιοαὶ δονέουσι
Παντοίων ἀνέμων· καὶ τε βρῦεῖ ἀνθεὶ λευκῶ¹⁾*

Az ember szinte hallja a szellő sohajait a fiatal olajfa törzse körül susogni. — *Quam flatus motant omnium ventorum.*

A Biblia mindezt egyetlen vonással ecseteli: „Az istentelen elszárad, mint a gyöngye szőlő-venyige és mint a virágát elhanyagoló olajfa.“²⁾

„A föld — kiált Izaiás — ingadozni fog, mint a részeg ember, és *elsöpörtetik*, mint a sátor, mely egy éjjelre állíttatott.“³⁾

Itt a fönséges az ellentétben áll. E kitétel után, *elsöpörtetik*, a lélek függőben marad s valami nagyszerű hasonlatot vár, midőn a próféta hozzáteszi: *mint a sátor, mely egy éjjelre állíttatott*. Az ember látja a földet, mely előttünk oly roppant terjedelműnek tűnik föl, mint egy kis sátort, a levegőben függni, majd könyü helyeként az *erős Isten* által tovaragadtatni, azon Isten által, ki azt létrehozta és ki előtt a századok annyi, mint egy gyorsan tűnő rövid éj.

A hasonlítás egy másik neme, vagy a *részletező hasonlat* Jób könyvében fordul elő:

¹⁾ Ilias 17. könyv 55–56. v. — ²⁾ Jób 15. fej. 33. v. —
³⁾ Izaiás 24. fej. 20. v. — F.

„Az istentelen nedvesnek látszik, mielőtt feljő a nap, és kertében kiterjednek ágai;

„A köhalmon megsürüdnek gyökerei, és a kövek között tenyészik;

„De ha kitepik helyéről, ez megtagadja őt és azt mondja: „Nem ismerlek téged.“¹⁾

Mily csodálatra méltó hasonlat vagy inkább megnyújtott alakzat! Valóban az istenteleneket végre megtagadják saját sivár sziveik is, azon köhalmok, melyekben bűnös jólétök idején oktanul gyökeret vertek. Azonfölül e kövek, melyek megszólalnak, Jónia költője előtt csaknem teljesen ismeretlen megszemélyesítést állítanak elének.

Ezechiél Tirus végromlását jósolván, fölkiált: „Most álmélgodnak a hajók a te romlásod napján, és a tengeren iszonyodnak a szigetek, hogy senki sem jő ki kapuidon.“²⁾

Lehet-e valami szomorubb, valami megdöbbenőbb, mint e kép? Az ember szinte látja az egykor oly népes, oly gazdag kereskedő várost még állani tornyaival és fényes épületeivel, de magános utczáin kihalt minden zaj, nem jelenik meg élő lény, pusztuló kapuin nem jő ki emberi alak.

Lássunk néhány példát az *elbeszélésre*, hol egyszerűsmind az *érzelmet*, *leírást*, *képeket*, *egyszerűséget* és az *erkölcsi szokások régiségét* is tanulmányozhatjuk.

Homérnek leghiresebb helyei, legismertebb, leginkább csodált vonásai, csaknem szóról-szóra feltalálhatók a Bibliában, és pedig mindig a szépség tagadhatatlan előnyeivel.

Ulysses Alkinous király ünnepélyén hallgatja De-

---

¹⁾ Jób 8. fej. 16, 17, 18. v. A hasonlat értelme ez: Az istentelen hasonló a dudvához, mely buján tenyészik s az egész kertben elterjed, még a köhalmokat és falakat is benövi, de végre hirtelen kitepetik és emléke örökre elvész. — F.

²⁾ Ezechiél 26. fej. 18. v. — F.

modokust, a mint ez a trójai háborút és a görögök szerencsétlenségeit énekeli:

. . . *Αἰτῶρ Ὀδυσσεύς* stb.

„Ulysses izmos kezével megragadja fejedelmi bársony köpenyének egyik szárnyát, s azt, nemes arczát elrejtendő s a pheákok előtt a szemeiből előtörő könnyeket titkolandó, fejére borítja. Midőn az isteni dalnok elhallgatott, Ulysses letörlé könnyeit, és serleget vevén, italáldozatot mutatott be az isteneknek. Midőn Demodokus a pheákok előkelőinek ösztönzésére (kik elbájoltan hallgatták szavait) újfent rákezdé énekét, Ulysses ismét elfödé arczát és sirni kezdett.“¹⁾

Ezek oly természetü szépségek, melyek századokról századokra első helyet biztosítottak Homér számára a legnagyobb lángelmék sorában. Az semmi szégyent nem hoz emlékére, hogy e téren oly férfiak által győzetett le, kik Isten sugallatából irtak. De mindenesetre legyőzetett, és pedig oly módon, mely semmi kibuvó ajtót nem hagy a kritikának.

Azok, kik Józsefet eladták. — saját testvérei e hatalmas embernek —, újra visszatérnek, magokkal hozván, mint kíváná, az ifju Benjámint is, és megjelennek előtte anélkül, hogy fölismernék.

„József kegyesen köszöntvén őket, kérdező: Egészségben van-e öreg atyátok, a kiről szólottatok vala nekem? él-e még?

„Ők felelének: Egészségben van szolgád, a mi atyánk, még él; és meghajolván, leborulának előtte.

„József pedig fölemelvén szemeit, látá Benjámint, vele egy anyától való testvérét, és mondá: Ez a ti legifjabb öcsétek, a kiről szólottatok vala nekem? És ismét mondá: Az Isten legyen kegyelmes neked, fiam!

„És elsiete onnan, mert öcscsén szive megindult, és tovább nem tarthatá vissza könnyeit, és bemelvén egy szobába, sira.

¹⁾ Odyssea 8. könyv §2—93. v. — F.

„És miután megmosá arczát, visszatére és erőt vevén magán, mondá szolgáinak: Hozzátok fel az étkeket.“ ¹⁾

Ime József könyei ellentétben Ulysses könyeivel; egymáshoz mennyire hasonló szépségek, és mégis minő különbség az érzelmekben! A hálátlan testvérei s a fiatal és ártatlan Benjámint viszontlátása fölött könyező József, az a modor, melylyel ősz atyja után kérdezősködik, az a csodálatra méltó egyszerűség, valami kimondhatatlan; önkénytelenül könyt tolul a szemekbe, s az ember Józseffel együtt sirni szeretne.

Ulysses Eumeosnál elrejtőzván, fölismerteti magát Telemachchal, kijő a pásztor kunyhójából, eldobja magától álrongyait, és szépségét Minerva varázsérintésére visszanyervén, fejedelmileg öltözötten visszatér:

. . . Θάμβησε δέ μιν φίλος υἱός, stb.

„Ekkor meglepetve tekint reá fia, s abbeli félelmében, nehogy valamely istenség álljon előtte, hirtelen elfordítja arczát. Majd erőt vevén magán, gyorsan eszókat intézi hozzá: „Idegen, egészen másnak tűnsz föl előttem, mint mielőtt e ruhákat felöltéd. többé nem hasonlítsz magadhoz. Te kétségkívül egyike vagy az Olympot lakó isteneknek; de légy kegyes hozzánk, áldozatot mutatunk be neked, és művészien vésett arany edényeket ajánlunk fel tiszteletedre.

„Az isteni Ulysses megbocsájtván fiának, felele: „Nem vagyok én isten. Mért hasonlítsz engem a halhatatlanokhoz?“ „Én vagyok a te atyád, kiért ezer veszélyt kiállottál s az emberek erőszakoskodásaival megküzdöttél. Szóltott és megcsókolá fiát, és könyei arczán végig peregvén, megnedvesíték a földet; mert eddig elég ereje volt azokat visszatartani.“ ²⁾

E jelenetre még visszatérünk; előbb azonban lássuk, mint ismerteti föl magát József testvérei által.

¹⁾ Mózes I. könyve 43. fejezet 27—40. v.

²⁾ A kezeimnél levő kiadásból az utolsó mondat egészen hiányzik. For.

József, miután poharat tétetett Benjámin zsákjába, rendeli, hogy Jákob fiai tartóztassanak le; ezek megremülnek; József színleli, mintha vissza akarná tartani a bűnöst; Juda túszul ajánlkozik Benjáminért; elbeszéli Józsefnek, hogy Jákob, mielőtt Egyiptomba indultak, így szólott hozzá:

„Tudjátok, hogy kettőt szült nekem feleségem (Ráchel).

„Kiment az egyik, és azt mondtátok: A fenevad ette meg őt, mindeddig meg nem jelent.

„Ha ezt is elviszitek, és valami baja történik az uton, ősz hajamat keserőséggel viszitek a föld alá

„József nem tartóztathatá tovább magát, sokan állván körülötte; azért parancsolá, hogy menjenek ki mindnyájan és semmi idegen ne legyen jelen az egymás-megismerésében.

„És fölemelvén szavát, sira, úgy hogy meghallák az egyiptomiak és Fárao egész háza.

„És mondá testvéreinek: *Én vagyok József*, él-e még atyám? S testvérei nem felelhetnek vala, nagy ijedéssel megrettenvén.

„Kiknek ő kegyesen mondá: Járuljatok hozzám. És mikor közelebb járultak: Én vagyok — ugymond — József, a ti testvéretek, kit eladtatok Egyiptomba...

„Ne féljete. Nem a ti tanácsotokból, hanem az Isten akaratjából küldettem ide. Siessetek és menjetek föl atyámhoz.

„És midőn megölelvén, nyakába borult öcscsének, sira; amaz is hasonlóképpen sírván az ő nyakán.

„És megcsókolá József minden testvéreit és sira mindeniken.“¹⁾

Igy szól József története; és e történet nem egy álbölcsész művében fordul elő (mert a miben a szív és könyvek szerepelnek, attól idegenkedik az álbölcsész),

¹⁾ Mózes I. könyve 44. f. 27 és köv. v. — 45. fej. 1 és köv. v.

hanem oly könyvben, mely alapjául szolgál a szabad szellemek által megvetett vallásnak ; mely vallás talán rövid idő alatt sokkal nagyobb joggal a megvetést megvetéssel fogja viszonzozhatni.

De lássuk, mennyiben mulja fölül József és testvéreinek kölcsönös fölismerése Ulysses és Telemachét.

Mindenekelőtt, nézetünk szerint nagy hibát követ el Homér midőn itt a *csodaszerűt* alkalmazza. A drámai jelenetekben, hol szenvedélyek szerepelnek s hol minden csodának távol kell magát tartania a lélektől, az istenség közbejötté megdermeszti a cselekményt. mesés színezetet ad az érzelmeknek s elárulja a költő hazugságát éppen ott, hol az ember csak igazságot vélt találni. Sokkal meghatóbb volna, ha Ulysses valami természeti jelről, rongyaiban ismerteti vala föl magát. Ezt maga Homér is érezte, mert Ithaka királya már dajkája, Euryklea, előtt egy régi sebhely, és Laërtes előtt azon harmincz körtefa által ismertet magára, melyet az aggastyán a még gyermek Ulyssesnek ajándékozott. Jól esik az embernek látni, hogy a *városok teldulójának* is csak olyan szíve van, mint a többi közönséges halandóknak, hogy ennek is éppen a legegyszerűbb érzelmek képezik alapját.

Mennyivel jobban van e kép a Genesisben összeállítva : ártatlan bosszúból egy pohár tétetik az ártatlan, fiatal testvér zsákjába ; a bűnös testvérek kétségbe esnek, atyjok bánatára gondolván ; Jákob fájdalomának képe egy pillanat alatt megtöri József szívét, és ellenállhatatlan erővel kényszeríti előbb felföldni kilétét, hogysen elhatározá. Köztudomásu dolog, hogy e nevezetes kitétel : *Én vagyok József*, magát Voltairret is könyekre fakasztá ! *Πατήρ τεός εἰμι, Én vagyok a te atyád*, messze marad az *Ego sum Joseph* mögött. Ulysses Telemachban egy engedelmes, hü gyermeket talál föl ; József azon testvérekhez beszél, kik *öt eladták* ; nem mondja nekik : *Én vagyok a ti testvértök*, hanem csupán : *Én vagyok József*, és rájok nézve minden ki van fejezve e névben : *József*. Ők is, mint Te-

lemach, zavarba jőnek, de nem Fáraó ministerének méltósága ejti őket félelembe, hanem egy szózat, mely lelkiismeretök mélyén emelkedik.

Ulysses hosszú indokolással igyekszik Telemachot meggyőzni, hogy csakugyan az ő atyja; Józsefnek nincs szüksége ennyi szóra Jákob fiaival szemben. *Maga mellé hívja őket*: mert ha fölemelé is hangját annyira, hogy Fáraó egész háza meghallaná, midőn e szót mondja: *Én vagyok József*, — csupán csak testvéreinek szabad a magyarázatot hallani, mit *halkan* utána tesz: *Ego sum Joseph, FRATER VESTER, QUEM VENDIDISTIS IN AEGYPTUM*. Hol van ehhez hasonló kimélet, gyöngédség, nemesszívűség és egvszerűség?

Ne feledjük el még megjegyezni, hogy minő jóssággal vigasztalja József testvéreit, mint mentegeti őket, hogy nemcsak szerencsétlenné nem tették, hanem ellenkezőleg éppen ők voltak nagysága- és hatalmának megalapítói. Ez jellemzi a sz. Írást, hogy minden egyes képe háttérében ott van a Gondviselés. E nagy isteni bölcsesség, mely akkor is intézi az emberi dolgokat, midőn ugy látszik, mintha egészen a véletlen törvényeinek volnának alávetve, csodálatosan meglepő a szellemre nézve. Az ember imádja ezt a felhők mögött elrejtett kezet, mely szünet nélkül vezérel bennünket; jól esik hinnie, hogy ő is valami a Bölcsesség terveiben, és éreznie, hogy életünk pillanata az örökkévalóságnak egy vázlata.

Istennel minden nagy, Isten nélkül minden kicsiny: ez áll még az érzelmekre is. Tegyük föl, hogy József története szóról-szóra, betüröl-betüre ugy folyik le, mint a Genesisben olvassuk; tegyük föl, hogy Jákob fia épp oly jó, épp oly érzékeny, mint a minő, de egyszersmind hogy *bölcsész*, s így a helyett, hogy azt mondaná: *Az Ur akaratából vagyok itt*, így szólna: *A szerencse felkarolt*: a tárgyak eltörpülnek, a kör öszszébb vonul, s a pathetikus eltűnik a könyekkel együtt.

Végre József megcsókolja testvéreit, mint Ulys-

ses Telemachot : de Benjaminsnál kezd. Modern szerző okvetetlenül a legvétkesebb testvérnek adta volna az elsőséget, hogy hőse igazi tragédiai alak legyen. A Biblia jobban ismerte az emberi szívet; tudta mennyire méltányolandó az érzelem azon túlhajtása, mely által az ember úgy tűnik föl, mint a ki mindig azt erőlködik tenni, a mit nagy dolognak gondol, és azt mondani, a mit nagy gondolatnak tart. Különben, midőn Homér Ulysses és Telemach zokogását az anya sas és fiai kiáltásaihoz hasonlítja, (e hasonlatot elhallgattuk) nézetünk szerint többet mond, mint a mennyit e jelenet igényel. — „*És midőn megölelvén, nyakába borult öcscsének, sira, és Benjámín hasonlóképpen sirt, őt átölelve tartván,*“ — ez az egyetlen magasztos irány, mely a fenforgó körülményeknek tökéletesen megfelel.

A sz. Írásból még nagyon sok elbeszélési részlet idézhetnénk, melyek épp oly kitűnők, mint József; de az olvasó most már maga is könnyen összehasonlíthatja pl. Ruth könyvét Ulysses elfogadásával Eumeosnál. Tóbiás könyve szinte megható hasonlatosságokat mutat fel *Ilias* és *Odysea* néhány jeleneteivel; Priamust Merkur egy ifju alakjában vezeti, mint Tóbiás fiát egy angyal, ugyanazon külső alatt. Nem kell kifelednünk a kutyát, mely előre szalad, az öreg szülőknek kedves fiuk visszatértét hirdető, és azon másik kutyát, mely a hálátlan szolgák között egyedül marad hü és csodálatosan betölti rendeltetését, mihelyt urát a szerencsétlenség rongyaiban fölismeré. Nausika és Fárao leánya lemennek a folyamhoz rukáikat mosni : az Ulysses, ez Mózeset találja a sás között

Azonfölül a Biblia gyakran oly megható kifejezéseket használ, mely szerintünk túl tesz Homérnek minden költészetén. Midőn ez utóbbi az aggkort akarja ecsetelni, így szól ;

. . . . *Τοῖσι δὲ Νέστορ,* stb.

„A gyűlés közepett fölemelkedik Nestor a pylusiak szónoka, ez ékesszóló ajak, kinek szavai édeseb-

bek a méznél. Már két nemzedéket bájolt el beszédeivel a nagy Pylusban, és most a harmadik fölött uralkodik.“¹⁾)

E hely az ó-kor legszebb, legkedvesebb hangzásu helyeinek egyike. A második vers utánozza a méz édességét és az agg kenetteljes ékesszólását:

Τὸν καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέειν αἰδή.

Jákób, Fárao által kora felől kérdeztetvén, így felel :

„Az én zarándokságom napjai százharmincz esztendő, kevesek és mostohák, és nem érték el atyáim napjait.“¹⁾)

Ime, két nagyon különböző irány a régi időkből; egyik képeket fest, a másik érzelmeket; egyik kedves eszméket ébreszt, a másik szomoru gondolatokat; egyik, egy nép főnökét állítván elének, az aggot csak az élet bizonyos helyzetében tünteti föl; a másik egyénileg és egészben tekint; általában Homér többet foglalkozik az *emberekkel*, a Biblia pedig az *emberrel*.

Homér gyakran beszél a hitvesek örömeiről, de ugyan van-e csak egy ily helye is :

„Izsák bevezeté Rebekát Sárának, az ő anyjának, sátorába. és feleségül vevé őt, és annyira szereté őt, hogy fájdalma, mely anyjának halála fölött történt vala, megenyhüle.“²⁾)

E párhuzamot s az egész keresztény költészeti tanulmányainkat egy szembeszökő példával akarjuk befejezni, mely első tekintetre elárulja, mily nagy különbség van a Biblia és Homér irálya között. Az előbbiből veszünk egy műdarabot, s azt az utóbbi színeivel fogjuk kiállítani. Ruth így szól Noémihez :

„Ne légy ellene, hogy elhagyjalak téged és elmen-

¹⁾ Ilias I. könyv 249—262. F.

²⁾ Mózes I. könyv. 47. fejj. 9. v. — ²⁾ Mózes I. könyv. 24. fejj. 67. v.

jek ; mert akárhova mégy, megyek, és a hol te lakni fogsz, én is ott lakom. A te néped én népem, és a te Istened én Istenem.“¹⁾

Kisértsük meg e verset homéri nyelven visszaadni :

„A szép Ruth felel a bölcs, a népek által istennő gyanánt tisztelt Noéminak: „Ne szegülj ellen annak, mit nekem az istenség sugalmazott ; én az igazságot mondom neked úgy, miként azt az istenek tudnom adták, minden tettetés nélkül. El vagyok határozva, téged követni. Melletted maradok, akár a dárdavetésben egyes moabiták földjén telepedjél meg, akár visszatérj az olajfákban gazdag Juda földre. Veled együtt fogok vendégszeretetet kérni a népektől, kik tisztelik a könyörgőket. Hamvaink egy urnába fognak összevegyülni, és szünetlenül kedves áldozatokat fogok nyújtani azon Istennek, ki téged oltalmába vesz.“ Szólt, és mint a földművesek, ha erős szelek lanyha esőt hoznak nyugat felől, kikészítik a búza- és árpamagot, és kákából művészien font kosarakban előhózzák, mert tudják, hogy a meleg zápor megpuhítja a göröngyöt, és alkalmassá teszi a földet Ceres drága ajándékainak befogadására, így Ruth szavai is, mint valamely termékenyítő eső, meglágyíták Noémi szívét.“

A mennyire gyöngé tehetségünk engedé, igyekeztünk Homért utánózni s legalább megközelítőleg visszaadni e halhatatlan szellemnek irányát. Mondjuk meg őszintén, Ruth fönnebb idézett helye, így kibővítve, nem veszti-e el eredeti kellemét, melylyel a sz. Írásban bir ? Mutatott e fel valaha költészet ennél remekebbet : „*Populus tuus, populus meus, Deus tuus, Deus meus*“ (A te néped én népem, a te Istened én Istenem). — Most már könnyű volna, a Biblia utmutatása nyomán, Homér valamely helyét kiválasztva, róla a görög festő színeit letörölni és csak az alaprajzot hagyni meg.

¹⁾ Ruth könyve I. fej. 16. vers. — F.

Reméljük, hogy — legalább a mennyiben tőlünk telt — olvasóinkkal megismertettünk néhányat azon megszámlálhatatlan szépségek közül, melyekkel sz. könyveink elárasztvák: szerencséseknek érezzük magunkat, ha sikerült tiszteletet, hogy ne mondjuk, csodálatot ébreszteni azon nagy és fönséges kőszál iránt, melyen, Jézus Krisztus egyházának épülete nyugszik.

„Ha a sz. Írás — mondja nagy sz. Gergely — oly titkokat foglal magában, melyek a legfölvilágosodottabb szellemeket is próbára teszik, egyszersmind vannak benne oly egyszerű igazságok is, melyek a gyöngének és tudatlanoknak is szellemi táplálékot nyújtanak; ha külsőleg tekintjük, tej a gyermekek számára, ha szellemébe hatolunk, bámulatra ragadja a legemelkedettebb lángelméket. Hasonló a folyamhoz, melynek vize néhol oly sekély, hogy egy bárány is átgázolhatja, másutt oly mély, hogy egy elefántot is megusztatna.“

TARTALOM.

ELŐSZÓ . . . . .

Lap
V

Első rész. — Dogmák és tanok.

EL S Ö K Ö N Y V. Hittitkok és szentségek.

<i>I. Fejezet.</i> Bevezetés	1
<i>II. Fejezet.</i> A hittitok természetéről	9
<i>III. Fejezet.</i> Keresztény hittitkok. — Sz. Háromság	11
<i>IV. Fejezet.</i> A megváltás	16
<i>V. Fejezet.</i> A megtestesülés	24
<i>VI. Fejezet.</i> A szentségek. — Keresztség és Gyónás	26
<i>VII. Fejezet.</i> Az áldozás	30
<i>VIII. Fejezet.</i> Bérmlás. Egyházirend. Házasság. — A nőtlenség fogadalma erkölcsi szempontból	34
<i>IX. Fejezet.</i> Folytatás. — Az egyházi rendről	41
<i>X. Fejezet.</i> Folytatás. — A házasság	45
<i>XI. Fejezet.</i> Utolsó kenet	51

MÁSODIK KÖNYV. Erények és erkölcsi törvények.

<i>I. Fejezet.</i> Bűnök és erények a vallás elve szerint	53
<i>II. Fejezet.</i> A hitről	55
<i>III. Fejezet.</i> A reménvről és szeretetről	58
<i>IV. Fejezet.</i> Az erkölcsi törvényekről vagyis a tiz parancsolatról	60

HARMADIK KÖNYV. — A sz. Irás igazsága. Az ember bukása.

<i>I. Fejezet.</i> Mózes hagyományának előnye minden egyéb teremtés-történet fölött	69
<i>II. Fejezet.</i> Az ember bukása; a kigyó, egy zsidó szó	72
<i>III. Fejezet.</i> Az ember eredeti állapota. Új érv az eredeti bűn mellett	76

NEGYEDIK KÖNYV. A sz. Irás igazságainak folytatása. A Mózes rendszere ellen támasztott ellenvetések.

<i>I. Fejezet.</i> Időszámítás	82
<i>II. Fejezet.</i> Mondairat és történeti tények	85

	Lap
III. Fejezet. Csillagászat	92
IV. Fejezet. Természettan. Vizözön	98
V. Fejezet. A föld ifjusága és vénsége	101
ÖTÖDIK KÖNYV. Isten léte a természet csodái által bizonyítva.	
I. Fejezet. Ezen könyv tárgya	103
II. Fejezet. A mindenség egyetemes áttekintése	104
III. Fejezet. Az állatok és növények szervezete	106
IV. Fejezet. Az állatok ösztöne	110
V. Fejezet. A madarak éneke; hogy ez az ember számára van rendelve — Az állati hangokra vonatkozó törvények	113
VI. Fejezet. A madarak fészkei	116
VII. Fejezet. A madarak vándorlása. — Vizi madarak. Szokásaik. — A Gondviselés jósága	118
VIII. Fejezet. Tengeri madarak. Minő hasznot nyújtanak az embereknek? — A régi időkben a madarak költözése naptárul szolgált a földműveseknek	123
IX. Fejezet. Négylábuak	127
X. Fejezet. Kétlábuak és hullók.	131
XI. Fejezet. A növények és vándorlásuk	136
XII. Fejezet. A természet kettős áttekintése	139
XIII. Fejezet. A physikai ember	143
XIV. Fejezet. A hazaszeretet ösztöne	146
HATODIK KÖNYV. A lélek halhatatlansága.	
I. Fejezet. A boldogság után való vágy az emberben	154
II. Fejezet. A lelkiismeret és furdalásai	157
III. Fejezet. Nincs erkölcs, ha nincs jövő élet. — A sirok iránt való kegyeletből merített s a lélek életét bizonyító véletek	161
IV. Fejezet. Néhány ellenvetésről	162
V. Fejezet. Az istentagadás haszontalan és veszélyes tan	168
VI. Fejezet. A keresztény dogmák záradéka. — A jövő élet jutalma és büntetései. — A régiek Elyseuma	175
VII. Fejezet. Utolsó ítélet	177
VIII. Fejezet. Az igazak boldogsága	179

Második rész. — A kereszténység költőisége.

ELSŐ KÖNYV. — A keresztény hősköltemények egyetemes átnézete.

I. Fejezet. A kereszténység költőisége három fő-részre oszlik, u. m. a költészetre, szépművészetre és tudományokra. A következő hat könyv a költészetről fog szólni	185
---	-----

II. Fejezet.	A költemények egyetemes áttekintése, hol a kereszténység csodaszerűségei helyettesítik a mythológiát — Dante pokolja. — A megszabadított Jeruzsálem	187
III. Fejezet.	Az „Elvesztett Paradicsom“	190
IV. Fejezet.	Néhány francia és idegen költeményről	197
V. Fejezet.	Henriade	201
MÁSODIK KÖNYV. — A költészet az emberhez való viszonyában. — Jellemek.		
I. Fejezet.	Természeti jellemek	208
II. Fejezet.	Ulysses és Penelope	209
III. Fejezet.	Ádám és Éva	213
IV. Fejezet.	Az atya. — Priamus	220
V. Fejezet.	Lusignan	223
VI. Fejezet.	Az anya — Andromache	224
VII. Fejezet.	A fiu. — Guzman	228
VIII. Fejezet.	A leány. — Iphigenia	231
IX. Fejezet.	Társadalmi jellemek. — A pap	234
X. Fejezet.	Sybil. — Joad. — Párhuzam Virgil és Racine között	236
XI. Fejezet.	A harcos. — Az eszményi meghatározása	241
XII. Fejezet.	Folytatás. — A harcosról	244
HARMADIK KÖNYV. — Folytatás. — A költészetről az emberekhez való viszonyaiban. — Szenvedélyek.		
I. Fejezet.	A kereszténység megváltoztatván a bűn és erény viszonyait, megváltoztatá a szenvedélyek viszonyait	248
II. Fejezet.	A szenvedélyes szerelem. — Dido	251
III. Fejezet.	Racine Phédraja	255
IV. Fejezet.	Julia. — Clementine	256
V. Fejezet.	Heloise és Abailard	259
VI. Fejezet.	Idylli szerelem. — A cyklops és Galatea	263
VII. Fejezet.	Pál és Virginia	266
VIII. Fejezet.	Maga a keresztény vallás mint szenvedély	270
IX. Fejezet.	A szenvedélyek czéltalansága	278
NEGYEDIK KÖNYV. — A csodaszerű, vagy a költészet a természetfölötti lényekhez való viszonyában.		
I. Fejezet.	A mythologia eltörpíti a természetet; a régieknek saját értelemben vett leiró költészetök nem volt	281
II. Fejezet.	Az allegoriáról	286
III. Fejezet.	Az újabbkori leiró költészet története	288
IV. Fejezet.	Valjon a pogány istenségek költészeti szempontból fölülmulják-e a keresztény istenségeket?	292

	Lap
V. Fejezet. Az igaz Isten jelleme	295
VI. Fejezet. A sötétség szellemei	297
VII. Fejezet. A szentek	299
VIII. Fejezet. Az angyalok	303
IX. Fejezet. Az előbbi fejezetekben felállított elvek alkalmazása. — Sátán jelleme	304
X. Fejezet. Költői segédeszközök (Deus ex machina) Vénus Karthagó erdeiben, — Ráfael az Édenben	307
XI. Fejezet. Éneas álma. — Athalie álma	309
XII. Fejezet. A homéri istenek utazása. — Sátán a teremtés felfödözésére indul	313
XIII. Fejezet. A keresztény pokol	316
XIV. Fejezet. Párhuzam a pokol és Tartarus között — Avermus előcsarnoka. — Dante pokolkapuja — Dido. — Rimini Francziska. — A bűnösök gyötrelme	317
XV. Fejezet. A purgatórium	322
XVI. Fejezet. A paradicsom	324

ÖTÖDIK KÖNYV. — A Biblia és Homér.

I. Fejezet. A sz. Irásról általában	327
II. Fejezet. A sz. Irásban három fő-irány különböztendő meg	328
III. Fejezet. Párhuzam a Biblia és Homér között. — Összehasonlítási szempontok	336
IV. Fejezet. Példák	342

